

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

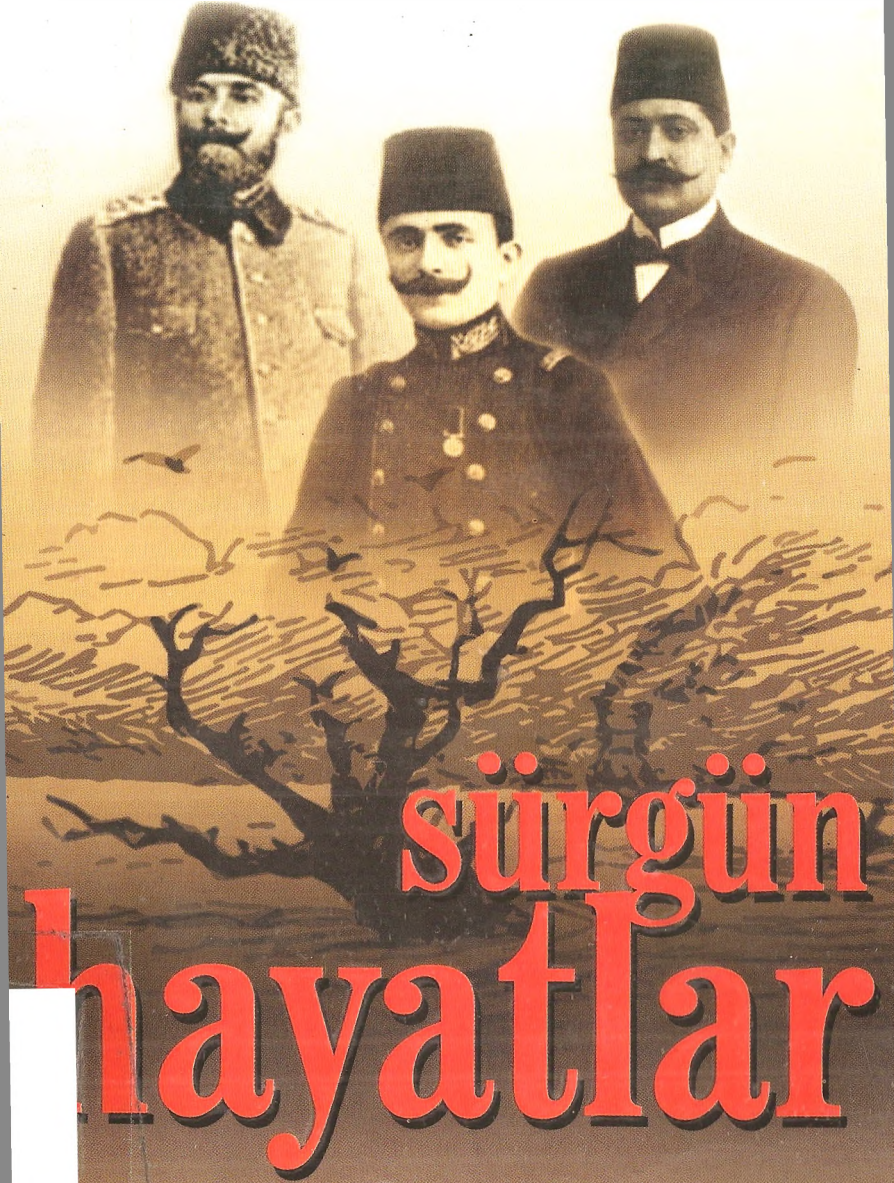
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Arif Cemil Bey'in Hatıraları

sürgün hayatlar

SÜRGÜN HAYATLAR

**Arif Cemil Bey'in
Hatıraları**

Yayın No: 140

Sürgün Hayatlar **Arif Cemil Bey'in Hatıraları**

Yazarı: **Arif Cemil Bey**

Hazırlayan: **Halit Erdem Oksaan**

Copyright © Emre Yayınları, 2005

Yayın Danışmanı: Abdullah Şahin

Genel Yayın Yönetmeni: Burak Fazıl abuk

Yayın Editörü: Müjdat Arslan

Redaksiyon: Yalçın Lüleci

Bilgisayar Uygulama: Ali Koca

Kapak Tasarımı: www.natagrup.com

Baskı-Cilt: Kilim Matbaacılık Ltd. Şti.

Litros Yolu Fatih Sanayi Sitesi No:12/204

Topkapı-İstanbul (0212) 612 95 59

1. Baskı Ağustos 2005

© Kitabın telif hakları Emre Yayınları'na aittir. Yayıneviden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ISBN: 975-8496-68-9

TRUVA YAYINLARI

Hocapaşa Mah. Dervişler Sok. No: 7 34110 Sirkeci/İSTANBUL

Tel: (0212) 519 71 55 - 56

Fax: (0212) 528 71 12

www.emreyayinlari.com

e-mail: emreyayinlari@emreyayinlari.com - <https://rantey.org>

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi

ARİF CEMİL BEY

SÜRGÜN HAYATLAR

Arif Cemil Bey'in
Hatıraları

Hazırlayan
Halit Erdem Oksa an,

İÇİNDEKİLER

YAYINA HAZIRLAYANIN ÖNSÖZÜ / 13
TALAT PAŞA'NIN İSTİFÂSİ / 22
FIRAR MÜZÂKERELERİ / 23
ALMANYAYA MÜSTENİD ÜMİDLER / 24
PAŞALAR GİTMEK İSTEMİYORLAR / 25
ENVER PAŞA'NIN FIKRI / 27
VERİLEN KARAR / 28
FİRÂR / 28
TALAT PAŞA'NIN HALEFİNİ TÂYİN MESELESİ / 29
PAŞALARIN İSTANBUL'DAN KIRIM'A FİRÂRİ / 30
ENVER PAŞA MÜCÂDELEDE MUSIRR / 30
ENVER PAŞA'NIN CÜRET-KÂRANE VE TEHLİKELİ PRENSİBİ / 31
ENVER PAŞA DENİKİN ORDUSU ARASINDA / 31
TALAT PAŞA ALMAN HUDÜDUNDA / 32
TALAT PAŞA'NIN BERLİN'DE UĞRADIĞI MUŞKILÂT / 33
TALAT PAŞA'YI TEVKİFE TEŞEBBÜS / 34
HAMDULLAH SUPHİ BEY'İN RİYÂSETİNDE BİR İCTİMA / 35
SÜNGÜLÜ VE BOMBALI TÜRK BAHRIYELİLERİ / 35
SAFVETİ ZİYA BEY'E VERİLEN SALÂHIYET / 36
HAMDULLAH SUPHİ BEY'İN NUTKU VE BAHRIYELİLERİN GALEYÂNI / 36
BULGARLAR'IN VE SIRPLAR'IN AKSİNE / 37
HİRSİZLİK İTÂHMÂTI VE ALMANLARIN CEVÂBİ / 37
SEFİR RİFAT PAŞA'NIN AZLI / 39
TALAT PAŞA İSVEÇ VE DANI MARKA'DA / 39
TALAT PAŞA'NIN SOSYALİSTLERLE TEMÂSİ / 40
AĞLAMAYAN ÇOCUĞA MEME VERMEZLER / 41
RUSYAYA TEVCİH-İ NAZAR / 42

BOLŞEVİKLERLE TEMÂS MESELESİ / 43
TALAT PAŞA'NIN RADEK İLE MÜLÂKÂTİ / 44
MÜCÂHEDE-I MİLLİYEMİZ / 44
ENVER PAŞA'NIN MOSKOV'A AZİMET FIKRI / 45
İTTİHÂD RÜESÂSİNİN BERLİN'DEKİ İCTİMÂLARI / 45
HAMDULLAH SUPHİ'NİN REDDETTİĞİ TEKLİF / 47
ALMAN GAZETELERİNİN ALEYHİMİZDEKİ NEŞRİYÂTİ / 48
TALAT PAŞA İLE VOLF'UN MÜLÂKATI / 48
SÜ-I KASD ŞÂYIALARI KARŞISINDA / 49
KAMİL PAŞA'NIN SADÂRETİNE ÂİD BİR HÂTİRA / 50
TALAT PAŞA-ALİ SAİ BEY / 51
TALAT PAŞA'NIN BERLİN'DEKİ HAYATI / 51
VÂLİDE MUHABBETİ / 52
HİSS-I KABLEL-VUKÛ VE ŞEKER HASTALIĞI / 53
HÂTİRAT MESELESİ / 54
LOYD CORCA YAZDIĞI MEKTUB / 56
ÂVAM KAMARASINDA BİR ZÂTA MÜRÂCAAT / 57
ENVER PAŞA'NIN ÇORÇİLE MEKTUBU / 59
BİR GAZETE ÇIKARMAK TEŞEBBÛSÜ / 60
MÜZÂYAKA-I MÂLİYE / 60
ŞARK KULÛBÜ TESİSİ / 61
KAHVECİLİK ŞÂYIALARININ ESÂSİ / 62
ŞARK KULÛBÜ'NÜN MAKSAD-I TESİSİ / 62
TALAT PAŞA İSVİÇRE'DE / 63
ŞERİF PAŞA İLE MÜLAKÂT / 64
İSTANBULA İŞARÂT / 67
ZAVALLI REŞAD HİKMET BEY / 67
ŞERİF PAŞA'NIN HİRS-I İKBÂLİ / 68
"YAŞASIN ŞERİF PAŞA!" / 69
ŞERİF PAŞA İLE KIRYE VENİZELOS ARASINDA / 70
YUNAN PARASI MUHÂLİFLERİN KESESİNE NASIL GİRER? / 71
VENİZELOS'TAN KİMLER PARA ALDI? / 72
PARANIN TAKSİMİNDE İHTİLÂF / 72
PARA NASIL SARI EDİLDİ? / 73

ŞERİF PAŞA'NIN İÂDE-İ NÂMUS TEŞEBBÜSÜ / 73
SABRİ HOCA HAKKINDAKİ İFŞAAT / 74
KÜRT-ERMENİ İTTİFÂKİ MESELESİ / 74
TAKSİM HAZIRLIKLARI KARŞISINDA / 75
TEHLİKE ARTTIKÇA ÂZİM VE METNETİMİZDE ARTIYOR / 76
MUSTAFA KEMÂL PAŞA'NIN ANADOLU'YA AZİMETİ / 77
MOSKOVA YOLCULARI / 79
TAYYÂRE İLE GİTMEK FIKRI / 79
HAVA TARÎKİYLE MOSKOVAYA DOĞRU / 80
SUKÛT / 80
YOLCULAR KURTULDU; FAKAT TAYYÂRE PARÇALANDI / 81
KOVNO'DA ESÂRET / 81
MAHBESTE ÂKİBETE İNTİZÂR / 82
TAYYÂRE SEYYÂHLARINI BOLŞEVİK ZANNEDİYORLAR / 83
FİRÂR ÇÂRELERİ ARARKEN / 83
BİR TESÂDÜFÜN YARDIMI / 84
FİRÂR TERTİBÂTI / 85
MIHMÂNDÂRIN BAŞINA GELEN / 85
TAYYÂRENİN SAHTE SUKÛTU / 86
TAM ZAMÂNINDA KAÇTILAR / 87
RADEK İLE BERABER YENİ BİR TAYYÂRE PEŞİNDE / 87
RADEK BERABER GİDEMİYOR / 88
İKİNCİ TEŞEBBÛS NASIL ÂKİM KALDI? / 89
ÖLÜMDEN NASIL KURTULDULAR? / 89
ALMAN GAZETELERİNİN TALAT PAŞA ALEYHİNDE NEŞRİYÂTI / 90
BOLŞEVİKLERLE TEKRAR MÜZÂKERE VE ÜÇÜNCÜ TEŞEBBÛS / 90
CEMAL PAŞA'NIN İLTİHÂKİ / 91
DÖRDÜNCÜ TEŞEBBÛS DE ÂKİM KALDI / 92
BEŞİNCİ TEŞEBBÛS / 92
SEYÂHAT VÂSİTASINI DEĞİŞTİRMEK FIKRI / 92
RUS ESİRLERİ İLE BERABER / 93
ENVER PAŞA YALNIZ HAREKET EDİYOR / 94
DANÇIG'TEN SONRA TEKRAR SUKÛT BOLŞEVİKLER ELİNDE ESİR / 95
ENVER PAŞA ALMAN KONTU ZANNEDİLİYOR / 95

GARİP BİR CİLVE-I TÂLİ: REVAL HAPİSHANESİ / 96
ENVER PAŞA İDÂM TEHLİKESİ KARŞISINDA / 97
MAHBESTE YEVM-I İDÂMA İNTİZÂR EDERKEN / 98
RESSAMLIK SÂYESİNDE / 98
ENVER PAŞA'NIN İMDÂDINA YETİŞEN ÂMİL / 99
BAHA ŞAKİR BEY'LE CEMAL PAŞA MOSKOVA'DA / 99
ENVER PAŞA DA BOLŞEVİK TAARRUZUNDAN İSTİFÂDE ETTİ / 99
RUSYAYA GEÇ GITMEDEN MÜTEVELLİD ZARARLAR / 100
MUSTAFA SUPHI'NİN MÂCERASI / 101
MUSTAFA SUPHI'NİN BOLŞEVİKLİĞİ / 102
HALİL PAŞA MEYDANA ÇIKIYOR / 103
HALİL PAŞA İLE RUSLAR ARASINDAKİ İTİLÂF / 103
CEMAL PAŞA VE BAHAEDDİN ŞAKİR BEY / 104
ESİRLERİMİZ CEBREN BOLŞEVİK YAPILIYOR / 105
MUSTAFA SUPHI'NİN MÂRİFETLERİ / 105
ÇİFTE BİR DÜĞÜNÜN NETİCESİ / 106
MUSTAFA SUPHI NASIL ÖLDÜRÜLDÜ? / 106
TALAT PAŞA BERLİN'DE NE YAPIYORDU? / 107
TALAT PAŞA'NIN İSMAIL HAKKI PAŞA'DAN NEFRETİ / 108
LEVÂZIMCILARIN ŞİKÂYETİ / 109
ENVER PAŞA'YA BEYHÜDE ŞİKÂyetLER / 110
VAGON SÜ-I İSTİMÂLLERİ / 110
İSMAIL HAKKI PAŞA BERLİN'E GELEMİYOR / 110
İTTİHÂD VE TERKKİ'YE KARŞI CİNÂYET İŞLEYENLER KİMLERDİ? / 111
HÂTİRÂTINDAN ÇİZDİĞİ SATIRLAR / 112
YUNANLILAR'IN TALAT PAŞA'YA MÜRÂCAATI / 113
MÜCÂHEDE-I MİLLÎYE VE TALAT PAŞA / 114
ENVER PAŞA İLE TALAT PAŞA BERABER MI İDİLER? / 115
TALAT PAŞA'NIN MESÂİSİ / 115
RUSYAYA BİR HEYET İZÂMİ FİKİRİ / 116
ARNAVUDLUK İSYANLARI / 117
ARNAVUDLUK'A MÂTUF İHTİRÂSLAR / 118
ARNAVUDLUK'U HEP TÜRKLER MÜDÂFAA ETMİŞTİ / 118
ARNAVUDLUK VE SULTAN HAMİD / 119

MEŞRÛTIYETTEN SONRA ARNAVUDLAR / 120
ARNAVUDLUK'A ATEŞ VERENLER KİMLERDİ? / 121
HAMİYETLİ VE TÛRKLÛĞE MERBÛT ARNAVUDLAR / 122
ARNAVUDLUK İSYÂNINI ATEŞLEYENLER / 123
İKİ ARNAVUD ZÂBİTİNİN MÛRÂCAATI / 124
ARNAVUD ZÂBİTLERİNİN ANLATTIKLARI / 125
UMÛMÎ KİYÂM HAZIRLIKLARI / 126
ZÂBİTLERLE LOMADAN GELENLER ARASINDA / 126
ZÂBITANIN TAHKİKÂTI / 127
KÂMİL PAŞA VE İSMAIL KEMÂL BEY'İN İŞTİRÂKLERİ / 127
KÂMİL PAŞADAN BİR VESİKA TEDÂRİKİ İÇİN / 128
KÂMİL PAŞA TARASSUD EDİLİYOR MUYDU? / 129
MERKEZ KUMANDANI ŞAHÂBEDDİN BEY'İN MALÛMÂTI / 130
İBRAHİM HAKKI PAŞA ŞİDDET GÖSTERMİYOR / 131
TALAT PAŞA VE ARNAVUDLUK MESELESİ / 132
İLK İSYÂN BASTIRILDIKTAN SONRA / 132
İŞKODRA CIVÂRINDA HİRİSTİYAN ARNAVUDLARIN İSYÂNI / 133
HÛKÛMÂT-I ECNEBİYE'NİN BÂB-I ÂLİ'YE TAZYİKİ / 133
SADREDDİN BEY'İN BİR HATASI / 134
AŞİLER HUDÛDA SİLÂHLARIYLA GELDİLER / 134
BU HÂDİSENİN SİYÂSET-I DÂHİLİYEE MUZIRR TESİRÂTI / 135
FEN BİR PROPAGANDA / 135
BAHAEDDİN ŞÂKİR BEY'İN MUHÂLİFLER HAKKINDAKİ FİKRI / 136
LOMALILAR VÂKÂSİ / 137
BAHAEDDİN ŞÂKİR BEY'İN İSTİŞHADÂTI / 137
DİVÂN-I HARB'İN HÛKMÛ VE TALAT PAŞA / 138
KÂNUN-I ESÂSİYE DARBE / 138
HARBİ MİLLETİN İSTEDİĞİ İDDİÂ-YI GARİBİ / 140
KLEMANSO'NUN FERİD PAŞAYA CEVÂBİ / 141
TEHCİR MESELESİ / 142
DİVÂN-I HARB KARARINA DİĞER İTİRÂZLAR / 144
TALAT PAŞA KENDİNİ NASIL MÛDÂFAA EDİYOR? / 145
HARBE İŞTİRÂKIMIZ MESELESİ / 146
TALAT PAŞA'NIN MÛDÂFAASI / 147

HARBİN İLÂNİ MESELESİ / 149
İZZET PAŞA'NIN HARBİYE NEZÂRETİ'NDEN İSTİFÂSİ / 150
İŞE SÜ-İ İSTİMÂLÂTİ MESELESİ / 151
SÂLİH PAŞA'NIN ŞEHÂDETİ / 155
MAHÂKİM-İ ŞERİYYENİN NAKLİ MESELESİ / 156
MUSA KÂZİM EFENDİ'NİN MAHKÜMIYETİ HAKSIZDIR / 158
TALAT PAŞA ARKADAŞLARINA KARŞI ZÂİF DEĞİL MİYDİ? / 159
ALMANYA İLE İTTİFÂK MESELESİ / 159
ENVER PAŞA'NIN EVLÂDİ / 160
ROMANYA VE BULGARİSTAN'LA MÜZÂKERELER / 161
MUHAREBE NASIL BAŞLADI? / 161
YALNIZ ENVER PAŞA HABERDÂR MI DEĞİL Mİ? / 162
İTİLÂF SÜFERÂSININ ŞARTI / 162
1920 SENESİ NİHÂYETLERİNE DOĞRU / 163
BİR AMERİKA GAZETECİSİ İLE TEMÂSLAR / 164
SOVYETLERE KARŞI BİR HAREKET / 164
ERMENİ MESELESİ VE TEHCİRİ HAKKINDAKİ MÜDÂFAATI / 165
MEŞRÛTIYETTEN EVVEL / 166
ERMENİLER VE İÂDE-İ MEŞRÛTIYET / 167
ERMENİLER VE İTTİHÂD VE TERÂKKİ / 168
TAŞNAKSAĞANLARIN PROGRAMI / 169
TEVSİ-İ MEZÛNIYET MESELESİ VE ERMENİLER / 169
ARÂZİ MESELESİ / 170
BALKAN MUHAREBESİ'NDEN SONRA / 171
ERMENİ FİRKALARI AHALİYİ TESLİH EDİYOR / 172
AVRUPADA ERMENİ PROPAGANDALARI / 172
VİLAYET-İ ŞARKİYYE'DE İSLAHÂT MESELESİ / 173
SEFERBERLİK ESNÂSINDA ERMENİLERİN YAPTIKLARI / 174
TEHCİRİN ESBÂBİ / 174
ERMENİLERİN MESÛLIYETİ / 176
MÜTEKÂBİL MUKÂTELEDEN ZARARLI ÇIKAN TÜRKLERDİR / 177
TALAT PAŞA'NIN ŞEHÂDETİ / 178
DOKTOR NÂZİM BEY'İN BİR TESEBBÜSÜ / 179
KATİLİN MUHAKEMESİNDEN EVVEL / 180

ERMENİ TARAFDÂRİ BİR MÜTEHASSİS / 180

MUSANNA VESİKALAR / 181

SON NOT / 183

AÇIKLAMA NO (BİR CEVÂB) / 185

AÇIKLAMA NO: 2 (SİRÇADAN EVDE OTURAN KOMŞUSUNA TAŞ ATMAZ) /186

AÇIKLAMA NO: 3 (FALİH RİFKİ BEY'İN ŞİMARIKLIĞI) / 188

AÇIKLAMA NO: 4 ŞERİRİN NEŞRİYÂTINA CEVÂB / 193

AÇIKLAMA NO: 5 BİR MUGÂLÂTANIN CEVÂBİ / 197

AÇIKLAMA NO: 6 ZARÛRÎ BİR CEVÂB DAHA / 198

EKLER / 199

EŞİ HAYRIYE HANIM TALAT PAŞAYI ANLATIYOR / 200

ÖLÜM YILDÖNÜMÜNDE TALAT PAŞA / 204

TALAT PAŞAYA DÂİR HATIRALAR / 208

AHMET RIZA BEY'İN ANILARINDA TALAT PAŞA / 211

KÜÇÜK SÖZLÜK / 215

YAYINA HAZIRLAYANIN ÖNSÖZÜ

Elinizdeki hatıralar ilk kez "İttihâd ve Terakkî Rûesâsı-nın Diyâr-ı Gurbet Mâcerâları" adıyla 14 Mayıs - 13 Temmuz 1922 tarihleri arasında Tevhid-i Efkar Gazetesi'nde tefrika edilerek yayınlanmıştır. Hatıraların müellifi olan Arif Cemil (Denker) Bey, Talat Paşa'nın en yakınında yer alan isimlerden biri olarak Berlin'de gerek Talat Paşa'nın gerekse diğer İttihatçı liderlerin faaliyetlerinin yakın tanığıdır.

Hatıralar, yayınlandığı zaman zihinlerde bir takım soru işaretlerinin belirmesine neden olmuştur. Hemen belirtmek gerekir ki, hâtıralar tefrika edildiği sırada Enver ve Cemal Paşa henüz şehit edilmemiştir. Yani Talat Paşa hariç "Üç Paşalar"dan ikisi hayattadır. (Çok kısa bir süre sonra, 22 Temmuz 1922'de Cemal Paşa, 4 Ağustos 1922'de ise Enver Paşa şehit edilecektir.) Anadolu'daki Millî Hareket daha başından beri gerek işbirliği İstanbul Hükümetinin gerekse dış

dünyada kendisine isnâd edilen "İttihatçılık" suçlamasına karşı çıkmaktadır. Millî Hareket bu iddiaların önüne geçmek için 4-11 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresi delegelerine "İttihat ve Terakki'nin canlandırılmasına çalışmayacaklarına" dair yemin ettirecektir. Gerek Mustafa Kemal Paşa tarafından gerekse diğer asker ve sivil ileri gelenlerce, İttihatçı olunmadığına dair beyanatlar verilir. Bu hassasiyet başka bir olayda, Yeşil Ordu meselesinde de kendini göstermiş ve İttihatçı sızmaya karşı cemiyet tasfiye edilmiştir. Bütün bunlar millî hareketin hassas noktalarından biridir. (Özelikle vurgulamak gerekir ki tüm bunlar kesinlikle bağınaz bir düşmanlığın sonucu değildir. Sorun sadece partililik vs. farklılıkları ortadan kaldırarak birleştirecek olan millî güçlere önderlik meselesidir. Nitekim aynı Millî Hareket, Malta'da esir tutulan İttihatçıların hürriyetlerine kavuşmalarını sürekli gündeminde tutacak ve Türk esirlerin esâretten kurutuluşlarına kadar sürekli uğraş verecektir. Başka bir örnek ise: yurtdışında şehit edilen İttihatçı liderlerin ailelerine T.B.M.M. hem maddî hem de manevî olarak sahip çıkacak, yardımlarda bulunacaktır.)

Tefrikanın yayınlandığı tarihler, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefetin yoğun bir çalışma içerisinde olduğu dönemdir. 5 Ağustos'ta, lehte ve aleyhte birtakım düşüncelerin tesiriyle başkomutanlık yetkisi verilen Mustafa Kemal Paşa çok geçmeden, 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında yapılacak olan Sakarya Savaşını zaferle sonuçlandıracaktır. Kazanılan zaferle birlikte şimdi herkes, bir an önce taarruza geçilerek Yunan ordusunun yurttan kovulması için sabırsızlanıyor fakat beklenen büyük saldırı bir

türlü gerçekleşmiyordu. Bu durum muhalefet tarafından iyi bir şekilde değerlendirilmiş ve bir yandan taarruzun bir an önce başlatılması için büyük tazyikler yapılırken diğer taraftan da süresi dolan başkumandanlık yetkisinin uzatılmaması için gerekli girişimlerde başlatılmıştır. 5 Mayıs 1922'de Millet Meclisi aldığı bir kararla Başkumandanlık yetkisinin süresini uzatmayacak bunun üzerine ertesi gün, bizzat Mustafa Kemal Paşa Meclis kürsüsüne çıkarak bir konuşma yapacak ve neticesinde vekiller ikna edilerek yetki süresi bir üç ay daha uzatılacaktır. Bu sürenin tekrar bitiminde ise 20 Temmuz 1922 tarihinde ise Meclis aldığı bir kararla yetkinin süresiz uzatılmasına karar vermiştir.

Kısaca özetlemiş olduğumuz Ankara'daki genel hava bu yönde iken aralarında eski Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın da bulunduğu İttihatçı liderlerin yurtdışındaki faaliyetlerini anlatan hatıraların çok hassas bir zamanda yayımlanıyor olması dikkat çekicidir. (Tefrikayı yayımlayan Tevhid-i Efkâr Gazetesi'nin sahibi olan Ebuzziya Velid Bey'in İstanbul'daki gizli cemiyet olan M. M. üyesi olması da oldukça anlamlıdır.) Kuşklar adeta tefrika ile İttihatçılık propagandası yapıldığı şeklindedir. Bu durum o dönemde de dikkatlerden kaçmamıştır. Mustafa Kemal Paşa tefrika ile ilgili olarak Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgraf oldukça önemlidir:

Ankara

1. 7. 1338

Doğu Cephesi Kumandanlığı'na

C: 23.6.338 şifreye

1. Söz konusu mesele hakkında Matbuat ve İstihbarat Müdürü Umumusince yayımlanan tekzip sureti ikinci maddede yazılıdır.

Son Kocaeli seyahatimde İzmit'e gelmiş olan Tevhidi Efkâr sahibi Velid Bey bu konuda ikaz edilmiş ve adı geçen vaktiyle İttihat ve Terakki'ye muhalif tanınmış olduğundan, bu muhalefetin şahıslara değil tutulan yola yönelik olduğunu göstermek, o zamanki İttihat ve Terakki düşmanlığının bugünkü millî harekât düşmanlığı gibi anlaşılması hasebiyle bu mevkide görünmemek üzere söz konusu Maceraların gazetesine alınmasına müsaade ettiğini söylemiş ve bununla beraber benimle temastan sonra zararlı maksatlara alet olmuş mevkisinde kaldığını anlayarak bundan kaçınmak lazım geldiğini teslim eylemiştir. Arz eylerim efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi

Mustafa Kemâl

2. Tekzip:

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Mütareke zamanlarında Anadolu millî kıyamını idare etmeleri hakkında bazı makamlar ve zevat tarafından teşvik olunduğunu ve adı geçenin malum olan milli vazifeleri başkalarının ilhamlarıyla üstlenmiş oldukları ara sıra bir kısım matbuatta söz konusu edilmekte ve bu arada İttihat ve Terakki reislerinin Diyârı Gurbet Mâcerâlarından bahseden Tevhidi Efkâr gazetesinin 22 Mayıs 1338 [1922] tarihli nüshasında İttihat ve Terakki, Kuvayi Milliye'nin kökeni olarak gösterilmektedir. Mütârekeyi müteâkib vuku bulan milli ayaklanma, o sıralarda milli hayatı ebediyen yok etmeye yönelik olarak ortaya çıkan hadiselerden ilham almış olduğu gibi, sırası düştükçe tafsilatlı olarak izah edildiği üzere Reis Paşa Hazretleri'nin bu vaziyet karşısındaki hareket tarzlarında da kendi vicdanlarının emrinden başka bir saik olmadığı ve sırası geldiği zaman yayımlanması kararlaştırılmış bulunan belgelerin bu konudaki mutlak hakikati tamamıyla meydana çıkaracağı ve teyit edeceğinin izahına lüzum görüldü.¹

Millî Mücadele'nin ileri gelenlerinin Millî Mücadele hakkında yapılan ithamlardan ve İttihatçılık faaliyetlerinden gereksiz yere endişelenmekte oldukları söylenemez. Öyle ki Eski İaşe Nâzırlarından Kara Kemal, 1922 yılı Ocak ayında İttihat ve Terakki'yi yeniden kurmak için başta İstanbul olmak üzere yurt genelinde gizli çalışmalarda yürütmektedir. Nitekim aynı günlerde İngilizler de İttihatçılık faaliyetlerinden büyük bir endişe duymaktadırlar. İngiliz is-

1. bkz. Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak Yayınları, Cilt:13, 1. Basım, İstanbul, Haziran 2004, s: 127 Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranney.org>

tihbaratına göre, İttihatçılar, 29 Kasım 1922'de İstanbul'da bir anarşi çıkararak yönetime el koymak için gizli toplantılar düzenlemekteydiler.² İttihatçılar tıpkı tarihe "1913 Bâb-ı li Baskını" olarak geçen ihtilal teşebbüsünün bir benzerini gerçekleştirerek tekrar iktidara gelmeye çalışmaktadırlar.

Bütün bu hadiselerde tarihleri özellikle belirtiyoruz. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti, Talat Paşa'nın şehit edilişinin ardından paşa'nın, Mustafa Kemal'e ve Anadolu'daki Millî Mücadele'ye destek politikasını terk etmiş yeniden şimdi kendisi Millî Mücadelenin liderliğini üstlenmeyi amaçlayarak hareket etmeye başlamıştır. Fakat hiç hesapta olmayan iki büyük gelişmeyle birlikte, yani Cemal ve Enver Paşaların şehit edilişleriyle cemiyet adeta ağır bir sarsıntı geçirmiştir. Liderlerinin de kaybedilişi ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti, iç politik hesaplaşmalara yönelecek ve 1926 yılı Haziranında Mustafa Kemal Paşa'ya suikast ile son bir huruç hareketi teşebbüsünde bulunacak ise de bunu gerçekleştiremeyecek ve sonuçta Dr. Nâzım, İsmail Canpolat ve Cavit Bey'in idamı ve Kara Kemal Bey'in intiharı ile son üst düzey yönetici kadrosunu da kaybederek tarih ve siyaset sahnesinden çekilecektir.

Elinizdeki hatıralar, İttihatçı liderlerin vatandan ayrılışlarından itibaren başlamaktadır. Türkiye'de İttihat ve Terakki devri kapanıp yeni zorlu bir dönem başlarken, İttihat ve Terakki liderleri için de bundan sonraki hayatları bin bir zorluk ve mücadele ile geçecektir. Hatıralar onların işte bu zorlu yıllarına ışık tutmaktadır. Her ne kadar Talat, Enver,

2. T.İ.T.E Arşivi, 30/14079-14096; 14203-12221'den akt: Ergün Aybars, İstiklal Mahkemeleri, Millîyet, İstanbul, 2. Cilt, İstanbul, Eylül 1968, 384

Cemal Paşa ile Bahaeddin Şakir Bey'den bahsediliyorsa da geneli itibariyle hatıraların merkezini Talat Paşa teşkil etmektedir.

Bolşevikler, Rusya'daki Türk esirleri ve Mustafa Suphi, Arnavudluk olayları, Ermeni meselesi gibi konularda İttihatçı liderlerin görüş ve ilişkilerini anlatan hatıralar ayrıca Talat Paşa'nın hatıratından çizdiği satırlar, Yunanlıların Milli Mücadeleyle ilgili Talat Paşa ile yaptıkları görüşme, yurtdışında Kürtçülük faaliyeti yürüten Şerif Paşa'nın Talat Paşa'ya teklifleri ve ikisi arasında yapılan görüşmeler gibi konularda ilginç bilgiler vermektedir.

Hatıralar, "İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları" adıyla 1992 yılında yayınlanmasına³ rağmen söz konusu basımda mevcut olan bir takım çeviri hataları ve eksiklikler saptanarak giderilmiş ve hatırat, tam ve eksiksiz bir metin halinde okuyucuya sunulmuştur.

Tefrika yayınlandığı sırada Tevhid-i Efkâr ile Akşam gazetesi yazarı Falih Rıfkı Bey arasında, hatıralar ile İttihatçılık ve Enver Paşa propagandası yapıldığı şeklinde bir tartışma yaşanır. Bu tartışma ile ilgili olarak gerek Arif Cemil Bey'in gerekse Tevhid-i Efkâr'ın açıklamalarına (metnin bütünlüğünü bozmamak amacıyla) özgün metindeki yerleri gösterilmek kaydıyla kitabın sonunda yer alan "Açıklamalar" bölümünde yer verdim.

Arif Cemil'in hatıratta bahsettiği kişi ve olaylar hakkında "Tevhid-i Efkâr" imzalı eleştirel mâhiyetteki dipnotları asıl metinde olduğu yerde, sayfa sonlarında gösterdim. Tevhid-i Efkâr imzalı bu notlar (*) işaretiyle gösterilmiştir.

Bir kez daha belirtmem gerekir ki hatıraları Osmanlıca

aslından Lâtin harflerine aktarırken metnin aslına sadık alarak hiçbir müdahalede bulunmadım. Bu sebeptedir ki elimizde olmadan gerek yazarın üslubunda gerekse dilinde katı bir yol izlemek zorunda kaldım. Yine aynı şekilde metinde geçen kişi adlarının yazılışı muhafaza edilmiş yine yabancı kişi ve yer adları da (orjinal yazılışları parantez içinde italik olarak gösterilmek kaydıyla) olduğu gibi bırakılmıştır.

Hatıralarda zikredilen önemli kişiler, konular ve olaylar hakkında okura yardımcı olmak amacıyla dipnotlarda kısa bilgiler verilmiştir. Tarafımdan konulan bu dipnotlar rakamla gösterilmiştir.

Son olarak kitabın sonunda yer alan ve yaptığım arşiv taraması sonucu oluşturduğum "Son Not" ve "Ekler" adlı bölümler tarafımda kitaba dâhil edilmiştir. "Ekler" bölümünde Talat Paşa'yı değişik yönleriyle daha yakından tanıyabilmemiz açısından, eşi Hayriye Hanım'ın, Eski İttihatçılardan Gazeteci-Yazar Hüseyin Cahit Yalçın'ın, İttihat ve Terakki'nin kâtib-i umumîsi Mithat Şükrü Bleda'nın ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışı merkezi ve Paris kolu lideri ve Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Meclis-i Mebûsân'ın ilk başkanı Ahmet Rıza Bey'in hatıralarından Talat Paşa ile ilgili kısa alıntılar konulmuştur.

Her ne kadar gereken özeni göstermeye gayret ettiysem de dikkatlerden kaçan hatalarım söz konusu olabilir. Şimdi denengin hoşgörünüze sığınıyorum.

Sâhib-i Makâlâtın Bir Mektubu

Makriköy, 7 Mayıs 1338

Azizim Velid Bey¹,

Berlin'den avdetim münâsebetiyle benden son katlı hâdisesi hakkında tafsilât istediniz. Ben o vakadan bir gün evvel hareket ettiğim için gazetelerde intişâr eden haberlerden fazla bir şey yazmaya muktedir değilim. Mamafih arzunuzu başka bir sûretle tatmîn etmek mümkündür. Meselâ ben birçok hakikatler biliyorum ki Talat Paşa'nın ve müteâkiben Bahaeddin Şâkir Bey'in katilleri üzerine bu hakikatlerin unutulup gitmesi doğru değildir. Çünkü merhûmun her ikisi de, Türk târih-i meşrûtiyetinde ihrâz etmiş oldukları mevkileri itibariyle büyük roller oynadılar. Mütârekeden sonra Berlin'e geldikleri târihten başlayarak irtihâllerine kadar her ikisiyle ve bilhassa Talat Paşa ile yakından temasta bulunuyordum.

İkibuçuk sene devâm eden bu münâsebet esnâsında idi ki gazetenizin sütunlarına geçirmek istediğim hakikatler birikti, toplandı. Talat Paşa'nın esnâ-yı muhâverede naklettiği vekayiden, Almanya'da iken memâlik-i ecnebiyeye yaptığı seyâhatlerden avdetinde hâsıl ettiği intibâata, müşâhedâtına ve mülâkatlarına dâir verdiği malûmattan ve rüfekâ-yı mesâisinin icrâatından ibâret olan bu hakikatleri bir araya toplayarak mütârekeden biraz evvel İstanbul'da it-

tiyhâd ve Terakkî Fırkası mehâfilinde cereyân eden vekâyiden başlayıp, Talat Paşa'nın esbâb-ı firârına, Berlin'e muvâsalatına, Almanya'daki faaliyetine, seyâhatlerine, katli tafsîlâtına, katilin muhâkemesine vesaireye dâir ne biliyorsam hepsini yazacağım.

Yalnız şurasını söylemek isterim ki yazacağım şeyler Talat Paşa ve rûfekâsı için bir müdâfaanâme teşkîl edemez. Talat Paşa'nın lehinde ve aleyhinde, muvaffakiyetlerine ve hatalarına dâir söylenilen sözleri, şurada burada ortaya atılan fikirleri hulâsa ederek bir netice çıkarmak vazifesi tarihe âiddir. Gazetenizle neşredeceğim vekâyî ise bildiklerimi aynen kaydetmek sûretiyle tarihe gayet küçük bir hizmet ifâ etmekten başka bir sûretle telâkkî edilmemelidir. Mamafih yanlış bir tarz-ı telâkkî ve "doğruyu söyleyeni dokuz köyden kovarlar" kelâm-ı meşhûrunun neşredeceğim hakikatlere dahi teşmîl edilmesi halinde de yazmak için bir kere verdiğim karardan dolayı peşimânlık hissetmeyeceğimi şimdiden söyleyebilirim. İhtirâmât-ı mahsûsamı takdîm eylerim efendim.

Arif Cemil

TALAT PAŞA'NIN İSTİFÂSI

Dört sene devâm eden kanlı, fecî bir harbtен sonra Bâb-ı Âli diğer üç müttefikine iltihâkan İtilaf Devletlerinden mü-târeke talebine mecbûr kalmıştı. O dört senelik harb esnâsında mübârek kanlarını akıtan şehitlerimizin ruhu mezarlarında inlerken, alîl gâzilerimiz harb meydanlarında bitmez tükenmez bir cesâret ve azm ü metânet ile istihsâline çalıştıkları gâye-i vatanın yıkılıp gittiğini anlayarak yürekleri sızlarken sağ kâfî silah arkadaşları ise böyle bir mâtem

gününü görmekten ise şehit arkadaşlarına iltihâk etmemiş olmalarından dolayı acı teessürler duyarken İstanbul'da mühim vekâyî cereyân ediyordu.

Talat Paşa'nın taht-ı riyâsetindeki İttihâd ve Terakkî kabinesi takib ettiği harb siyâsetinin adem-i muvaffakiyete müncer olduğunu görerek istifâyâ mecbûr kalmıştı. Fakat mesele bu istifâ ile hall ü tesviye edilmiş olmuyordu. Kabinenin sukûtundan sonra ortaya bir mesele daha çıkmıştı: Almanya'dan gelen haberlerde İmparator Vilhem (Wilhelm)'in vücûdu, memleket dâhilinde kalması, Almanya'nın mümkün mertebe fâideli bir sulh akdine mâni olacağı bildiriliyordu. O hâlde aynı hâl İttihâd ve Terakkî rüesâsı için de vâki idi. Çünkü İtilâf Devletleri harbdan dolayı en ziyade o zevâtı mesûl tutuyordu. Onun için İttihâd ve Terakkî erkânı ictimâ ederek bu meseleyi müzâkere ettiler.

FİRAR MÜZÂKERELERİ

Evvelâ Talat Paşa ve Enver Paşalarla Bahaeddin Şâkir Bey'in memlekettan çıkmaları düşünöldü. Bidâyette Talat Paşa bu fikre itirâz etti. Fakat uzun uzadıya devâm eden müzâkerelerden ve mübâhaselerden sonra ictimada Talat ve Enver Paşaların çıkmalarına ekseriyetle karar verildi. Bu karar muhtelif sebeplere müstenid bulunuyordu.

Bir kere Talat ve Enver Paşalar İttihâd ve Terakkî'nin rüknü addolunuyorlardı. Sonra bu zevât memleket dâhilinde bulundukça mütâreke esnâsında İtilâf Devletleri tarafından daha ağır şerâit vaz olunacağı zannediliyordu. Her ne kadar gizlenmeleri ve bir müddet meydana çıkmamaları da

vârid-i hatır oluyorsa da bu fikrin de bir takım mahzurları tevlið edeceği dermeyân olunuyordu. Meselâ her ikisinin de muhtelifi bulunduğu mahalleri meydana çıkarmak için birçok kimselerin taht-ı tevkîfe alınacağı söyleniyordu. Bir de Talat ve Enver Paşalar memleket hâricine çıkacak olurlarsa bütün husûmetin onlarda temerkûz edeceği ve fırka erkân-ı sâiresinin şiddetli husûmete marûz olmaktan berî kalacağı ileri sürülüyordu. Nihâyet Talat ve Enver Paşalar çekilip giderlerse vesile-i işğâl olmak için anâsır-ı muhtelifeye ve-kâyî ihdâs ettirilemeyeceği gibi dört müttefik devlet ayrı ayrı mütâreke taleb ettiğinden ve bundan dolayı da her birinin münferiden akd-i sulh etmesi tabîi bulunduğundan bu iki zât sulhün hin-i akdinde Almanya'da bulunacak olursa Almanya'nın Talat ve Enver Paşaların tesîriyle Türkiye'ye mü-zâheret edeceği ümîd olunuyordu.

Kabinenin istifâsı ile İttihâd ve Terakkî Rüesâsısın firârı arasında geçen günler zarfında imrâr olunan buhrânli, heyecanlı anlar herkese itidâl demini kaybettirmişti. Her ne kadar fırka rüesâsı ve merkez-i umûmî erkânı aralarında cereyân eden müzâkerât esnâsında bir dereceye kadar makûl kararlar verebiliyorsa da onların tatbîkine gelince, mesele-
nin şekli değişiyor, her kafadan bir ses çıkıyor nihâyet ortadaki müşkilât bir kat daha artıyordu. Şimdiye kadar bunca buhrânlar, tehlikeler karşısında metânetini kaybetmeyen Talat Paşa yine bir dereceye kadar rûfekâsını idâreye ve söylenilen sözleri hulâsa ederek bir fikir çıkarmaya muvaffak olabiliyordu.

Bütün o harb seneleri zarfında önünden garip bir hisle geçilen merkez-i umûmî binası² dâhilinde fırka muamelât ve hesâbâtının devri için tedârikat-ı lâzime ile iştigâl edilir ve merkez-i umûmî azâsına her ihtimâle karşı birer senelik maaşları peşinen itâ olunurken İttihâd ve Terakkî'nin en ileri gelen erkânı bir araya gelmişler, Almanya'nın muâvenetiyle eski siyâsetlerine ne sûretle devâm edebileceklerini müzâkere ile iştigâl eyliyorlardı.

ALMANYA'YA MÜSTENİD ÜMİDLER

Senelerce bütün cihâna göğüs geren, tarih-i harbin en parlak muzafferiyetlerini ihrâz eden ve kuvvetinin bî-hadd ü payân olduğu zan edilen Alman ordusunun memleketlerinin diplomasisindeki adem-i iktidârından dolayı birkaç gün zarfında tamamiyle terk-i silâha mecbûr olarak düşmanlarımızın emirlerine arz-ı inkıyâd eyleyeceğini bittabi hatırlarına bile getirmiyorlardı.

PAŞALAR GİTMEK İSTEMİYORLAR

Merkez-i umûmînin ruhunu teşkil eden erkân müstakil siyâsetleri hakkında böyle düşünmekle beraber gerek Talat Paşa gerekse Enver Paşa kendilerinin memleket hâricine çıkmaları için verilen karara şiddetle itiraz ettiler. Talat Pa-

2. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin, "Kırmızı Konak" olarak da bilinen genel merkez-i İstanbul Nuruosmâniye'dedir. 20 Ekim - 8 Kasım 1908 tarihleri arasında yapılan 1. kongrenin ardından İttihâd ve Terakkî'nin İstanbul şubesi olarak kullanılmak üzere kiralanmış daha sonra partinin genel merkez (merkez-i umûmî) binası yapılmıştır. Binada ayrıca partinin yayın organı olan "Sura-yı Ümmet" gazetesi'nin yönetim veri de olarak bulunmaktaydı.

şa gitmemekte çok ısrar ediyordu. Rüfekâsından Bahaeddin Şakir³ Bey kalkarak hazreti peygamberi misâl gösterdi ve hayatını düşmanlarından vikâye için resûlullah efendimizin bile hicret ettiğini söyledi.*

Uzun münâkaşalardan sonra Talat Paşa nihâyet iki şartla çıkmayı kabûl etti: Evvelâ, İttihâd ve Terakkî kongresi ictimâ'a dâvet edilecek ve fırkanın bilcümle hesâbât ve malûmât rüyet olunacaktı. Sâniyen, mütârekenin ahkâmına vâkıf oluncaya kadar beklenecek ve şâyed ahkâm-ı mezkûrede İtilâf Devletlerinin memleketi ve İstanbul'u işgâl etmeleri kaydı varsa o zaman hareket olunacaktı ve bir de Doktor

3. Bahaeddin Şakir: (1880-1907); Türk siyâset ve bilim adamı. 1894 Askerî Tıbbiye'den mezun oldu ve hocalık yaptı. Abdülhamit'e yönetimine muhalefeti nedeniyle sürgüne gönderildiyse de 1905 yılında Paris'e kaçtı. 1908'de Meşrutiyet'in ilânı ile birlikte yurda döndü. Akademik hayata geri dönen Bahaeddin Şakir, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin yayın organı olan "Şûra-yı Ümmet" gazetesini çıkardı. Bahaeddin Şakir Bey ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa içinde görev alarak Ermeni meselesi ilgili olarak bir takım çalışmalar yürüttü. 1 Kasım 1918 gecesi yurt dışına kaçtı. İslam İhtilal Cemiyetleri Birliği'nin kurucu ve yöneticilerindendir. 1921 yılında Almanya'da Ermeniler tarafından katledildi.

* Bahaeddin Şakir Bey'in kıyâs-ı maâlfariki İttihâd ve Terakkî rüesâsının o garîb ve cüretkâr zihniyetlerinin bir delilidir. Rüfekâsını İstanbul'dan firâra teşvîk ederken Bahaeddin Şakir Bey'in hicret-i nebëviyeden bahsetmesi, inatçı arkadaşlarını kandırmak için kendi hesâbına bir eser-i zekâ olsa bile aradaki kıyâs itibariyle adetâ bir küstahlıktır. Ve Peygamberimiz efendimizin Mekke'den Medine'ye hicretleriyle İttihâd ve Terakkî rüesâsının İstanbul'dan Berlin'e firârları arasında hiçbir vech-i müşâhebet ve münâsebet yoktur. Çünkü peygamber efendimiz, din-i İslâm serbest bir sûrette neşir ve telkîn etmek emeliyle Mekke'den hicret ediyorlardı. İttihat ve Terakkî rüesâsı ise sırf canlarını kurtarmak için İstanbul'dan kaçtılar. Hazreti peygamber taraf-ı hak'tan bas edilmiş, insanları tarîk-ı hakka davete memûr olmuştu.

İttihatçılar ise devleti Almanların peşinden kanlı bir harbe sürüklemişler, dört sene milletin bütün menâbiini kurutmuşlar, halkı açlıktan öldürmüşler ve artık firârdan başka yapacakları bir şeyleri kalmamıştı ve bizim gibi mağlûb olan Almanya'da da devlet ve milleti kurtarabilecek bir iş görmeleri imkânı yoktu. Onlar oraya canlarını taht-ı emniyete almak için koşup gidiyorlardı. Fakat rüesâ-yı İttihâd, kendilerini bir nevî havârî addettileri için Bahaeddin Şakir Bey bi-perva bu kıyâs-ı maâlfariki ortaya atmış, diğer rüfekâsı da bittabi aynı zihniyette oldukları için bu misâl ile onları, firânı kabûl tarafı sevk ve imâle eylemiştir. İttihâd ve Terakkî'yi zâten yoldan çıkaran da, rüesâsının hep böyle kıyâs-ı maâlfarikleri, yanlış düşünceleri, bu milletin mukadderâtu kendilerine mevdu' olduğu kanaât-i kat'iyesini beslemeleri olmuştur. (Tevhid-i Efkâr)

Bahaeddin Şâkir , Doktor Nâzım⁴ Beylerle diğer bazı rûfekânın beraber gitmeleri kabûl olunacaktı. Doktor Nâzım Bey, Talat ve Enver Paşaların hârice çıkmalarına şiddetli tarafdâr olmakla beraber kendisi içeride kalmak istiyordu.

ENVER PAŞA'NIN FİKRİ

Enver Paşa'ya gelince... O daha bidâyette kabine istifâ ederken mütâreke aleyhinde bulunuyor ve harbe devâm etmeye mecbûr kalacağımızı söylediğinden Boğazların müdâfaası mümkün olmasa bile Anadolu'ya ve bilhâssa vilâyât-ı şarkîye'ye gidilerek müdâfaaya devâm olunabileceğini ileri sürüyordu. Düşünmüyordu ki millet dört seneden beri harbten yorulmuş, sefâlete dûcâr olmuştu. Düşünmüyordu ki bilhâssa 1918 senesi nısf-ı âhirinde efkâr-ı umûmiye Vilson (Wilson) tarafından vaz edilen prensiplere dört elle sarılmış, yegâne necâtı Türklerle meskûn olan arâzinin Türkiye'ye kalması esâsını kabul eden o prensiplerden bekliyordu.⁵ Buna zammîeten İngiltere Başvekili Loyd Corc (Lloyd George) da muh-

4. Doktor Nâzım: (1870-1926) İttihat ve terakki Cemiyeti'nin en etkin isimlerinden biri olan Nâzım Bey bir dönem cemiyetin Paris kolunu teşkil eden Ahmet Rıza Bey ve grubu içerisinde yer aldı. Cemiyetin yapılanmasından büyük görevler üstlenen Dr. Nâzım 1926 senesinde Atatürk'e suikast suçundan İstiklal Mahkemesi'nde yargılanıp asılarak idam edilmiştir.

5. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson tarafından 8 Ocak 1918 tarihinde Amerikan Kongresi'nde ilân edilen ve tamamı 14 madde olan "Barış Programı"nın Osmanlı İmparatorluğu ve Türklerin geleceği ile ilgili hükümleri içeren 12. madde şu şekildedir:

"Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklerle meskûn kısımlarına tam bir hükûmranlık hakkı tanınması, fakat bugün Türk hâkimiyetinde bulunan diğer milliyetlere de tam bir emniyet içinde yaşama ve kolayca gelişme imkanının güvence altına alınması. Çanakkale Boğazı'nın milletlerarası bir güvence altında bütün milletlerin gemilerine ve ticaret ulaşımına açık kalması."

Wilson Prensipleri Cemiyeti, işte bu 12. maddenin uyandırdığı kurtuluş ümidiyle Osmanlı'nın bilimi, siyaset ve fikir alanında söz sahibi seçkin bir kurucu kadro tarafından 4 Aralık 1918 tarihinde kurulmuştur. Kurucu kadronun terkiibinde birbirinden farklı isimlerin olması oldukça dikkat çekicidir. Bunların arasında, Ali Kemâl Bey, Halide Edip (Adıvar), Yunus Nadi (Abahoğlu) ve Celal Nuri (İleri) gibi isimler sayılabilir. (Bkz. Enver Paşa'nın Fikri, Ali Kemâl Bey, Mustafa Kemal Atatürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s: 151-152-154)

telif nutuklarında İstanbul'un ve Türklere âid arâzinin Türklerden alınmayacağını mükerreren vaad etmiş bulunuyor ve binâ-enaleyh efkâr-ı umûmiye o zamanda harbe devâmdan bir fâide ümîd etmiyordu. Şu vaziyet karşısında efkâr-ı umûmîyeyi kendisi gibi düşündürmeye imkân yoktu.

VERİLEN KARAR

Bütün bu noktalar nazar-ı dikkate alındıktan sonra memleket hâricine çıkmak için verilen karar üç şekilde te-lâkkî edildi:

1- Mecbûren çıkılmaya lüzûm hissedildiği takdirde çıkılacak

2- Anadolu'ya gidilecek ve vilâyât-ı şarkîye'de çalışılacak

3- İstanbul'da kalınacak ve tehlike zuhûrunda gizlenilecekti. Nitekim bu sûretle hareket edildi. Enver Paşa da yalnız başına çıkmayı kabûl etmedi. Mütâreke imza edilinceye kadar tehir-i azîmet ve ancak son dakikada hareket edildi.

FİRÂR

İstanbul'u terk etmek zamanı gelince firârın mevki-ic-râya vazı bir kat daha kesb-i müşkilât eylemişti. Çünkü Doktor Nâzım ve Bahaeddin Şakir Beylerden mâadâ Talat Paşa'nın kendisiyle beraber gelmelerini arzu ettiği rûfekâsının intihâbında bir türlü ittifâk-ı ârâ hâsıl olamıyordu. Talat Paşa rûfekâsından daha bir iki kişinin hârice çıkmaya iştirâkini onları ihrâz etmiş oldukları müstesnâ mevkilerden dolayı açıkta bırakılmak istemesinden ötürü gelmekte idi.

Bu noktada ise refikleri arasındaki efkârı pek muhtelif idi ve bundan dolayı idi ki tanzîm edilen liste birkaç defa tadîl olundu ve hatta arkadaşlarından biri eşyasıyla bir vapura girmiş iken, bilâhare tebdil-i fikir ederek yine karaya çıktı. İşitildiğine göre son dakika hareket etmekten sarf-ı nazar eyleyen bu zât bir müddet sonra ihtiyârına mecbûr olduğu uzun ve devâmlı bir seyâhatten dolayı çok peşimân olmuştur.

TALAT PAŞA'NIN HALEFİNİ TÂYİN MESELESİ

İttihâd ve Terakkî rüesâsı İstanbul'dan müfârakat etmeden mukaddem son bir vazife daha ifâ etmişlerdi. O da kabineyi terk etmeden evvel kendilerini istihlâf edecek kabine meselesinin hâlli idi. Harb-i Umûmî esnâsında vatan aleyhinde çalışmış, Avrupa'da mukim birçok edânî vârdı. İstanbul'da bulunan ve bir fırka şeklinde tezâhür eden bazı kimselerde⁶ Avrupa'dakilerden aşağı kalmıyordu. Mütâreke buhrânı esnâsında bunların mevki-i iktidâra gelmesi veyâhud hükûmetin bütün kuvvetiyle faaliyet göstereceği bir zamanda korkuluk kabilinden zevâtın kabineye riyâset etmesi memleket için gâyet muzır olacaktı. Böyle bir kabinenin gelmesine mâni olmak maksadıyla makâm-ı hükümdârî nezdinde teşebbüsâtta bulunuldu ve bu sûretle İzzet Paşa kabinesinin teşkîli temîn edildi.⁷

6. İttihatçıların amansız düşmanı Hürriyet ve İtlâf Partisi kastediliyor.

7. Talat Paşa Hükûmeti'nin istifası ile Müşir Ahmet İzzet Paşa kabinesi kurulmuştur. Yeni kabinede Mâlîye Nezâretine Câvid Bey, Bahriye Nezâretine Hüseyin Rauf Bey, Hariciye Nezâretine Nâbi Bey, Dâhiliye Nezâretine Ali Fethi Bey, Makâm-ı Meşihata Haydarî İbrahim Efendi, Adliye Nezâretine Hayri Efendi getirilir. Rauf (Orbay) Paşa hatıralarında aktardığı üzere, Talat Paşa, İzzet Paşa'nın kabineyi kurmasına atfettiği önemi şu söz-

PAŞALARIN İSTANBUL'DAN KIRIM'A FIRÂRI

Bu esnâda İttihâd ve Terakkî kongresi⁸ ictimâ etmişti. Bütün hesâbât ve muamelât kongreye devrolunmuş vaziyet tamâmiyle taayyün etmiş ve memleketin idâresi vatanın selâmetini arzu eden bir heyet-i vükelâya teslim edilmişti. Talat ve Enver Paşalar, Doktor Bahaeddin Şâkir, Doktor Nâzım ve Rüşühi Beyler vazifelerinin hitâm bulduğunu görerek on sene devâm eden harâretli bir mücâdele-i siyâsiyeden sonra memleketlerini terk⁹ ile "günün birinde" Kırım'a vâsıl olmuşlardı.¹⁰

ENVER PAŞA MÜCÂDELEDE MUSIRR

Bu dört zâtın içinde Enver Paşa, yukarıda da söylediğim vechile daimâ mukâvemette sebât ve devâm fikrinden ferâgat eylememişti. Bu fikrinin rûfekâsı tarafından şâyân-ı kabûl görülmemesinden nevmîd olmayarak Kırım'da onları terk edip Kafkasya'da o esnâda henüz mevcûd olan Türk kı-

lerle dile getirmiştir: "...Bu buhrân günlerinde sedaret makâmını kabul etmesini memleket için istinad sayarak muvaffakiyeti için elimizden geleni hizmet edası şart borç sayarım. Tercih ettiği zevât için kanâatımı açıkça arz edeceğime dahi emin olsun. Bu sözüm sadece bugünler için değil ahval ve şerait ne olursa olsun istikbâl için de kalbi teminatımdır."

Rauf (Orbay) Paşa'nın şahsî kanâati ise şu yöndedir: "O ahval ve şerait içinde sedaret makam, hususî tabiriyle iğneli fiçi idi. Eğer İzzet Paşa feragat etse idi, memlekete hâkim ye-is ve ümitsizlik kalplerde sökölmez çaresizlik abidesi olacaktı." (Cemal Kutay, Osmanlı'dan Cumhuriyete-Yüzyılımızda Bir İnsanımız, Kazancı Kitap, I. Baskı, 1992, Cilt: 4, s: 135, 147)

8. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin son kongresi 1 - 5 Kasım 1918 tarihleri arasında yapılmıştır. Kongrede alınan karar gereğince İttihat ve Terakkî Cemiyeti feshedilmiştir.

9. İttihatçı liderler 1918 yılı 1 Kasım gecesi Loreley adlı bir Alman torpidosuna binerek yurdu terk etmişlerdir. Enver, Talat ve Cemal Paşalar ile birlikte İsmail Hakkı Paşa, Bahaeddin Şâkir, Doktor Nâzım, Cemal Azmi Bey, Rüşühi Bey, Azmi Bey, Bedri Bey gibi üst düzey İttihatçılar da vatani terk etmişlerdir. İttihatçı liderlerin yurt dışına firâr planını, Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul'dan Anadolu'ya gizli yollarla insan, silâh ve malzeme geçişini sağlayan Karakol Cemiyeti lideri Kara Kemal Bey hazırlamıştır.

10. İttihatçı liderler Kırım sahillerine 1918 yıl 5 Kasım günü ulaşmışlardır.

taâtına iltihâka karar vermiş ve refikleri yollarına devâm ettikleri hâlde kendisi bu maksatla Kırım'da kalmıştı. Niyeti herhangi bir vâsıta ile Kafkasya'ya geçtikten sonra oradaki Osmanlı fırkalarıyla beraber ahaliden kıtalar teşkil eylemek ve böylece müzâhir¹¹ bir kuvvet vücûda getirebilmek idi.

ENVER PAŞA'NIN CÜRETKÂRANE VE TEHLİKELİ PRENSİBİ

O esnâda Kırım'dan Kafkasya'ya geçmek kolay değildi. Karayolu Bolşevizm aleyhine teşkil edilmiş kuvvetlerle kapatılmış idi. Şu hâlde yalnız denizyolu kalıyordu... Enver Paşa uzun müddet uğraştıktan sonra nihâyet küçük bir yelken gemisi kiralamaya muvaffak oldu. Bu gemiyle Karadeniz'i aşacak ve Kafkasya sahiline vâsıl olacaktı. Hâlbuki yelkenli Kırım'dan müfâratat ettikten sonra şiddetli bir fırtına zuhûr etti; geminin yelkenleri parçalandı. Direkleri, dümeni kırıldı ve Enver Paşa üç gün, üç gece ölüme intizâren gemisiyle dalgalarla mücadele ettikten sonra fırtına kendisini tekrar Kırım sahiline attı. Sâbık başkumandan vekili orada hastalanıyor ve bir müddet yatıyordu.

ENVER PAŞA DENİKİN ORDUSU ARASINDA

Geçirdiği bu büyük tehlike Enver Paşa'yı nevmîd eylememiş olacak ki hastalığı geçer geçmez Kafkasya'ya geçmek için yeniden teşebbüste bulunuyor ve bu defa karayolunu

11. Enver Paşa, o sırada Kafkasya'da bulunan Yusuf İzzet, Halil ve Nuri Paşaların yanına gitmeyi ve Yusuf İzzet Paşa'nın Kafkas halklarından oluşturacağı yardımcı kuvvetlerle de desteklenerek Kafkas Ordusu'nun başına geçmeyi amaçlamaktadır.

tercihe karar veriyor. Hâlbuki o aralık Denikin orduları Kafkasya-Rusya hudûdunda Bolşeviklere karşı mücâdele ediyordu. Bu sebeple kara tarikiyle Kafkasya'ya vâsıl olmanın imkânı yok gibi idi. Enver Paşa bunu bilmekle beraber bir çaresini bularak Denikin kıtaâtı arasından geçmeye iki defa gayret etti. İkinci defa Denikin askerleri tarafından tahtı tevkiye alındı ise de bir müddet sonra firâra muvaffak oldu.

TALAT PAŞA ALMAN HUDÛDUNDA

Bu esnâda Talat Paşa rûfekâsıyla birlikte Sivastopol'den trene râkib olarak yolda müşkilâta tesâdüf etmeksizin Alman hudûduna vâsıl olmuştu. Hudûda muvâsalatın tarihi 8 Teşrin-i Sâni (*Kasım*) 1918 idi. Almanya'nın vaziyet-i dâhiliyesi karmaşık bir hâle gelmişti. İhtilâlin arifesinde bulunuyordu. Filvâki ertesi gün 9 Teşrin-i Sâni'de ihtilâl her tarafı sarmış, cumhuriyet ilân edilmiş ve imparator Hollanda'ya firâr etmişti. Dâhili kargaşalıktan dolayı Talat Paşa ve rûfekâsı bir gece Alman hudûdunda kaldıktan sonra bir yük trenine râkib olarak ihtilâlin ikinci günü Berlin'e muvâsalat etmişler ve Aleksandr Plats tesmiye edilen Berlin'in şimalindeki istasyonda trenden inerek orada küçük bir otele nâzil olmuşlardı.

Amele mahallelerine yakın olan Aleksandr Plats o gün geçilemeyecek kadar tehlikeli bir manzara irâe ediyordu. Mezkûr meydanda polis müdüriyet-i umûmisi binâsı bulunduğunda üç tane polis Amele mahallesini zabt etmeye

çalışıyor. Binâ dâhilinde yerleşmiş zâbıta ve askerlerde orasını müdâfaa ediyorlardı bu sebepten dolayı bütün meydan bir kurşun yağmuru altında bulunuyordu. Esâsen Berlin şehrinin her tarafı karışmıştı. Son otuz, kırk senelik Alman tarihinde büyük vatanperverâne nümâyişlere sahne olan Onte Danlindin Caddesinden iki günden beri ihtilâlcı efrâd ve amele ellerinde kırmızı bayraklar olduğu hâlde yük otomobilleriyle bir aşağı bir yukarı dolaşıyorlar, halkı tedhiş için arada sırada otomobilden tüfekleri veyâhûd mitralyözler ile havaya doğru yayılım ateşi açıyorlar ve Alman haşmet ve azâmetinin sukûtunu cihâna ilân ediyorlardı. Talat Paşa ile rüfekâsı Almanya'dan birçok şeyler ümîd ederek Berlin'e giderken Alman pây-ı tahtının ve bütün Almanya'nın hâli bu merkezde idi.

TALAT PAŞA'NIN BERLİN'DE UĞRADIĞI MÜŞKİLÂT

Talat Paşa ve rüfekâsı Berlin'e muvâsalat ettikleri zaman pasaportsuz idiler. Bâb-ı Âli, Almanya'ya ilticâ ettiklerini anlayarak Berlin sefâretine ve Almanya'daki Türk konsolosluklarına kendilerine pasaport verilmemesi için tebligât-ı lâzimedede bulunduğundan ilk günlerde epeyce müşkilâta marûz kalmışlardı. Aleksandr Plats'da nâzil oldukları küçük bir otel taht-ı nezârette bulundurulduğu gibi zâbıta da gelip kendilerini isticvâb ve üzerlerini taharrî etmişti. Bu müşkilât bir müddet sonra bertaraf edilebildi. Çünkü o günlerde milletvekili olarak Almanya'nın idaresini eline alan Sosyal Demokrat Fırkası rüesâsından şimdiki reis-i cumhur Ebert,

Talat Paşa'ya bir vesika verdi. Ebert'in¹² büyük imzasını ve millet vekâleti mührüne hâvî olan mezkûr vesikada hamîl-i varaka "Ali Saî Bey" in Almanya dâhilinde ihtiyâr-i ikamet edebileceği ve bunda asker ve amele cemiyetlerinin kendisini himâye vazifesiyle mükellef olacağı münderic bulunuyordu. Talat Paşa Berlin'e muvâsalatı tarihinden itibaren Selânik'te iken bir kere kabul ettiği nâm-ı müsteârî tekrar taşımaya başlamıştı. Pasaportsuzluk tehlikesi de bu suretle bertaraf edilmiş bulunuyordu.

TALAT PAŞA'YI TEVKİFE TEŞEBBÜS

Aleksandr Plats Meydanı şiddetli müsâdemelere sahne olduktan, Berlin Polis müdürünün muhteşem kırmızı binası o muharebeler esnâsında mükerreren zabt ve gasp edildiğinden, bazân amele ve asker, bazân da zâbıta vaziyete hâkim olduktan sonra artık oldukça kesb-i sükûnet eylemişti. Talat Paşa'yı birçok tehlikeler atlatarak otelinde ziyâret eden ve fakat mikdârı pek kalîl olan dostları kendisine daha kolaylıkla muâvenet edebiliyorlardı. Paşa ve rûfekâsı her şeyden evvel ilk nâzil oldukları otelden çıkarak Berlin'in garp tarafında, ihtilâl gürültülerinin duyulmadığı sâkin bir mahâle nakletmiş-

12. Friedrich Ebert (1871–1925) Alman siyâset ve devlet adamı. 1899'da Sosyalist Parti'ye katıldı. Kısa süre içinde partinin merkez komitesi sekreterliği'ne yükseldi. 1912 yılında Reichstag'a milletvekili seçildi. Bir yıl sonra ise Sosyalist Parti'nin başkanı oldu. 1919 yılında Alman Kurucu Meclisi tarafından devlet başkanı seçildi. 1924 yılında muhalefetin başlattığı yıpratma kampanyaları ile zor günler geçirdi. 1925 yılında hayatını kaybetti.

13. Mehmet Rifat Paşa (1862–1918) Devlet adamı ve diplomat. 1883 yılında bitirdiği Mülkiye Mektebi'nden sonra Hâriciye Nezâreti kadrosuna girdi. 5 Mayıs 1909 tarihinde kurulan Hüseyin Hilmi Paşa Hükûmeti'nde hâriciye nâzırı oldu. Rifat Paşa, Atina, Paris ve Berlin'de Büyükelçilik görevinde bulunmuştur. Rifat Paşa bu son görevinden azil edilmiş ve çok geçmeden yaşamını yitirmiştir.

lerdi. Bu esnâda sefir Rifat Paşa¹³, İstanbul Hükümeti'nden aldığı emirleri infâz için bütün kuvvetiyle çalışıyor ve Almanya'ya ilticâ eden İttihâd ve Terakkî rüesâsının tevkîfiyle İstanbul'a teslim olunmaları için elinden geldiği kadar gayrette kusur etmiyordu. Bu mesâisinde Rifat Paşa'ya Berlin'deki Türk Kulübü ve daha bir takım kimseler müzâheret ediyorlardı.

HAMDULLAH SUPHİ BEY'İN RİYÂSETİNDE BİR İCTİMA

O zamanlarda Berlin'de ve Türk Kulübü riyasetinde, Hamdullah Suphi¹⁴ Bey Alman ihtilâline izhâr-ı temâyül etmek için Türk gençlerini kulüpte bir ictimâ-i umûmî'ye dâvet eylemişti. İctimâ akşamı kulüp dâiresi hıncahınç dolmuştu. Kiyel (*Kiel*)'de ve Filensburg (*Flensburg*) Bahriye Mektebi'nde tahsildar bulunan Türk bahriye efradı da ihtilâlcı Alman bahriye efradına iştirak ederek müsellâhan Berlin'e gelmişler ve ictimâda hazır bulunuyorlardı.

SÜNGÜLÜ VE BOMBALI TÜRK BAHRİYELİLERİ

Kulübün odaları o akşam süngülerle, mavzerlerle bahriyelilerimizin bellerinde asılı duran el bombalarıyla ihtilâl günlerinde olduğumuzu hatırlatmakta zahmet çektirmiyordu. Alman ihtilâlini tesîd için söylenen bir iki lâftan sonra Mustafa Ziya Bey maiyetinde birisi Ermeni olmak üzere iki

14. Hamdullah Suphi Tannöver (1886–1966) Yazı hayatına Fecri Ati'de yazdığı şiirlerle başlayan yazar hikâye ve makâle türlerinde de eserler vermiştir. Türkçü kimliğiyle tanınan yazar özellikle hitâbet yeteneğiyle dikkatleri çekti. İzmir'in işgali ardından İstanbul'da yapılan protestolara konuşmacı olarak katılan Hamdullah Suphi ilk olarak Meclis-i Mebusan'da ve ardından TBMM'de aktif görevler yaptı. TBMM'nin kuruluşunda da büyük emek sarf eden yazar bu kurumun başkanlığını da yürütmüştür.

kişi sefâret kâtibi ve daha bir iki kimse olduğu hâlde ortaya çıkarak Talat Paşa ile rûfekâsını tevkîf için Berlin’de bir heyet teşkil ettiğini, bu heyetin Berlin’deki Türk tebaası nâmına Almanya hükûmetinden mültecilerin tevkîfini ve Türkiye’ye iadesini talep edeceğini söyledi ve yapılacak takîbâtın bir kat daha müessir olması için Berlin’deki Türkler nâmına heyete salâhiyyet verilmesini talep etti.

SAFVETİ ZİYA BEY'E VERİLEN SALÂHİYET

Bu salâhiyyet şiddetli alkışlarla itâ edildikten sonra Safveti Ziya Bey evvelce hazırladığı bir makâleyi okuyarak gazetelere verilmek üzere mezkûr makâlenin de tasvîbini ricâ etti ve bu da şiddetli "kabûl, kabûl!" sadâlarıyla kabûl olundu. Bir iki gün sonra Türk kolonisi nâmına Berlin gazetelerinde intişâr eden bu makâlede güya sekizyüzbin Ermeni'nin nasıl katledildiği izâh olunuyordu. İctimânın nihâyetine doğru söz söylemek sırası reis Hamdullah Suphi Bey'e gelmişti.

HAMDULAH SUPHİ BEY'İN NUTKU VE BAHRİYELİLERİN GAYELÂNI

Hamdullah Suphi Bey hepimizin bildiği o mahdûd, fakat parlak sözlerini evirip çevirip kendisine has olan evzâ ve etvârıyla hâzirûnun kulağına tıktıktan sonra ve ika olunan cinâyâtı bir kere daha tasvir ettikten sonra heyecân-ı umûmî ve bilhâssa müsellâh efrâd-ı bahriyenin galeyânı son derece artmıştı. Derhâl süngüler mavzerlere takılmış, bellerde sarkan el bombaları, sanki çocuk oyuncacı gibi öteye beriye savrulmaya başlanmıştı. ^{Ücretsiz PDF Kütüphaneleri - <http://www.yazdir.biz>} Nerelerde öfke herim! Sonuylevize, gidip geberte-

lim!" nidâları arasında Hamdullah Suphi Bey'in son sözleri kaybolup gitmiş, korkudan, heyecândan bayılan kadınlar, çocuklar taht-ı muhafâzâyâ alınırken bahriyelileri teskine çalışanların velvelleri arasında halk alelacele dağılıp gitmişti.¹⁵

BULGARLAR'IN VE SIRPLAR'IN AKSİNE...

O günlerde idi ki esnâ-yı muharebede Bulgarlar'ın birçok Sırp ve Yunanlı kestiklerine dâir Sırphlar ve Yunanlılar tarafından ortaya çıkarılan şâyiaları tekzib için Berlin'deki Bulgar talebesi bir ictimâ akdetmişler ve bu şâyiaları şiddetle tekzib ve protesto eylemişlerdi.

HIRSIZLIK İTÂHMÂTI VE ALMANLARIN CEVÂBİ

O akşam kulübte verilen kararlara, neşredilen makâlelere ve Almanya hükûmeti nezdinde vukû bulan yeni teşeb-

15. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin yayın organı Die Freiheit Gazetesi 19 Kasım 1919 tarihli nüshasında, Berlin'de tertip edilen bu toplantı ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Berlin'deki Türk topluluğu pazar günü akşamüstü, Kiel'den gelen Türk denizcilerinin ve buradaki fabrikalarda çalışan Türk işçilerinin de katıldığı bir toplantı yapmıştır. Bu toplantı da Profesör Hamdullah Suphi'nin yaptığı açıklamalar özellikle değinilmeye değer... Kendisi Türkiye'nin, iktidarda bulunan askeri kadronun insanlıkla bağdaşmayan tutumu nedeniyle düştüğü talihsiz durumu anlatmıştır. Bu açıklamalara göre, Türk ordusunun kayıpları akıl almaz ölçülere varmıştır; on milyon kişilik bir halktan silah altına alınmış bu ordunun insan kaybı takriben 3 milyon kişi kadardır. Bu kayıpların da bir buçuk milyon kadarı da askerin iâsesinin son derece yetersiz oluşu ve yaralı ya da yorgunluktan bitap binlerce kara ordusu askerinin savaş alanında ve cephenin ardında biçare durumda kendi kaderlerine terk edilmeleri nedeniyle ortaya çıkmıştır. Bu utanç verici tutumu failleri olan Enver ve yoldaşlarının, memleketi içinde bulunduğu korkunç durumda düşmana teslim ettikten sonra Almanya'ya kaçmış olmaları ve halen Berlin'de bulunmaları, toplantıda bulunanların ateşli protesto gösterilerine yol açmıştır. Bu gösteriler sırasında da ayrıca hür Almanya'nın koruması altına girebilmelerinden duyulan üzüntü dile getirilmiş ve bunların mahkeme önüne çıkarılabilmeleri için Türkiye'ye iadeleri istenmiştir. Enver ve yoldaşları hakikaten Berlin'de bulunuyorlarsa, bu azılı suçluları zararsız hale getirmek hükûmete düşen bir görevdir. (akt: Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar I, BDS Yayınları, II. Baskı, 39 (1977) 107)

büsâta rağmen Talat Paşa ile rüfekâsının tevkîfi için atılan hatvelerden bir fâide husûle gelmemişti. Rifat Paşa'nın bu adem-i muvaffakiyetlerine dâir gönderdiği notalardan nev-mîd olmayan İstanbul Hükümeti Talat Paşa'yı, kendisiyle beraber Almanya'ya ilticâ eden refiklerini hırsızlıkla ithâm ederek onların hükümete âid paraları sirkatle firâr etmiş olduklarını iddiâ ve cümlesinin de hırsız olarak tevkîfini talep eylemişti. Rifat Paşa aldığı bu yeni talimat üzerine tekrar Almanya Hâriciye Nezâretine mürâcaât ettiği zaman¹⁶ şübhesiz garîb bir mevkide kalmış olacaktır. Çünkü o zaman Hâriciye Nâzırları olan Doktor Zolf sirkat ithâmını işittiği zaman Türkiye'nin Türk sefirine "Talat Paşa dünyanın en namuslu adamıdır. Müşârûnileyh bu ithâmdan büsbütün hâriç bırakılmak şartıyla diğer rüfekâsı hakkında ithâma esas olabilecek vesâik-i lâzimenin ibrâzını talep ederim." cevâbını vermişti.¹⁷

16. Sefir Rifat Paşa'nın Alman Hükümeti'nden pašaların iadesi için 11 Kasım 1918 tarihli şifahlı notasında şunları ileri sürer: "Türkiye Büyükelçiliği, Hükümetinin talimatı gereğince Talat, Enver ve Cemal Paşaların, Dr. Nazım, Bedri, sâbık vali Azım (Azım!) ve Bahaettin Şakir'in Türk makamlarına iadelerini Almanya Hükümeti'nden rica etmekte kesbi şeref eyler. Bu şahıslar ... külliyeleli miktarda devlet parasını yanlarına aldıkları gibi Ermeni meselesinde başrolü oynamakla da suçludurlar. Osmanlı Hükümeti; İstanbul'daki Alman makamlarının bunların kaçmalarına da yardım etmeleri dolayısıyla bunların iadelerinden iltina etmeyeceklerini ümit etmektedir." (bkz: Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, TTK Basımevi, II. Baskı, Ankara/1991, çev: Cemal Köprülü, s:172)

17. Arif Cemil'in de belirttiği üzere, İttihatçı liderlerin tevkîfi gerçekleşmeyince İstanbul Hükümeti bu sefer "hırsızlık" iddiasını ileri sürer. Alçak bir iftirâ olmaktan öteye gitmeyen bu iddiâ Talat Paşa ve diğer İttihatçı liderlerin "siyasi suçlu" değil de adi bir suçlu kategorisine girmelerini sağlamak içindir. Çünkü "siyasi suçlu" olarak Almanya'ya ilticâ talebinde bulunabilecekler ve böylece Osmanlı devletine iadeleri mümkün olamayacaktır. Fakat hırsızlık gibi adi bir suç, Talat ve beraberindekilerin iadesini sağlayacak "iyi" bir gerekçedir. Ancak şimdi iddiânın ispatı gerekmektedir ki bu da asla söz konusu olamayacaktır.

Talat Paşa hatıralarında hırsızlık suçlamalarını şu şekilde yanıtlamaktadır: "Arkamızdan 'hazineyi soydular, sandıklarla altın, kâğıtları' demislerdi. Yaşlı ve hasta anamı Emniyet Sandığı'na borcum beş altın için Edirne'deki evden altın ihartları önünde, kayın-

Talat Paşa bu ithâmdan hâric kalınca belki İstanbul Hükümeti vesikalar tertib eder de Berlin'e gönderir diye Berlin'de bulunan birkaç kişi Hâriciye Nezâretine bir istidâ vererek kendilerinin Bahaeddin Şakir ve Doktor Nâzım Beylerin namuslarından hiç şüpheleri olmadığını bildirmişlerdi.

SEFİR RİFAT PAŞA'NIN AZLI

İstanbul Hükümeti Talat Paşa ile rüfekâsını tevkîf ettiremeyeceğini anlayınca bütün mesûliyeti Rifat Paşa'nın üzerine atmış ve Ferit Paşa bizzât kendisine çektiği bir telgraf-nâmede Berlin sefâretinden azledildiğini ve bir an evvel İstanbul'a avdeti lâzım geldiğini bildirmişti.

TALAT PAŞA İSVEÇ VE DANİMARKA'DA

Talat Paşa, Berlin'de bir müddet vaziyet-i siyâsiyeyi tedkîk ile vakit geçirmiş ve ne sûrette çalışması lâzım geldiği-

biraderim Şefkati Bey'e kendisinde emanet, Alman İmparatoru'nun nişanındaki pırlantayı sökerek satmasını ve borcu ödemesini rica ettim. Biz de aynı milletin çocukları idik. Her devirde hırsızlar, rüşvetçiler, nüfuz suiistimalcileri çıkmıştır ve çıkacaktır. Aksini iddiâ etmek gâflettir. Fakat hançerimin bütün takatı ile bağırıyorum ki, İttihat ve Terakî'nin ön şahsiyetleri tepeden tırnağa kadar namuslu, dürüst, devlerin ve milletin habbesine el uzatmamış faziletli insanlardı. Asla unumadığım mâzime, halk çocukluğu gururuma, tevazuuma rağmen leke sürdüremeyeceğimiz vâsıfımız bu idi. Emrinde milyonlar olan Enver ayrılırken İzmir valisi Rahmî'den üç bin lira borç aldı. Kaç kere (Bu borcu nasıl ödeyeceğim) diye sızlandığını bilirim. Cemal ayrılırken kalabalık ailesine ancak 465 lira bırakabilmişti. Zengin bir ailenin kızı olan refikam Hayriye, ne nazırlığın ne sadr-ı âzam lıgım ne de Berlin'in kenar mahallesi Hardenberg Strasse'deki dört numaralı apartmanın üç numaralı dairesinde tek bir gün refahın yüzünü görebildi" (Cemal Kutay, Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları, III Cilt, , c:3, s: 1138-1139)

Talat Paşa, Sadr-ı âzam Müşir İzzet Paşa'ya hitaben kaleme aldığı 2 Kasım 1918 tarihli mektubunda kendi şahsî mal varlığını ise "Zât-ı şâhânenin ihsan ettiği otomobil, esmâniyle her ay artırdığım yirmi beş liradan müterakım bin altı yüz lirahlık istikrar-ı dahi-î bedelinden ve bir de dört arkadaşla birlikte isticar ettiğimiz çitliğin devr-i icarından hasıl olan paradan ibaret" diye belletmektedir. (Alınay Kabacalı (Haz.), Talat Paşa'nın Anıları, T.İş Bankası Kültür Yayınları, II. Baskı, Aralık 2003, s: 13)

ne dâir bir hatt-ı hareket çizmişti. Almanya dâhilinde icrâ ettiği bir iki seyâhatten sonra memâlik-i ecnebiyeye de gitmeye karar vermişti. Bunun için de bir çaresini bularak kendisinin Hilâl-i Ahmer Murahhası olduğuna dâir bir pasaport tedârik etmişti.¹⁸ Pasaportu Danimarka ve İsveç sefâretlerine vize ettirdikten sonra ilk defa o memleketleri ziyâret etmiş ve oralarda lâzım gelen eşhâs ve zevât-ı siyâsiye ile temâs ederek onları Türkiye hakkında tenvire çalışmıştı. Bu zevât ile vukû bulan mülâkatlarında Türkiye'ye karşı serdedilen isnâdâtın doğru olmadığını isbâta gayret ediyordu.

TALAT PAŞA'NIN SOSYALİSTLERLE TEMÂSİ

Paşa'nın bu mülâkatları meyânında en mühimi Hollanda'da İkinci Enternasyonal kâtib-i umûmîsiyle¹⁹ vukû bulan mülâkatı teşkîl eder. 1919 senesinde Hollanda'da da ictimâ eden İkinci Enternasyonal Kongresine bir ehemmiyet-i mahsûsiye atfeylediğinden Talat Paşa orada ictimâ edecek olan sosyalist rüesâsiyle konuşmak üzere Hollanda'ya gitmişti. Orada kongrenin kâtib-i umûmîsiyle konuşarak kendisine Türkiye aleyhinde söylenilen sözlerin doğru olmadığını ve memleketin inkişâf ve terâkkî edememesinin imtiyâzât-ı ecnebiyenin ileri doğru atılacak her bir hatveye karşı

18. Talat Paşa'nın Câvid Bey'e yazdığı 27 Eylül 1919 tarihli bir mektup bu konuda bize bazı bilgiler vermektedir. Talat Paşa mektubunda Câvid'e de çıkartacağı "Hilâl-i Ahmer Murahhası yazılı diplomatik pasaport" için Alman Dışişleri Bakanlığı'nda siyâsî işler müdürü olarak görev yapan ve "yakın dostu" olarak andığı Küppert'in yardımlarından bahsetmektedir. Bu noktadan hareketle, aynı şahsın bizzât Talat Paşa'nın pasaportunu da çıkartmış olabileceği sonucunu çıkarabiliriz. (bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, İtihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Haz: Osman Selim Kocahanoglu, Temel Yayınları, Ekim 2002, syf: 143)

19. Talat Paşa'nın görüştüğü II. Enternasyonal kâtib-i umûmîsi (genel sekreteri) Camille Huysmans (1871-1968)'ın Huysmans bu görevi 1905-1921 yılları arasında yürütmüştür.

büyük bir mâni teşkîl eylemesinden ileri geldiğini, Türkiye'de bulunan anâsır-ı ecnebiyenin teşvikât-ı hâriciye'ye kapılmadığını, emperyalizmin makâsıdine hizmet eden birer âmil haline gelmedikçe ruhânî ve dünyevî teşkilât-ı mahsûsâlarıyla bir hürriyet-i tâmmе içinde yaşadıklarını, Türklerin bu gün ekseriyetle Türkler tarafından meskûn olan arâzi dâhilinde hür ve müstakîl bir devlet olarak yaşamaktan başka bir şey istemediklerini ve her millet için esas olarak kabûl edilen bu prensibi talepte diğer milletler kadar Türklerin de hakkı olduğunu uzun uzadıya izâh etmişti.

AGLAMAYAN ÇOCUĞA MEME VERMEZLER

Kongrenin kâtib-i umûmîsi (*Talat*) Paşayı dinledikten sonra kendisine âtideki cevabı vermişti:

"Bütün bu söyledığınız şeyleri tamâmen tasvîb ediyorum. Her millet gibi Türklerin de hakk-ı hayat taleb eylemeleri kadar tabîi bir şey olamaz. Ancak ağlamayan çocuğa meme vermezler. Türkler kendilerini tanıtmak ve gerek emperyalizm ve kapitalist devletler gerekse onlara alet olan anâsır-ı ecnebiye tarafından Türkiye aleyhinde cihânda husûle getirilen fenâ fikirleri izâle etmek için hiçbir faaliyet göstermiyorlar. Mâdemki siz bugün fenâ bir mevkide bulunuyorsunuz o hâlde herkesten ziyâde sesinizi her tarafa işitirmelisiniz. Bu sûretle çalıştığınız takdirde gâyelerinize vâsıl olmak için büyük bir adım atmış olursunuz. Yalnız şurasını unutmamalısınız ki emperyalizmin timsâli olan büyük bir devlet sizin behemehâl inkırâzınızı arzu ediyor ve bütün tehlike Türkiye için bu noktadadır. Mamafih söylediğim gi-

bi çalışacak olursanız bir dereceye kadar bu tehlikenin de önüne geçebilirsiniz."

Talat Paşa kongre kâtib-i umûmîsinin bu son sözleriyle neyi istihdâf ettiğini pekâlâ anlamış ve şâyed emperyalist devletler tarafından Türkiye hakkında beslenen arzular hakikaten mevki-i tatbîke vaz edilecek olursa bütün şark'ın çok zaman geçmeden kana bulanacağını kendisine izâh etmiş ve emperyalizm aleyhinde çalışmak gâyesini de tatbîk eden sosyalistlerin Türkiye'ye müzâheret eylemelerini İkinci Enternasyônâl nezdinde iltimâs eylemişti.

RUSYA'YA TEVCİH-İ NAZAR

Talat Paşa Avrupa'daki bâzı ricâl-i siyâsiye ile icrâ ettiği bu mülâkatlar neticesinde Avrupa kapitalizm ve emperyalizminin Türkiye hakkında beslediği gaddarâne fikrin derecesini ve Türklere karşı tertib edilmek istenilen sû-i kasdın mâhiyetini yakından işittikten ve binâenaleyh Türklerin Avrupa'dan hiçbir muâvenet beklemeyecekleri âşîkar bulunduğu anladığından Rusya'ya tevcih-i nazar etmeye karar vermişti. Her ne kadar bütün cihân Bolşevizm'e şiddetle aleyhdâr bulunuyorsa da Talat Paşa Bolşeviklere karşı yapılan her türlü isnâdâta rağmen Moskova ile anlaşmak lüzûmunu hissetmişti. Çünkü Türkiye'ye hasım olan Avrupa emperyalizmi ile açık bir mücâdeleye geçen ve hukûk-ı beşer için yeni esaslara müstenid bir devr-i tekâmül açmak isteyen yegâne kuvvet Bolşevizm idi.

BOLŞEVİKLERLE TEMÂS MESELESİ

Talat Paşa bu kararını verdikten sonra arkadaşları ile de anlaşmak lüzûmunu hissetmiş ve onlara da tevâfuk-u efkâr husûle geldikten sonra Bolşeviklerle temâs etmek için teşebbüsât-ı lâzime bulunmuştu. O esnâda Berlin ile Moskova arasında münâsebât yok gibi idi. Bolşeviklerin Berlin'e gönderdikleri mümessilleri meyânında büyük bir mevki ih-râz eden meşhûr Radek²⁰, Sovyetlerin Berlin murahhası iken Alman ihtilâllerinde oynadığı rollerden ve Alman kömünistlerine ihtilâl için para tevzi ettiğinden dolayı Berlin'de tevkîf edilerek hapse atılmıştı²¹. Elbette Radek yakında kurtulacak ve Moskova'ya avdet edecekti. Şu hâlde bir çaresini bulup Radek ile konuşmak lâzım idi. Kimseye duyurmadan Radek ile mülâkat etmek o zamanlarda pek tehlikeli idi. Rus mümessili hapse atan Alman sosyalist hükûmeti Bolşevistlere olduğu kadar Türklere de hasım idi.

20. Karl Radek Sobelshon (1885–1939) Sovyet gazetecisi ve siyâset adamı. Genç yaşlarında Polonya'da devrimci muhalefet saflarında siyâsete girdi. 1917'de gerçekleşen Bolşevik devrimi ile V.I. Lenin'le birlikte Rusya'ya geldi. 1924 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi ve Komünist Enternasyonal Prezidyumu üyesi oldu. Troçkist olduğu gerekçesiyle 1927'de SBKP (B)'den ihraç edildi. 1929 yılında yeniden partiye kabul edildiyse de Stalin tarafından Troçkist komplonun içinde yer aldığı gerekçesiyle, 1937 yılında sürgün cezasına çarptırıldı. 1939 yılında idâm edildi.

21. Radek, 1919 yılında Almanya'da Sovyet temsilcisi olarak bulunurken ihtilâlcilerle ilişkileri ve komünizm propagandası yaptığı tespit edilerek tutuklanmış ve daha sonra sınır dışı edilmiştir. Gerçekten Radek mahir bir ajitatördür. Hatta Troçki'nin yanında Brest-Litowsk görüşmeleri sırasında İttifak Devletlerinin diplomat ve subaylarının gözü önünde, halka ve Alman askerlerine ihtilâl bildirileri dağıtarak onları, emperyalizme ve kapitalizme karşı isyan etmeleri için kışkırtmıştır. (Isaac Deutscher, Troçki'iden aktaran: Yavuz Arslan, Türkiye Komünist Fırkası'na Kurulmuş ve Mustafa Suphi, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1997, s:5, dipnot: 1)

TALAT PAŞA'NIN RADEK İLE MÜLÂKÂTI

Muharebe esnâsında bile Türkiye hakkında adem-i hoşnutlarını izhârdan geri durmayan Alman sosyalistleri Berlin'deki İttihâd ve Terakkî Fırkası rüesâsına hiç de iyi bir nazarla bakmıyorlardı. Binâenaleyh Talat Paşa'nın hapishane-
de Radek ile mülâkat ettiği duyulacak olursa paşanın ya İngilizlere veyâhud İstanbul Hükümetine teslim edilmesi muhakkak idi. Çünkü Alman sosyalistleri nazarında İttihâd ve Terakkî rüesâsıyla Radek en ziyade takîb olunacak zevâtтан madûd idi. Mamafih bir müddet sonra, nihâyet Alman komünistleri ile temâs edilerek Radek ile hapishanede mülâkata muvaffakiyet hâsıl oldu ve bir kere elde edilen fırsattan bil-istifâde Radek ile birkaç defa buluşularak mesâi-yi müştereke için lâzım gelen esaslar çizildi. Ruslarla beraber çalışmak için verilen kararlara göre herkes kendi prensibinin sahibi olacak, ne Türkler Bolşevizm'i ne de Bolşevikler Türkleri hatt-ı hareketlerini tebdile icbâr edecekler; fakat her iki taraf da müşterek düşmana karşı sarf-ı mesâi edecekti. Bundan mâadâ müzâkerâtı daha ziyade tevsî edebilmek ve itilâfin en mühim noktalarını hazırlamak üzere birkaç kişinin Moskova'ya gitmesi takarrür etmişti.

MÜCÂHEDE-İ MİLLİYEMİZ

Bu esnâda Anadolu'daki hareket-i millîye daha ziyade taazzuv etmeye başlamış ve Mustafa Kemal Paşa saha-i mü-

câdeleye atılmış idi. Çiğnenmek istenilen Türk hukûkunu müdâfaa ve emperyalistler tarafından ele geçirilmek istenilen Türk şikârını kovalayabilmek için ileri sürülen Yunan av köpeklerine karşı Türk topraklarını muhâfaza etmek azmiyle Mustafa Kemâl Paşa tarafından vücûda getirilen müdâfaa-i milliye teşkilâtına bir Türk-Rus iltifâtıyla hizmet edilebileceği kanâat-i tâmmesi hâsıl olur olmaz Radek ile açılan müzâkerat başka bir şekil almıştı. Radek bir müddet sonra hapishaneden çıkınca Talat Paşa ile icrâ ettiği müzâkerâtı ve Anadolu'nun Bolşevizm ile müştereken çalışabileceğini harfiyen Moskova'ya bildirmişti.

ENVER PAŞA'NIN MOSKOVA'YA AZÎMET FİKRİ

İş bu dereceye ilerledikten sonra Moskova'ya müzâkere için bir iki kişinin izâmı zamânı takarrüb etmişti. Kafkasya'ya geçmek için bir müddet uğraştıktan sonra âtiye ve vakt ü fırsata intizâren Rusya'da beklemekte olan Enver Paşa'ya bir mektub yazılarak Berlin'e gelmesi tavsiye edildi. Enver Paşa, Denikin ve Bolşevik kıtaâtı arasından dolaşarak Berlin'e muvâsalat etti.

İTTİHÂD RÜESÂSININ BERLİN'DEKİ İCTİMÂLARI

Talat Paşa Berlin'e muvâsalatından sonra bir iki hafta sonra Berlin'den çıkarak Postdam'a yakın Noybayelesberg (*Neubahelsberg*)'deki Doktor Zin'in sanatoryumuna çekil-

miş ve orada ikamete başlamıştı. Yalnız haftada bir iki defa şehre iniyor ve dostları ile buluşarak teâtî-i efkâr ediyordu. Bahaeddin Şâkir Bey ise Berlin'den büsbütün çıkmış ve Bav-
yera'ya gitmişti ve lâzım oldukça arada sırada Berlin'e geli-
yordu. Fakat bil-âhare Baha Bey'de Berlin'e yerleşerek
Oland Strasse'de bir ev tutmuş ve orada oturmaya başlamış-
tı. O tarihten itibâren Talat Paşa şehre indikçe yavaş yavaş
bir mahâl-i ictimâ hâlini alan Baha Bey'in evine gider ve ar-
kadaşlarını orada kabûl ederdi. Haftada bir iki defa bu evde
akdedilen ictimâlarda memleketin vaziyeti hakkında müdâ-
vele-i efkâr edilir ve ahvâl-i siyâsiyeye dâir intişâr eden ve-
yâhûd sûret-i husûsiyede alınan haberler üzerine münâka-
şalar yürütülürdü. İstanbul'un vaziyeti, pâ-yı tahtın işgâli ve
icrâ olunan bir takım cebrî muameleler Talat Paşa'yı çok
müessir ediyordu*. Pek ziyâde sevdiği vatanının düşman
çizmeleri altında çiğnenmekte olduğunu uzaktan işittikçe
yeisinden ne yapacağını şaşırır ve derdi ki: "Mâdemki düş-
manlarımız bize hakk-ı hayat vermek istemiyorlar ve paz-
larının kuvvetine istinâden bizi ezmeye çalışıyorlar, o hâlde
bizim de onlara karşı cebrî muamelelere tevessül eylememiz
icâb eder." Sonra takîb edilecek siyâset hakkında fikirler ve-
rirdi. İşte böyle istikbâlden nevmîd olduğu zamanlarda idi
ki İsviçre'ye giderek orada bir ihtilâl komitesi olarak teşek-
kül etmeyi ve çalışmayı düşünür, düşmanlarımıza derimizi
pahalya satmalıyız demek isterdi.

* Talat Paşa'nın bu teassürüne azâb-ı vicdani de karışmış olsa gerektir. Çünkü bu
bedbaht vatani hiçbir teenni ve ihtiyâta lüzûm görmeden, sırf Almanlar lehine, harb-i
umûmî'ye sokanlardan biri de kendisi idi ve vatanın başına gelen bî-hadd ü hesab felâket-
lerden de İttihâd ve Terakîsi çok uzadı ve müfettiş-i ilâhîyle beskesten ziyâde o mesûl idi.
(Tevhid-i Efkâr)

HAMDULLAH SUPHI'NİN REDDETTİĞİ TEKLİF

Bir taraftan memleket hakkında fenâ haberler gelirken diğer taraftan dâhilî düşmanlarımız da İsviçre'de vesâir yerlerde aleyhimize şiddetle çalışmakta idiler. Bir aralık Hamdullah Suphi Bey'in İsviçre'ye giderek aleyhinde neşriyâtta bulunduğu ve Berlin Sefâreti'nin bu hususta kendisine nakden muâvenet edeceği hakkında ortaya atılan rivâyetler kesb-i hakikat eylemişti. Talat Paşa, Hamdullah Suphi Bey'in memleket için çalışmaya gideceğini haber alınca bu hususta biraz yardım edebileceğini benim vasıtamla bildirmiş ve her ne kadar Suphi Bey şiddetle kendisine aleyhdâr bulunuyorsa da memlekete hizmet etmeye gelince aradaki muhalefet efkârının bir tarafa bırakılması lâzım geleceğini, meselâ Sabâhaddin Bey²² gelip kendisine böyle bir teklifte bulunsa bilâtereddüd kabûl edeceğini söylemiş ise de Hamdullah Suphi Bey "Çirkâbdan gelen böyle bir parayı ben kabul etmem." cevâbını vererek teklifi reddetmişti. Bilâhare uzun münâkaşalara sebebiyet veren bu hâdiseyi burada uzun uzadıya mevzû-u bahsi bî-lüzûm addediyorum. Yalnız şurasını kaydedeyim ki Hamdullah Suphi Bey vatana hizmet maksadıyla vâki olan teklifi Talat Paşa aleyhinde bulunmamak için verilmek istenilen bir hakk-ı sükût tarzında göstermiştir ki böyle bir iddiâ katîyen doğru değildir²³. (*Tefrika'nın buradan sonraki satırları sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır.*)

22. Kastedilen kişi, Osmanlı siyâset ve düşünce dünyasında "teşebbüs-ü şahsî ve adem-i merkeziyet"çilik görüşüyle bilinen fikir adamımız Prens Sabâhaddin Bey (1877-1948)'dir

23. Talat Paşa, başta, Padişah Mehmed Reşâd Han'ın kendisine hediye ettiği otomobilin satışından elde ettiği para olmak üzere meşrû yollarla tedârikini sağladığı (bkz. elinizdeki kitap dördüncü bölüm) olan parayı hiçbir şahsî çıkar gütmenden, her şeyden çok değer verdiği fakat bir daha asla dünya gözüyle göreme-

ALMAN GAZETELERİNİN ALEYHİMİZDEKİ NEŞRİYATI

Berlin'deki Türk kolonisi Alman gazetelerinde Ermeni meselesine dâir neşredilen makâlelerden biri bâzı gazeteler ve bilhâssa Berliner Tageblatt (*Tageblatt*), mezkûr mesele ile aleyhimizde olmak üzere fazlaca iştigâl etmeye başlamıştı. Bunun üzerine bir gün Berliner Tageblatt'ın sermuharriri olan Teodor Volf (*Theodore Wolf*)'u ziyâret ederek Ermeni meselesinde pek tarafgîrâne makâleler yazdığını söyledim ve bir kere de bu mesele ile yakından meşgûl olmuş Türk siyâsiyûnundan biriyle, meselâ Berlin'de bulunan Talat Paşa ile konuşmasını tavsiye ettim. Teodor Volf, her ne kadar Talat Paşa muharebe senelerinde birkaç defa Berlin'e gelmiş ise de şimdiye kadar kendisini tanımadığını, daha doğrusu Ermeni meselelerinden dolayı esnâ-yı muharebede tesis-i münâsebet etmek istemediğini, mamafih şimdi şâyed Berlin'de bulunuyorsa gidip esbâk Türkiye sadr-ı âzamı ile mülâkat etmeye hazır olduğunu söyledi. Bunun üzerine Talat Paşa-Teodor Volf mülâkatı ihzâr edildi.

TALAT PAŞA İLE VOLF'UN MÜLÂKATI

Berliner Tageblatt sermuharriri bir gün Oland Stras-se'deki eve gelerek Talat Paşa ile bir saat kadar mülâkat et-
yeceği vatanının haklarını basın yoluyla tüm dünya kamuoyuna duyurması için Hamdul-lah Suphi'nin tasarrufuna verilmesi husûsundaki arzusunu Arif Cemil Bey aracılığıyla kendisine iletir. Fakat ne acıdır ki kapanmış devrin siyâsi hesaplaşmaları ülke menfaatle-rine baskın gelmiştir.

Cemal Kutay'ın, ilk baskısı 1956 yılında yapılan 'Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular?' adlı ki-tabında da aktardığı üzere, Talat Paşa, Arif Cemil Bey'e şu talimatı verir: "Bu parayı Hamdul-lah Suphi'ye veriniz... İsviçre'ye geçsin. Orada, İsviçre matbuatı vasıtasıyla Türkiye'nin yap-makta olduğu mücadelenin meşruiyetini cihana anlatmaya çalışsın. Hatta İsviçre'den müm-künse bitaraf bir müşahit İsveç'e gitsin, memlekete götürsün." (bkz: Cemal Kutay, Tarih Ay-dınlığı, Talat Paşa'yı Nasıl Vurdular? İklim Yayıncılık, 2.Baskı, Ekim 2004, s:71)

ti. Mumâileyh Talat Paşa'yı Berlin'de gördüğünü kimseye söylemeyeceğine dâir evvelce söz verdiği gibi bir de mülâkat ettiğine dâir gazetesinde neşriyâtta bulunmayacak, yalnız Paşa'dan izâhât almakla iktifâ edecekti. Talat Paşa'nın Ermeni Meselesi'ni ne sûretle telâkkî ettiğini kısm-ı mahsûsunda ileride yazılacağı için Alman gazetecisi ile vukû bulan mülâkattan şimdi uzun uzadıya bahsetmeyeceğim. Yalnız şurasını söyleyelim ki mülâkatın hitâmında, Teodor Volf, Ermeni Meselesi'ne dâir icrâ ettiği tetkikat ile paşa'dan aldığı izâhâtı tevhid ederek bir neticeye vâsıl olmakta güçlük çektiğinden, bademâ Ermeni Meselesi'nde tamamiyle bîtaraf kalacağına, bu meseleye dâir bir şey yazmayacağına ve hususiyle paşanın şahsını işe karıştırmayacağına dâir söz vermişti. Alman gazeteci paşanın katline kadar sözünde durdu ve arada sırada intişâr eden umûmî haberlerden mâadâ bir şey yazmadı.

SÛ-İ KASD ŞÂYİYALARI KARŞISINDA

Talat Paşa'nın Berlin'e muvâsalatından beri arkadan epeyce zamân mürûr etmişti. Şehirde dostları ve rûfekâsı ile olan buluşmaları sıklaştığı için Noybayelesberg (*Neubahelsberg*)'de sanatoryumdan Berlin'e (*taşınmak*) mecbûriyeti hâsıl olmuştu. Esâsen sanatoryumda kalması gizlenmek maksadına müstenid olamazdı. Çünkü şehre indiği zaman serbestçe her tarafta gezdiği gibi takib olunmaktan da korkmazdı. Oturduğu sanatoryum bir orman içindeydi ve Berlin'e giden trenlerin istasyonuna vâsıl olmak için onbeş yirmi dakika kadar ormanın içinden geçmek lâzım idi. Talat Paşa bu yolu yalnız kat eder ve dostları intiyat etmesini ken-

disine ihtâr eyledikçe "Birisi bir adamı vurmaya karar verdi mi gelir vurur, buna mâni olmak mümkün değildir." cevâbını verirdi.

KAMİL PAŞA'NIN SADÂRETİNE ÂİD BİR HÂTIRA

Bir gün yine böyle bir bahis açılmışken Talat Paşa âtideki vakayı nakletmişti: "Kâmil Paşa'nın mevki-i iktidârda bulunduğu zamanlarda idi. Hürriyet ve İtilâf Fırkası rüesâsının beni katlettirmeye karar verdiğini haber almıştım. Filhakika bir müddet sonra muayyen bir şahsın beni mütemâdiyen takîb etmekte olduğunu gördüm. Arada sırada belli etmeyerek arkama baktığım zaman Bey'in (?) uzakca bir mesafeden beni takîb eylemekte olduğunu müşâhede ederdim. Bu takîb epeyce bir zaman devâm etti. Herhâlde beni katle memûr edilen zât kendisinde vazifesini bir an evvel ifâ edecek kadar cesâret göremiyordu. Bunun üzerine bir gün, zannedersem Tepebaşı'nda idi, müstakbel katilimi çağırarak, kendisine dedim ki:

"Azîzim (...) Bey, beni takîb etmekte olduğunuzu görüyorum ve maksadınızı da anlıyorum. Fakat siz yanlış yoldan gidiyorsunuz. Vazifenizi teshil için size biraz ders vereyim. Birisini öldürmeye karar verdiniz mi kendinizi göstermeden onun hangi saatlerde nerelerden geçtiğini öğreneceksiniz ve sonra bir fırsat zuhûrunda hemen maksadınızı mevki-i icrâya vaz edersiniz. Böyle mütemâdiyen arkamdan dolaşmakla maksadınıza nâil olamazsınız. Biz Selânîk'te senelerce Abdülhamid'in hafiyelerine karşı mücâdele ettiğimiz için bu hususta biraz tecrübemiz vardır."

Bu sözlerim üzerine fikrinden vazgeçmiş ve ileride velev ki zâhiren olsun bana karşı bir dost gibi hareket etmeye başlamıştı. Fakat her takîbe memûr edilen adam böyle olmaz. Bir gün elbette maksadını daha büyük bir azîm ve me-tânet ile icrâ edeni de çıkar."

TALAT PAŞA-ALİ SAÎ BEY

Talat Paşa işte böyle düşündüğü için şehre inmekte bir mahzûr görmedi ve eskiden beri Berlin'de bulunan dostlarından birinin kendi nâmına Hadenburg Strasse'de 4 numaralı apartmanda istîcâr ettiği bir daireye naklederek orada ikamet etmeye başladı. Kendisini orada ziyârete gelenler kapıyı açan hizmetçiye "Ali Saî Bey" ile görüşmek istediklerini söylüyorlar ve bunun üzerine içeriye kabûl ediliyorlardı. Zâten kendisini ziyârete gelenlerin adedi çok değildi. Berlin'de tanıdığı zevât kendisiyle beraber gelen rûfekâsından mâadâ ancak beş on kişiden ibâret idi. Bu beş on kişiyi de Berlin'deki Türklerden bazıları ve paşanın en yakını Alman dostları teşkîl ediyordu.

TALAT PAŞA'NIN BERLİN'DEKİ HAYATI

Talat Paşa'nın Berlin'de geçirdiği gâyet sâde bir hayât esasen fazla ehîbbâ ile temâs etmeye müsâit değildi. Merhum, memleketinde imrâr ettiği tarz-ı hayâta sâdık kalarak sadelikten hiçbir zaman ayrılmamış idi. Denebilir ki iki bu-cuk sene devâm eden Berlin'deki müddet-i ikameti esnâsında ancak bir iki defa tiyatroya gitmiştir. Yegâne eğlencesi

ögleden sonra arkadaşları ile briç oynamak idi. Ne vakit evine gidilse briç masasının boş olmadığı görülürdü. Memleketi için uzaktan çalışabileceğini zannettiği saatlerden ve nâdiren kabûl ettiği davetlerden mâadâ bütün hayatı evinde geçer ve o yeknesâk hayâtın değişikliğini de briç masası temin ederdi. Bir gün zarfında kazandığı veyâhud kaybettiği on beş, yirmi mark o günün mübâhasesini teşkil eylerdi.

VÂLİDE MUHABBETİ

Hatta boş vakitlerinde briç ile meşgûl olmak kendisi için bir ihtiyâç hâlini almıştı. Çünkü takîb ettiği siyâsetin neticesi olarak perişân bir hâlde bıraktığı vatanının endişesine bir de vâlidesini görmemeye mahkûm olmak felâketi inzımâm ediyordu ve bunları bir müddet olsun unutmak lâzımdı. Validesini görmekten mahrûm olmak Talat Paşa için büyük bir felâketti. Merhûm bütün müddet-i hayâtında vâlidesine karşı dâimâ derin bir muhabbet beslemiş, hayâtının yegâne istinâdgâhı, anasına karşı hissettiği şefkat ve merbûtiyet olmuştu. Vâlidesi, nazarında her şeyin fevkinde idi. İstanbul'da iken her gün vâlidesinin ellerini, yüzünü öpmek, duâsını almak ve bir müddet yanında oturarak konuşmak en büyük emeli, meşâgıl-i yevmîyesinden sonra en ziyâde inşirâh veren zevki idi. Vâlidesini terk ederek diyâr-ı gurbe-te çıkmaya mecbûr olduğundan dolayı bir türlü kendisini teselli edemez ve ondan haber getiren İstanbul mektuplarına büyük bir sabırsızlıkla intizâr ederdi.

HİSS-İ KABLEL-VUKÛ VE ŞEKER HASTALIĞI

Bâzen mektublar uzun müddet yolda kaldıkça veyâhud muntazaman haber alamadıkça pek ziyâde endişeye düşer, vâlidesinin hastalığına zâhib olur, "İhtiyar ölecek de göremeyeceğim." diye ağlardı. Sonra, arada sırada kendisinin de ihtimâl ki vatanına avdet etmeden vefât edeceği hatırına gelir, "Öldüğümü vâlidem duyarsa zavallı ne hâle gelir?" diye derin derin düşünürdü. Paşa'nın, öleceğini hatırladığı zamanlar nâdir değildi. Bir kere takîb edildiğini veyâhud edileceğini tahmin ettiği için bir gün sû-i kasde kurban gideceğini mülâhaza eder, sonra herhâlde birçok seneler yaşayamayacağına zâhib olurdu. Filhakika bir müddetten beri muzdarib olduğu şeker hastalığı son zamanlarda biraz kesbi şiddet etmişti. Tedâvi eden tabib itinâ ile yaşamasını tavsiye ettiği hâlde, ekseriya doktorun verdiği talimâtın hâricine çıkar ve netice de hastalanır, yatardı.

Bu esnâda Türk Kulübündeki fırka ihtilâfâtı talebeden kısım-ı azâmı Hamburg tarikiyle İstanbul'a avdet etmesini müteakib gevşemişti. Harbiye Nezâreti tarafından Almanya'ya izâm edilen talebe ve çırakların Berlin'de Türk Kulübü'nde tesîs ettikleri Sosyalist Fırkası²⁴ ile Hamdullah Suphi Bey'in Türkçüleri arasında geceleri saatlerce devâm eden münâkaşalar hitâm bulmuş idi. Alman donanmasında yetiş-

24. Söz konusu parti "Türkiye İşçi ve Çiftçi Fırkası" olup "sosyalist" kelimesi hemûz parti adında yer almamaktadır. "Sosyalist" kelimesi partinin adına daha sonra, İstanbul'da ilâve edilecektir. Aynı grup Kurtuluş adında bir dergi de çıkarmıştır. Bu dergi Berlin'de 1 sayı, İstanbul'da 5 sayı yayımlanmıştır. (Kurtuluş'un tam koleksiyonu için bkz: Kurtuluş, Anadolu Yayınları, I. Baskı, Mayıs 1975)

tirilmekte olan bahriye efrâdımız ihtilâli müteâkib, zâbitleri tanımayarak teşkîl eyledikleri Türk Bahriye Askerleri Şûrası'nın son kuvvet ve kudretini, kendilerini İstanbul'a nakleden vapurun Hamburg limanından ayrılmasını müteâkib havaya boşalttıkları revölverler ve denize attıkları el bombaları ile izhâr eyledikten sonra Berlin'deki Türk kolonisi arasında sulh ve sükûnet tesîs eylemişti.

(Burada yer alan satırlar sansür edilerek yerleri boş bırakılmıştır.)

Talat Paşa ile rûfekâsına karşı vukû bulan isnâdât ve takîb ettikleri siyâset aleyhinde yapılan tenkidâtın şiddeti kendiliğinden tahaffûf eylemekte idi. İstanbul'un işgali üzerine vukû bulan darbe-i hükûmeti müteâkib ve ondan evvel Türk ricâlinin Malta'ya sevk edilmesinden ve Ferit Paşa'nın düşman menâfiinin temîni için kendi hemşehrilerine karşı²⁵ (.....) eylemesinden dolayı Talat Paşa'nın rûfekâsıyla memleketinden çıkarak Almanya'ya ilticâ etmesini Berlin'deki Türkler bir dereceye kadar muhikk görmeye başlamışlardı. Bilâhare İstanbul Divân-ı Harbî'nde İttihâd ve Terakkî rûesâsı hakkında verilen kararlar ve hükümler de inzimâm edince firâr hakkında efkâr-ı umûmîyede yürütülen fikirlerde büsbütün başka bir şekle girmişti.

HÂTİRAT MESELESİ

Bu aralık Talat Paşa efkâr-ı umûmîyeyi icrâatı hakkında tenvîr etmek için hâtîrâtını yazacağını söylerdi. İstanbul'da verilen idâm kararları üzerine, tabîi uzun zamana mütevak-

25. Tefrikamın bu bölümü de sansür edilerek, boş bırakılmıştır.

kıf olan hâtırâtını bir müddet daha yazmaktan sarf-ı nazar ederek onlara mukaddime olmak üzere küçük bir mukaddime-i hâtırât tab ettirmeye karar verdi²⁶

Mukaddime-i hâtırât neşri bir taraftan Türk efkâr-ı umûmîyesini tenvîr maksadına müstenid olmakla beraber diğer taraftan Talat Paşa, mevki-i iktidârda iken Avrupa memleketlerinde tanıdığı zevâta da siyâseti hakkında izâhat vermek istiyordu ve Türkçe, Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak neşretmek istediği bu küçük eserini bu nokta-i nazara istinâden yazmaya başlamıştı²⁷. Paşa'nın Avrupa'da tanıdığı zevâta da eseriyle mürâcaât etmesi şu sebebe müstenid idi: Bundan evvelki makâlelerimizden birinde Talat Paşa'nın Avrupa'daki emperyalist ve kapitalist devletlerden Türkiye için hiçbir muâvenet beklenemeyeceğine kanâat

26. Emir Şekip Arslan, İttihat ve Terakkî'nin "uç paşası" ile ilgili hâtırâ ve gözlemlerini aktardığı "Sürgünde Üç Ölüm" adlı eserinde aktardığı üzere, Talat Paşa'nın yayımladığı hâtıraları Enver Paşa'yı gücendirmiştir. Enver şikayetini bildirmek üzere derhal Talat'la görüşmeye gider. Talat Paşa, Enver'e basımının ardından kitabı okumadığını, birtakım ilâvelerin bir arkadaşı tarafından yapılmış olabileceğini, kitabı derhâl toplattıracağını söyleyerek Enver'in gönlünü almaya çalışmışsa da Enver Paşa bu mazeretleri kabul etmemiş ve aralarındaki kırgınlık içten içe devâm etmiştir. (bkz: Emir Şekip Arslan, Sürgünde Üç Ölüm, Truva Yayınları, 1. Baskı, Ağustos 2004, s:57, çev. Aziz Akpınarlı, Yay. Haz. Ömer Hakan Özalp)

27. Talat Paşa, Cavid Bey'e yazdığı 18 Şubat 1921 tarihli mektubunda hâtırât ile ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Azizim Cavid'ciğim,

Her şeyden evvel sana şu eser meselesini izâh edeyim. Berlin'e geldiğimiz zaman, Almanyâ'dan istenilmekliğimiz ihtimaline karşı Masliyah'la birlikte Hollanda'ya gitmişim. Orada iken, Masliyah bir müdafaaname yazmağımı ihtar ve teşvik etti. Ben de müsvedde şeklinde bir şeyler karaladım. Maksadım fırkayı ve fırkanın hükümetlerini, tâkib ettikleri siyâset-i dahiliye ve hariciden dolayı müdafaa etmektir. Berlin'e avdetle arkadaşlara okudum. Cemiyet-i müdafaa nokta-i nazarından pek hoşlandılar. Bastırarak memlekete göndermeyi tavsiye ettiler. Ben de tekrar okumağa mecbur oldum. İkinci ve üçüncü defa okuduğum zaman, beğenmedim. İleride tashih ve tafsîl ederiz, dedim. Buna rağmen, benim İsviçre ve Roma seyahatim sırasında Baha Bey'le Rusûhi Bey, Arif Cemil Bey vasıtasıyla tabettirmişler. Doğru bulmadım ve nüshalarını saklattım. Hatta hiçbir kimseye okumak için dahi verilmesine razı olmadım. İşte mesele bundan ibarettir..."(Mektubun tam metni için bkz: Hüseyin Cahit Yalçın, age. s: 182-183-184)

getirdikten sonra Ruslarla temâs etmeye karar verdiğini yazmış idik. Bu kanâat icrâ ettiği seyâhatlerdeki müşâhedâtından ve muhtelif zevât ile vukû bulan mülakatlarından mâ-adâ Berlin'e muvâsalatından bir müddet sonra hâricteki bâzı siyâsiyûna tahriren mürâcâat eylemesini müteâkib onlardan aldığı cevâblardan husûle gelmiş idi²⁸. Mukaddeme-i hâtîrâtını yazmaya sevk eden bu teşebbüsâtından bazılarını naklediyorum.

LOYD CORC'A YAZDIĞI MEKTUB

İlk mektubu, (*Talat*) Paşa, İngiltere Başvekili Lloyd Corc (*Lloyd George*)'a yazmış idi. memleketine bir hizmet ifâ etmek ümîdiyle yazdığı mektubuna "Size bu mektubu gönderen adamın bugün hiçbir mevki-i resmî ve siyâsîsi yoktur ve ancak memleketiyle alâkadâr bir Türk sıfatıyla bu satırları yazmaya ictisâr ediyor." diye başlayarak Türkiye'nin hangi sebebler ve mecbûriyetler tahtında Harb-i Umûmî'ye iştirâk ettiğini izâh ediyor ve buna başlıca sebep olmak üzere İngilizlerin, Harb-i Umûmî'den evvel ki son senelere kadar takib ettikleri siyâsetten sarf-ı nazarla Türkleri tamâmen kendi hâllerine terk ve Rusları tercîh eylemiş olmalarını gösteriyordu. Sonra, şâyed bugün dūcâr olduğu vâziyet-i elîmede Türkiye'ye İngiltere dest-i muâvenetini uzâtacak olur, bundan dolayı Türk milletinin ve Türk ricâlinin İngiltere'ye minnetdâr kalacağını, İngiliz siyâsetinin mürevvici olacağı-

28. İlhan Tekeli ve Selim İlkin, Talat Paşa'nın Huysmans ile yaptığı görüşmenin ardından hatıralarını yazmaya başladığını belirtmektedirler. [bkz. "Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa- Mustafa Kemal Mektuplaşmaları", Belleten, C: XLIV, Nisan 1980, Sayı: 174, syf: 301-346 (319) dipnot: 45]

nı ve şâyed Türkiye'nin ezilmesine meydan verilmeyerek Osmanlı Devleti'nin hâiz olduğu mevki-i müstesnâ nazar-ı dikkate alınıp ona yardım edilecek olursa İngiliz siyâsetinin bundan daha ziyâde istifâde edeceğini izâh ediyordu.

Mütârekeyi takib eden zamanlarda Türkiye'ye karşı gâyet şiddetli bir politika takib edilmekte olduğu için Talat Paşa bu mektubu ile bu şiddeti tâdile çalışmak istemişti²⁹. Paşa, bir müddet mektubuna cevâb bekledi; fakat hiç bir şey çıkmadı. Aradan aylar geçtikten sonra bil-vâsıta vukû bulan mürâcaatlar ileride mevzû-u bahis edilecektir.

ÂVAM KAMARASINDA BİR ZÂTA MÜRÂCAAT

Talat Paşa Loyd Corc (*Lloyd George*)'dan cevap alamayınca İngiliz siyâsetine icrâ-yi tesîr etmek ümîdinden ferâgat eylemeyerek Avâm Kamarası azâsından olup Türkiye'ye karşı dostluk perverde eden zevâta da bir kere mürâcaat etmeyi düşündü. Bunlardan en ileri gelenine mektup yollayarak kendisi ile mülâkat talep etti. Uzun bir müddet sonra ve İsviçre tarikiyle gelen cevapta deniliyordu ki:

29. Talat Paşa Loyd George'ye yazdığı bu mektubu, Avrupa'da başta sosyalistler olmak üzere birçok çevreyle irtibatı bulunan Musevi kökenli İttihatçı milletvekili Nesim Mazelyah aracılığıyla göndermiştir. Cemal Kutay, Talat Paşa'nın söz konusu bu mektubunda yazdıklarını kısaca şu şekilde aktarır: "...Sizler, galip olarak suçlu arıyorsanız, ben burada hesap vermeye hazırım. İstediginiz beynelmîl mahkeme huzuruna çıkayım. Fakat siz İngiltere devletinin en selahiyetli recûlü olarak, müstakil bir Türkiye'nin mevcudiyetine mâni olmaya çalışmakla, bizzât kendi vatanınıza en büyük fenalığı yaptığınızı farkında mısınız? Çünkü müstakil bir Türkiye'nin İstanbul, Rumeli'nin bir kısmı ve Anadolu'ya tamamen hâkim olmaması demek, Rusları tevkîf hiçbir kuvvetin kalmamış olması demektir. Bu takdirde Ruslar, hangi rejim ve sistem içinde olurlarsa olsunlar, Avrupa medeniyetini mahvû nabut ederler. Bunu biliniz ve Anadolu'da muhafaza-ı istiklal için kan döken millette saldırmayınız. Çünkü onlar size rağmen de muzaffer olacaklardır. Bunu da böyle biliniz Loyd George..." (bkz. Kutay, Talat Paşa'yı... age. s: 68)

"Makine yazısıyla yazdığımdan ve geç cevâb verdiğimden dolayı kusurumun affını ricâ ederim. İngiltere'de bulunmuyordum. Ancak bir iki gün mukaddem avdet ettim. Mâzide sizi tanıyan dostlarınızın Ermeni mezâliminden dolayı terettüb eden mesûliyetle sizin dâhil olmadığınızı ve bigünah olduğunuzu meydana çıkaracak delâil ve vesâiki büyük bir memnûniyetle karşılayacaklarını, zannedirim, söylemeye hâcet yoktur...

Benim gibi küçük bir şahsiyetin siyâseti hesâba katılmaya değmez. Mamafih, milletlerin memleketleri üzerinde hükûkunu ve mukadderâtlarını bizzât tâyin eylemeleri hakkında samimiyetle kâni olanlardanım ve öyle zannediyorum ki büyük milletleri tazyik etmek teşebbüsü nihâyette akîm kalacaktır.

Türk köylüsünü tanıyan bizler, onun evsâf-ı güzîdesini de tamamiyle takdîr ederiz. Ümîd ederim ki diğer milletlerle beraber Türk milleti dahi memleketini muhafaza eyleyecektir.

Fakat zannetmiyorum ki sizi görmek, sizinle konuşmak için benim oraya gelmemle fâideli bir iş olsun, bununla beraber herhâlde bana karşı göstermiş olduğunuz emniyet ve i'timâddan dolayı zât-ı âlilerine ibrâz-ı hürmetten geri durmayacağımı arz ile kesb-i şeref eylerim efendim."

Mektubu yazan zât şimdilik muhaberenin kat edilmesini ve ileride pek mühim bir şey tebliğ edilmek istenilirse kendisine gönderilmek üzere İsviçre'de verdiği bir adres vâsıtasıyla yollanmasını ricâ ediyordu. Talat Paşa aldığı bu cevâbdan daha bu zâta mürâcaat etmedi ve Radek ile konuşmanın daha fâideli olacağını anladı.

ENVER PAŞA'NIN ÇORÇİL'E MEKTUBU

Rusya'dan gelen bir haberde de orada bulunan Enver Paşa'nın dahi Çorçil (*Churchill*)'e bir mektup yazarak İngiliz siyâsetine Türkiye lehine tadil ettirmeye teşebbüs eylediği ve fakat bundan da bir netice çıkmadığı bildirildiğinden uzun müddet tereddüde ve intizâra lüzûm hissedilmiyordu. Her ne kadar bir zaman sonra muhtelif vâsıtalarla gerek Talat Paşa'ya gerekse Enver Paşa'ya İngilizler tarafından mürâcaatlar vukû bulmuş ve bâzı teklifler yapılarak İngiliz siyâsetinin Türkiye lehine tahavvül edeceğinden bahs olunmuş ise de böyle âni bir tahavvül vukûa gelmesi için ortada hiçbir sebep görülemediğinden bu mürâcaatların vakit kazanmak maksadına müstenid olduğu anlaşılmış idi. Mamafih İngiliz hükümet-i hâzırâsının siyâsetine muhâlif olan bâzı İngiliz ricâline ve fırkalara Londra'da takib edilen Türk siyâsetinin doğru olduğunu isbât edecek muhikk ve makûl esaslar verilerek bu sûretle dorudan doğruya ve dolayısıyla sarf-ı nazar mesâi edilmekte devâm olunuyordu. (*Yazı buradan itibaren sansüre uğrayarak, bu kısım boş bırakılmıştır.*)

Bütün bu teşebbüsâtı ve icrâatı bir araya toplayıp oradan idâre edebilmek için Talat Paşa ikamet ettiği hânesine yakın bir mahâlde iki oda isticâr ederek orasını bir büro haline koymuştu. Rüfekâsı her sabah oraya gelir ve Talat Paşa da hazır olduğu hâlde orada ictimâ edilirdi. Fransızca, İngilizce ve Almanca gazetelerin en mühimleri her gün buraya gelir, tedkik edilir, Türkiye'ye vaziyet-i umûmiye-i siyâsiye'ye dâir intişâr eden haberler hülâsa edilerek yevmî bir rapor

tanzîm olunurdu. Talat Paşa her gün bu raporu okuduktan sonra Almanya hâricinde bulunan rüfekâsına gönderirdi.

BİR GAZETE ÇIKARMAK TEŞEBBÜSÜ

Bilâhare bu yevmî rapor keyfiyetini bir hatve daha ileri götürerek Berlin'de haftalık bir Fransızca gazete neşrini ve bunun cihânın en meşhûr gazetelerine, ricâl-i siyâsiyesine, parlâmento azâsına vesâireye tevzî ettirilmesine karar verdi. Gazetenin ismi "Réveil d'Orient"³⁰ olacaktı. Buraya devâm eden rüfekâ meyânında bu gazeteyi idareye ve güzel bir Fransızca ile makâle yazmaya muktedir zât Muhammed Bey Başhamba olduğu için o heyet-i tahririye riyâsetinde bulunacak idi. Faâl, zekî olduğu kadar nâzik ve halîm olan bu zâtı bütün rüfekâsı severdi. Fakat zavallı kalb hastalığından muzdarib olduğundan bir sabah odasına giren rüfekâsından biri onu yatağında hâb-ı ebediyete dalmış bir hâlde bulmuş idi. Muhammed Bey'in vefâtı Talat Paşa'yı çok mütessir etti. Cenaze merâsimi için müzâkere edilirken rüfekâsından biri: "Bîçâre Muhammed Bey Başhamba, 'memleketim, memleketim' diye feryâd ederek öldü gitti." der demez Talat Paşa ağlayarak meclisten çıktı. Vatandan, memleketten uzakta yaşamak bahislerine paşa hiç tahammül edemezdi.

MÜZÂYAKA-İ MÂLİYE

Tabî Muhammed Bey'in irtihâli üzerine Fransızca gazetenin neşri tehhür etmişti. Merhûmun yerini tutacak kim-

30. "Doğunun Uyanışı"

se yoktu. Para ile muharrir tedârîki ise parasızlıktan dolayı mümkün değildi. Berlin'de bulunan Türk tüccar vesâire tarafından vukû bulan cüzî muâvenet-i nakdiye bu maksadı temine kâfi değildi. Talat Paşa Berlin'e geldiği zaman belki yanında bir mikdâr parası vardı. Hakân-ı mağfûr tarafından kendisine hediye edilmiş olan otomobili Berlin'e hareket etmeden satmış ve bu sûretle eline biraz para geçmişti. Fakat Almanya'ya muvâsalatından bir sene sonra oldukça sıkıntı çekmeye başlamıştı. Her ne kadar bu sıkıntısı müzâyaka-i mâliye denecek kadar değil ise de, bir takım masraflar ihtiyârıyla bir gazete çıkaracak kadar parası yok idi.

ŞARK KULÜBÜ TESİSİ

Alman İhtilâlî'nden sonra memleketin ahvâl-i dâhiliyesi biraz kesb-i salâh eder etmez Berlin'e Şark milletlerine mensûb birçok ecnebiler gelmeye başlamıştı. Tahsîl için Berlin'de bulunan Mısırlı talebenin adedi iki yüzü tecâvüz ettiği gibi birçok Hindli, Çinli, Azerbaycanlı talebe, tüccâr vesâire de Berlin'de yerleşmiş idi. Türk talebesinin Berlin'den müfârekâtı üzerine Türk kulübü büsbütün sönmüş, kapanmış, kulüpten hiçbir eser kalmamıştı. Talat Paşa bu hâli nazar-ı dikkate alarak Berlin'de bütün şarklıları birleştirecek bir yurt tesis edilmesini arzu ediyordu. Nihâyet uzun müddet çalıştıktan sonra bu şarklılar yurdu ile iştigâl edecek bir heyet-i faâle vücûda getirildi. Azâsı bir Türk, bir Mısırlı, bir Suriyeli, bir Hindli, bir Azerbaycanlı, bir Tuncelü'dan mürekkebe olan bu heyet Şark Kulübü'nün tesisi için

lâzım gelen teşebbüsâtta bulunacak idi. Kulüp için bir binâ aramak üzere iken Türk müteşebbislerinden bâzıları gelip heyete bir teklifte bulundular ve kendilerinin böyle bir binâyâ mâlik olduklarını, binânın alt katında bir Şark kahvehânesi açacaklarını ve üst katını, şarklıların ziyâret etmelerinden hâsıl olacak menfaate mukâbil kulübü ehemmiyetsiz bir bedel-i icâr ile isticâr edeceklerini söylerler. Binâ kulüp için elverişli olduğundan bu teklif kabûl edildi.

KAHVECİLİK ŞÂYİALARININ ESÂSI

Bunun üzerine derhâl bir takım rivâyetler çıkmaya başladı; "Talat Paşa kahvehâne açacakmış", "Lokantacılık edecekmiş" gibi dedikodular İstanbul matbuâtına kadar aksetti. Hatta gazetelerimizden biri kahvehânenin resm-i küşâdı için Talat Paşa'nın hatt-ı destiyle yazılmış bir davet varakasını bile gördüğünü iddiâ edecek kadar ileri gitti. Talat Paşa bu yanlış haberleri gazetelerde okuyunca çok muğber oldu. O, Berlin'de bulunan Şarklıların birbirlerini tanımalarını, teâtî-i efkâr etmeleri ve böylece şark milletinin yekdiğerleriyle münâsebet peydâ eylemeleri için bir Şark Yurdu'nun tesîsini arzu ederken Şarklılık nâmına kesb-i hakikat ettirilmesi her Şarklı için bir vazife olan böyle bir maksadın çirkin bir propagandaya âlet ittihâz edilmesi kendisini müteessir etmişti. Onun için idi ki ne Şark Kulübü'nün küşâdında hazır bulundu ne de bilâhare kulûbe devâm etti. Yalnız bir iki defa kulübü ziyâretle iktifâ eyledi.

ŞARK KULÜBÜ'NÜN MAKSAD-I TESİSİ

Bununla beraber (*Talat*) Paşa'nın maksadı hâsıl olmuş ve kulüp açılmıştı. Emîr Şekip Arslan³¹ reis ve Şeyh Abdülaziz Caviş³² ikinci reis intihâb edilmişlerdi. Kulübün heyet-i idâreden mâadâ bir de kulüpte azâsı bulunan her millet tarafından müntehâb bir kişiden mürekkeb bir de heyet-i tef-tişiyesi olacak idi. Kulüp nâmına toplanan para ile fakir şarklı talebeye muâvenet edilecek, şarklıların Avrupa'yı tanımaları teshîl olunacak, Şark hakkında eserler yazılarak tab ettirilecek, velhâsıl şark için herhangi bir sûretle propaganda yapılacak idi. Bir de şark milletlerine âid bir davânın müdâfaasında Şark Kulübü müttehid bir kütle halinde hareket edecek ve bir millet için verilecek karara diğer milletlerin mümessilleri dahi iştirâk etmek sûretiyle yapılacak teşebbüs himâye olunacak idi.

TALAT PAŞA İSVİÇRE'DE

Talat Paşa bundan evvel bahsettiğimiz Danimarka, İsveç ve Hollanda seyâhatlerinden mâadâ İsviçre ve İtalya'ya da

31. Emir Şekip Arslan (1869–1946) Dürzî asıllı Arap lider. Şuf Kaymakamlığı görevinden istifâ ederek İstanbul'a geldi. Trablusgarp'ın İtalyan işgaline karşı bölgede Türk ordusunun ileri gelenleriyle birlikte görevler üstlendi. Bu görevi sırasında Enver Paşa ile tanıştı. Yurt dışındaki İttihatçı liderlerle birlikte hareket etti. İttihat ve Terakkî Cemiyeti liderlerinin tasfiyesi ardından kendisini tamamen Batı emperyalizminin boyunduruğu altında kalan Arap halklarının bağımsızlığı için fikri ve siyasî çalışmalar yürütmüştür. (Hattatlarının yeni baskısı Ömer Hakan Özalp tarafından "Sürgünde Üç Ölüm" adıyla dili sadeleştirilerek yayımlanmıştır. bkz: Truva Yayınları, Ağustos, 2004)

32. Abdülaziz Caviş (1876–1929) Mısır'da müfettişlik ve ardından "El-Livâ" gazetesinin başyazarlığını yaptı. İngiliz yönetimin baskıları sonucu İstanbul'a gitti. Burada Darü'l- Hikmet-i İslamiye'de azâlık görevinde bulundu. Yürüttüğü yayın faaliyetlerinde İslâm dünyasının emperyalizme karşı mücadelesini işledi. İstanbul'un işgali tehlikesinin belirmesini müteâkib Avrupa'ya gitti. Şark Kulübü'nün ikinci reisliğini yaptı. 1923 yılında yeniden Türkiye'ye gelen Caviş, Ankara'da bir takım resmî görevlerde bulundu. Ardından ülkesi Mısır'a giderek orada da devlet görevlisi olarak hizmet etti.

muhtelif seyâhatler icrâ etmiş ve İsviçre'de bulunan dostlarını ziyâret etmek için oraya birçok defalar gitmişti. İlk İsviçre seyâhati Teşrin-i Sâni (*Kasım*) 1919'da, ikincisi Kânun-u Sâni (*Ocak*) 1920'de, üçüncü seyâhati Şubat-Mart 1920'de, dördüncü seyâhati hemen üçüncüsünün akabinde olup (*Talat*) Paşa oradan Roma'ya kadar da gitmişti. Bütün bu seyâhatlerini Ali Saî Bey nâmına aldığı pasaportu ile icrâ ederdi. Pasaportu vize eden Alman memûrları ve ecnebi konsoloshâneleri tabîi Ali Saî Bey'in kim olduğunu bilmezlerdi. Bununla beraber Talat Paşa Mart-Nisan 1920 tarihlerindeki Roma seyâhati için yola çıkmadan evvel bıyıklarını da traş ettirmişti. O zamanlarda Roma hükûmetinin vaziyeti malûm olmadığından paşa kendisini tanıttırmamak için böyle bir tedbire tevessüle mecbûriyet hissetmişti. Yukarıda zikrettiğim seyâhatlerden mâadâ fecîa-i katlden bir iki ay evvel, Kânun-u Sâni 1921'de Roma'ya ikinci defa gitmiş ve orada da bâzı zevât ile mülâkat ettikten sonra Berlin'e avdet eylemiş idi. Bütün bu seyâhatleri hakkında fazla izâhat vermek şimdi mümkün değildir. İleride sırası düştükçe onları mevzû-u bahs edeceğim. Mamafih, (*Talat*) Paşa'nın İsviçre seyâhatlerinden birine âid bâzı hâtırat vardır ki onları nakletmeden geçmek mümkün değildir.

ŞERİF PAŞA³³ İLE MÜLÂKÂT:

Talat Paşa İsviçre'de dostları ile buluştuktan sonra Bal³⁴ şehrine gitmişti. Çünkü orada Şerif Paşa ile bir mülâkat hazırlanmıştı. Şerif Paşa bir vâsıta bularak Talat Paşa'ya mürâ-

33. Şerif Paşa (1865-1944): Osmanlı devleti Şûra-yı Devlet Reisi Kürt Saîd Paşa'nın oğlu olan Şerif Paşa eğitim gördüğü Mekteb-i Sultani'den sonra Fransa'ya giderek Paris St. Cyr Harb Okulu'na yazıldı. Mezuniyeti ardından Osmanlı devleti adına çeşitli resmi gö-

caat etmiş ve aynı zamanda Emîr Faysal'ın da bir adam göndererek (Talat) Paşa'ya bâzı beyânatta bulunacağını bildirmişti. Fakat Talat Paşa Bal'e muvâsalat edince orada yalnız Şerif Paşa'yı bulmuştu. Emîr Faysal'ın adamı gelmemiş idi veyâhud öyle bir zâtın geleceği hakkında Şerif Paşa tarafından verilen haber musanna olup Talat Paşa ile mülâkatı bir kat daha temin etmek maksadına müstenid idi. (Bu kısımda yer alan satırlar sansür edilerek yerleri boş bırakılmıştır.)

Şerif Paşa'nın Talat Paşa ile buluşmak istemesinden maksad ise gâyet âşikâr idi. O, bunca senelerden beri beslediği arzusuna nâîl olmak, husûlû için bütün varını yoğunu sarf ettiği gâyesine vâsıl olmak, velev ki Türkiye'nin geçirdiği en hevl-nâk ve buhrânlı zamanlarda bile olsa müddet-i sadâreti nihâyet işgâl edebilmek için Talat Paşa'nın kendisi-

revlerde bulundu. Bunların arasına Brüksel ve Paris askeri ataşelikleri ile Stockholm Büyükelçiliği görevini yürüttü. Görevde bulunduğu dönemde Avrupa'nın çeşitli yerlerinde çalışmalar yürüten Jön Türklere yardım ederek Meşrutîyet'in ilânı çalışmalarına katıldı. Fakat Meşrutîyet'in üzerinden henüz bir yıl dahi geçmeden atanmasını istediği Londra Büyükelçiliği'ne atamasını gerçekleştirmeyince İttihat ve Terakkî'den istifa ederek yollarını ayırdı. Yurtdışında İttihat ve Terakkî'ye muhalif olarak İslahat-ı Esasiye-i Osmâniye Fırkası'nı kurdu. "Meşrutîyet" gazetesi'ni yayımladı. Mahmut Şevket Paşa sü-i kasdı ilişkili olduğu gerekçesiyle idâma mahkûm edildi (1913). İttihat ve Terakkî Hükûmeti'ne duyduğu kin ile Fransa'da aleyhte faaliyetlerde bulunarak, iki ülke hükûmetleri arasında diplomatik kriz yaratmaya çalıştı. Türkiye aleyhine teşekkül eden Millî Kürt Delegasyonu'nun Başkanı sıfatıyla bölücü ve yıkıcı girişimlerin liderliğini yürüttü. Yakışıklılığından ötürü Fransızlar kendisine "Beau Şerif" (Güzel, Yakışıklı Şerif) diye hitap etmekteydiler. İşte bu unvandan mülhem, İttihatçılar başta olmak üzere karşıtlarınca kendisine, "Boş herif" sanı yapılmıştır.

Dr. Rıza Nur "Hayat ve Hatıratım" adlı eserinde aktardığı üzere Şerif Paşa hakkındaki şahsî düşüncelerini şu şekilde aktarır:

"... Bu adamın pek gabi, pek cahil olduğunu bilirdim; fakat ahlâkî kısmını bilmezdim. Meğerse pek terbiyesizmiş de ... Şerif son yıllarda Kürt İstiklâli için çalışıyordu. Hoybon Cemiyeti'nin Fransızca olarak Kahire'de bastırıldığı kitaplarda Şerif'den bahsedilmektedir. Şerif gâyet gabi, tahsili pek nakıs, Türkçe iki satır yazamaz. Fransızcası da öyle... Gâyet ahlâksız, vicdansız, namussuz biridir. ...Bu adam fuhuş ve zevk ü safa yolunda bütün servetini mahvetmiştir. Şimdi sürünüyor." (bkz. Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, I-IV, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967, Cilt: II, s:323-326)

34. İsviçre'nin Bhal şehri. Talat Paşa, Bhal'e 27 Mart 1920'de gelmiştir.

ne muâvenet etmesini iltimâsa gelmişti. Artık aradaki muhalefet unutulacak, Şerif Paşa'nın bidâyet-i meşrûtiyetten beri menâfi-i ecnebiye nâm ve hesâbına yaptığı propaganda hiç olmamış farz edilecek, memleketin mâruz kaldığı felâketler yetişmiyormuş gibi bir de Şerif Paşa'nın sadârete geçmesi kabûl olunarak bir Talat Paşa-Şerif Paşa itilâfı husûle getirilecekti.

Talat Paşa'nın, Türkiye ile doğrudan doğruya münâsebâtı olmadığı ve Şerif Paşa'ya bu hususta hiç bir sûretle yardım etmeye muktedir olamayacağı âşikâr bulunmakla beraber böyle bir itilâfa Talat Paşa'nın katîyyen muvâfakat etmeyeceğini söylemeye hâcet yoktur. Bununla beraber Şerif'in neler söyleyeceğini anlamak için Talat Paşa'nın adamlarından olup İstanbul'dan celbedilecek bir zâtın hazır bulunması hakkında Şerif Paşa tarafında dermeyân edilen şartı dahi kabûl edilmişti. Bittabi Talat Paşa'nın İstanbul'dan celbedebileceği bir zât yok idi. Böyle olmakla beraber adamlarından birinin İstanbul'dan hemen hareketle İsviçre'ye gelmesi için İstanbul'a telgraf çektiğini ve gelecek zâtın dört beş güne kadar İsviçre'de bulunacağını Şerif Paşa'ya bildirdi. Aradan bir iki gün geçtikten sonra birkaç zamandan beri İsviçre'de bulunan bir zât İstanbul'dan gelmiş gibi Şerif Paşa'ya takdim edildi. Şerif Paşa'nın zerre kadar akli olsa idi müzâkereye ibtidârdan evvel o zâtın pasaportunu ister ve vesikaya bir nazar atfettikten sonra pasaport hamiline muamelelerden derhâl anlardı.

İSTANBUL'A İŞ'ARÂT

Fakat Şerif Paşa'nın mülâkat anlarındaki heyecânı, asabiyeti ve bir an evvel emeline nâil olmak hırsından mütevellid hâlet-i rûhiyesi nazar-ı dikkate alınacak olursa böyle gâyet basit bir tedbire mürâcaatı bir düşünemediğinden dolayı kendisini mazûr görmek lâzım gelir. Bir de mülâkatta hazır bulunan zâtın esasen İsviçre'de ikamet etmeyip doğrudan doğruya İstanbul'dan geldiğine yalnız Şerif Paşa değil daha başkaları da kanâat getirmiş olacaklar ki bunu hemen İstanbul'a "jurnal" etmekten geri durmamışlardı. Talat Paşa'nın berâ-yi müzâkere güya İstanbul'dan Avrupa'ya adam celbetmekte olduğu duyulur duyulmaz, o aralık Avrupa'dan avdet eden zevât Dersaadet'e muvâsalatlarında izâc edilmeye ve sıkı bir tarassud altına alınmaya başlanmıştı.

ZAVALLI REŞAD HİKMET BEY

Bu izâclar ve tarassudlar maatteessüf bir kişinin vefâtına bile sebep oldu. Talat Paşa ile Şerif'in mülâkat ettikleri zamanda İstanbul'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan İstanbul'a gelip gidenler pek az olduğundan Talat Paşa'nın İsviçre'ye adam çağırtığı, İstanbul'a ihbâr edildikten bir müddet sonra Reşad Hikmet Bey berâ-yi tedâvi Avrupa'ya icrâ eylediği seyâhatten avdet etmişti. Bu avdet İstanbul'un nazar-ı dikkatini celbettiğinden Reşad Hikmet Bey Talat Paşa ile Avrupa'da buluşmakla ithâm olunarak taht-ı tevkîfe alındı ve tamâmiyle kesb-i ifâkat etmemiş olan mumâileyhin hastalığı tevkîfhânedede teessür ve heyecândan bir sû-i muâmeleden nüksederek birkaç gün sonra irtihâlini intâc eyledi.

ŞERİF PAŞA'NIN HIRS-I İKBÂLİ

Şerif Paşa'nın Talat Paşa ile mülâkatı şu esâsa müstenid idi: İstanbul'da kısa fâsılalarla değişen kabinelerde birçok nâzırlar resm-i geçit yapıyorlar ve bir müddet kendilerini gösterdikten sonra çekilip gidiyorlardı. Böyle herkes sadr-ı âzam ve nâzır olurken Şerif Paşa onlardan geri kalmak istememiş ve o da İstanbul'da teşebbüsâtta bulunarak mevki-i sadâret için namzetliğini bir dereceye kadar temîn eylemişti. Bu maksadla İstanbul'a izâm ettiği kâtib-i husûsîsi, Dâhiliye Nâzırı Hurşit Bey'le tevhid-i mesâi etmişti. Artık Şerif Paşa'nın İstanbul'a hareketle kabinesini teşkil ve evvelce aralarında kararlaştırdıkları vechile Reşid Bey'i de kabineye almasına hiçbir mâni kalmamış gibi idi. Şerif Paşa'nın yegâne; fakat beyhûde korkusu İttihâd ve Terakkî idi. Zannediyordu ki İstanbul'da Talat Paşa ile tarafdâr daha birçok kişiler vardır ve şâyed mevki-i sadârete geçmek isteyecek olursa bunlar kendisine muhalefet edeceklerdir.

Talat Paşa ile icrâ olunacak müzâkere esnâsında bu son mâni de kalkacak olursa Şerif Paşa o zaman bütün manâsiyla güya Türkiye'nin sadr-ı âzamı idi. Talat Paşa Şerif Paşa'nın sözlerini dinledikten sonra onun sadr-ı âzam olması sanki kendisinin ağzından çıkacak "evet" veyâhûd "hayır" kelimesine mütevakkıf imiş gibi hareket etmiş, mütârekeyi müteâkıb Türkiye'den çıktıktan sonra memleketin siyâset-i dâhiliyesi ile meşgûl olmadığını ve Şerif'in sadr-ı âzam olmasında kendisince bir mahzûr görmediğini kemâl-i nezâketle anlatmış ve Şerif Paşa'ya artık makâm-ı sadarete geçebileceği kanâat-ı tâmmesini vermeye muvaffak olmuştu.

"YAŞASIN ŞERİF PAŞA!"

(*Talat*) Paşa'nın muvâfakati bu sûretle istihsâl edildikten sonra bâzı ufak tefek teferruâtın hâlli kalıyordu. Şerif Paşa'nın ne kadar safdil ve câhil olduğuna delâlet eden bu teferruât dediği şeyler inanılmayacak kadar gülünçtür. Meselâ Şerif Paşa'nın İstanbul'a muvâsalat ettiği zaman parlak ve mutantan bir sûrette istikbâl edilmesine lüzûm yokmuş, memleketin vaziyeti böyle merâsim icrâsına müsâit değilmiş, her ne kadar bunca seneler memleketi için cansiperâne(!) çalışmış ise de millet tarafından yapılacak tezâhürâtın(!) şimdilik sırası değilmiş. Mamafih hin-i muvâsalatında İstanbul'da bir müfreze askerîye tarafından resm-i selâm ifâ ettirilebilirmiş. Bir de Meclis-i Mebûsân'da sadârete geçtikten sonra ilk nutkunu okurken nümâyiş yapılmalı, nutuk hararetli bir sûreide alkışlanmalı ve mebuslar: "Yaşasın Şerif Paşa!" diye bağırmalı imiş.

Talat Paşa, Şerif'in İstanbul'da sûret-i kabûlüne ve istikbâline âid bu teferruâtı da kabûl eder gibi göründükçe ve onları tasvîb ettikçe artık sadr-ı müstakbel'in(!) keyfi bûsbütün artmıştı. Talat Paşa, Şerif Paşa ile beraber Bal'da bir iki gün kalmış ve bu müddet zarfında Şerif Paşa merhûma karşı pek ziyâde emniyet ve itimâd göstermeye başlamıştı. Şüphesiz Talat Paşa karşısındaki adamın safdilliğine bıyık altından gülmekten kendisini alamamıştı. Bunun farkına varamayan Şerif Paşa gülüyor, eğleniyor anlattıkça anlatıyordu. Bu sûretle ihtimâl ki farkına varmadan, kendisinin ve rûfekâsının mâhiyetini bütün çıplaklığıyla ortaya koyan bâzı ifşâatda bulunmaktan da kendisini alamamış idi.

ŞERİF PAŞA İLE KİRYE³⁵ VENİZELOS ARASINDA

Talat Paşa, Şerif Paşa'nın bu ifşaatını İsviçre'den Berlin'e avdetini müteâkib bizzât nakletti ise öylece aynen tekrar ediyorum: Venizelos³⁶ geçenlerde Atina'dan Londra'ya giderken Paris'ten geçtiği esnâda Şerif Paşa'yı da ziyâret etmiş. Paşa ile Venizelos karşı karşıya gelince Türklerin en büyük düşmanı olan Giritli Kirye demiş ki: "Yapmakta olduğunuz mücâhedeye vâkıf olduğum için sizi ziyâret etmeksizin Paris'ten geçmeyi vicdânıma yakıştıramadım. Harb-i Umûmî'den evvel neşrettiğiniz Meşrutiyet gazetesini kemâl-i dikkat ve merakla okurdum. Gazetenizin münderecâtından dolayı, sizi samimiyetle tebrik ederim. Meşrutiyet gazetesinde intişâr eden makâlelerin hepsi hâfızamda menkûşdur. Hatta gazetenin hangi nüshâsına hangi makâlelerin münderic olduğunu soracak olursanız size bilâ müşkilât cevâb verebilirim."

Şerif Paşa Venizelos'un bu sözlerini işitince fevkalâde memnûn oluyor, bu "hakikatli zâtın teveccühkâr sözlerin-

35. Kirye: Rumca; bay, beyefendi anlamına gelen bu kelime Yunanlı manasında kullanılmaktadır.

36. Eleftherios Venizelos (1864-1936) Yunan ihtilalci siyâset ve devlet adamı. Doğum yeri olan ve Osmanlı'nın idaresine bulunan Girit Adası'nın Yunanistan'a bağlanması amacıyla başlatılan Girit İsyanını yönetti. İsyanın ardında adada kurulan yerel hükûmette görev aldı. 1910 yılında Atina'da merkezi hükûmeti kurdu. 1912 yılında diğer Balkan devletleriyle bir anlaşma imzalayarak Osmanlı devletine savaş açtı (Balkan Savaşı). Hükûmeti döneminde Girit'in Yunanistan'a bağlanmasını sağladı. Venizelos, Yunan devlet siyâsetinin temeli olan "Megalo İdea" (Büyük Ülkü)'nün katıksız uygulayıcısı olmuştur. İngiltere'nin teşvikiyle Anadolu'ya asker göndererek savaşa girdi. Bir dönem Fransa'ya sürgüne gönderildiyse de Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yeniden ülkesine dönerek hükûmetini kurdu. Siyasi menfaatleri icabı Türkiye'ye dostane ilişkiler kurmaya başladı. Hatta 1934 yılında "Nobel Barış Ödülü"nü Atatürk'e verilmesi için girişimlerde bulundu. 1935 yılında Girit'in Yunanistan'dan bağımsızlığını kazanması için ihtilal çalışmaları yürüttüyse de artık siyasi gücünü tamamen yitirdiğini anlayarak Paris'e yerleşti ve orada hayatını kaybetti.

den" dolayı pek ziyâde rikkate geliyor, memleketi için bütün mevcûdiyetiyle çalıştığının Venizelos gibi memleketi için "bütün bir vatanperver!" tarafından tasdik edilmesinden dolayı müteessir olarak ağlamaya başlıyor ve Venizelos'un büyük bir adam olduğuna kanâat-i kâmile getiriyor. Sâbık Yunan başvekili, Şerif'in sevinç gözyaşları kesildikten sonra sözüne devâm ederek, şimdiye kadar yapılan mücâhede devâm etmesi(nin) memleketi için nâfi olacağını ve kendisinin bu mücâhede de yardım etmek istediğini söylüyor ve bu hususta neye ihtiyâcı olduğunu Şerif (Paşa)'den soruyor.

YUNAN PARASI MUHÂLİFLERİN KESESİNE NASIL GİRER?

Şerif Paşa böyle bir teklif karşısında kalınca çok düşünmeden (*Sâbık*) Yunan başvekilinin mücâhede için yapılacak muâvenetin ancak bir muâvenet-i nakdiye olabileceğini söylüyor ve elinde ne kadar çok para olursa mesâisine o nisbette germî verebileceğini anlatıyor. Zâten böyle bir cevâba muntâzır olan Venizelos: "O halde yarın gidiniz, bizim Paris sefirini görünüz. O istediğiniz parayı size verecektir." dedikten sonra Şerif'in nezdinden çıkıp gidiyor. Bu esnâda Hürriyet ve İtilâf Fırkası reis-i makâmında olan (S.) Bey ile fırkanın en azgın azâsından marûf (K.) Bey* Paris'te bulunuyorlar³⁷ ve Şerif Paşa ile müştereken çalışıyorlardı. Veni-

* Hâtıratın muharriri Arif Bey arkadaşımız tarafından Venizelos'tan muâvenet-i nakdiye almak meselesinde alakadâr olan zevâtın isimleri tasrih edilmiş ise de biz dedikoduya mâni olmak üzere bu isimleri zikretmekten istinkâf ile mechûle delâlet etmek üzere bil-iltizâm S. ve K harflerini istimal ettik. (Tevhid-i Efkâr)

37. Esas metinde (_--sad) harfiyle belirtilen kişi, Hürriyet ve İtilaf Partisinin önde gelen isimlerinden biri olan Miralay Sadık Bey (1860-1940) diğeri (_-kef) harfiyle belirtilen kişi ise Gümölcineli namıyla tanınan İsmail Kemâl Bey (1877-1942)'dir.

zelos'un kendisini ziyâret ettiğini muâvenet husûsunda böyle bir teklifte bulunduğunu Şerif Paşa, bu zevâta anlatınca, Şerif'in ifâdesine nazaran, her ikisi de sevinçlerinden ne yapacaklarını şaşırıyorlar ve ertesi günü alacakları paranın verdiği keyfin sevgiyle âdeta raks ediyorlar.

VENİZELOS'TAN KİMLER PARA ALDI?

Filhakika Şerif Paşa ertesi günü Paris'teki Yunan sefirini ziyârette kusûr etmiyor ve bir gün evvel Venizelos ile aralarında geçen muhâvereyi sefire anlatıyor. Tabii evvelce Yunan Başvekili tarafından haberdâr edilmiş olan sefir, Şerif Paşa'ya ne kadar paraya ihtiyâcı olduğunu soruyor. Bu suâle verilecek cevâb tabii evvelce hazırlanmış(*tır*).

Şerif Paşa: "İkiyüz bin drahmi kifâyet eder!" diyor. Sefir istenilen meblâğı bilâ tereddüd teslim ettikten sonra Şerif Paşa Yunan sefârethânesinden çıkarak dört gözle kendisini beklemekte olan rûfekâsıyla birleşmek üzere evine avdet ediyor.

PARANIN TAKSİMİNDE İHTİLÂF

Vakiâ artık para var; ama ortaya yeni müşkilât çıkıyor. Çünkü tekkeye gelen kurbanın taksiminde rûfekâ arasında ihtilâf-ı efkâr hâsıl oluyor. Hürriyet ve İtilâf'ın iki rûkn-i muhteremi olan (S.) Bey ile (K.) Bey: "İcraatı biz yapacağımız için paranın tamâmen bize teslim edilmesi lâzımdır." iddiâsında bulunurken Şerif Paşa: "Hayır, ben bu parayı kendi mesûliyetim tahtında aldım. Binâenaleyh onun ciheti sarfını bilmeliyim." diyor ve yapılacak icrâat hakkında re-

fiklerinden izâhât istiyor. (S.) ve (K.) Beyler ise icrâat diye ortaya bir program koymaktan âciz oldukları için meselenin ehemmiyetini gizliyorlarmış gibi hareket ediyorlar ve Şerif Paşa'nın merâkını bir kat daha arttırmak için meseleyi esrâ-rengiz bir kıyâfete sokuyorlar ve diyorlar ki: "Yoo Paşam! Biz icrâatımızı gömleğimize bile ifşâ edemeyiz."*

PARA NASIL SARF EDİLDİ?

Bir müddet böylece münâkaşa edildikten sonra Şerif Paşa ikiyüz bin drahminin kısm-ı azâmını tedricen iki arkadaşına teslim ediyor. Aradan çok zaman geçmeden Şerif Paşa refiklerinin icrâat ile neyi kasdettiklerini anlamakta güçlük çekmiyor. Hürriyet ve İtilâf'ın iki rûkn-i mühîmi Venizelos'tan alınan Yunan parasını, Türk milletine nâfi olacak (!) bir sûrette sırf Venizelos'u memnûn edecekleri yerde Paris'in sefâhat âlemlerinde gezerek ve kumar masasından baş kaldırmayarak yiyip bitirdiklerini görüyor, görüyor ama işi işten geçiriyor, para da suyunu çekiyor.

ŞERİF PAŞA'NIN İÂDE-İ NÂMUS TEŞEBBÜSÜ

Şerif Paşa bu vâkayı yana yakıla Talat Paşa'ya anlattıktan sonra diyor ki: "Venizelos'tan alınan bu para maatteessüf mâvuzia-lehine sarf olunmadı, isrâf edildi. Zevcemin Mısır'daki arâzisini satıyorum. Bu sûretle elime epeyce para geçecektir. Bu parayı alır almaz Yunan sefirinden alınan iki-

* Koca vatanperverler! Memleketin hayır ve selâmetini temin için, Venizelos'tan gelen muâvenet ile yapılacak icrâat-ı mühîmmenin (!) tabii bir sûretle gayet gizli tutulması hamiyet-i vataniye muktezâsındandır! (Tevhid-i Efkar)

yüz bin drahmiyi geri vereceğim ve böylece iâde-i nâmus etmiş olacağım."

Talat Paşa ise bu iâde-i nâmus meselesini büsbütün başka bir sûrette telâkkî ettiği için: "Şerif Paşa, o ikiyüz bin drahmiyi değil tamâmiyle, hatta onun on mislini itâ etseniz iâde-i nâmus etmeniz mümkün değildir." cevâbını veriyor.

SABRÎ HOCA HAKKINDAKİ İFŞAAT

Şerif Paşa bu cevâbtan nevmîd oluyor ve refikleri hakkında Talat Paşa'ya daha mâlûmat vererek onların bir takım harekât-ı gayr-i lâıykada bulunduklarını anlatıyor ve bir aralık Paris'te hânesine kabûl ettiği Tokatlı Sabri Hoca'nın da evinde ikamet ettiği müddet zarfında müşâhede edilen bâzı münâsebetsiz hâllerini bütün tafsilâtıyla nakletmekten ferâgat eylemiyor(*du*).

KÜRT-ERMENİ İTTİFÂKİ MESELESİ

Şerif Paşa'nın Talat Paşa ile icrâ ettiği mülâkatı müteakib niçin İstanbul'a gelmediğini soracaksınız. Buna cevâb vermek için bir vâkayı hatırlatmak kâfidir: Şerif Paşa'nın sadr-ı âzam olmak üzere İstanbul'a geleceği zamanlarda, Ermenilerin Avrupa'daki Murahhası (*Bogos*) Nubar ile Şerif arasında akdedilen bir Kürt-Ermeni ittifakı mukavelesi³⁸ İs-

38. Doğu illerimizin büyük bir bölümünü de kapsayan bir Ermeni Devleti'nin kurulması için yurtdışında Millî Ermeni Delegasyonu Başkanı sıfatıyla faaliyet gösteren Bogos Nubar Paşa ile aynı şekilde, topraklarımız üzerinde Batılı devletlerin desteğini sağlayarak bir Kürdistan Devleti kurulması için çalışan Millî Kürt Delegasyonu Başkanı Şerif Paşa arasında imzalanan bu hain anlaşma 20 Kasım 1919 tarihlidir. Bu şer ittifakının imzaladığı ihânet belgesinin tam metni için (bkz. Garo Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, Med Yayınevi, I. Basım, İstanbul 1992, s: 177)

tanbul'da neşrolunmuştu. Şerif Paşa'nın Avrupa'daki icrâat - 1 müfidesine(!) bir delil olan bu vesikanın intişârı üzerine İstanbul'da Reşid Bey ve Şerif Paşa'nın kâtib-i husûsîsi tarafından hazırlıklar suya düşmüş, Şerif Paşa Bâb-ı Âli Yokuşunu dört atlı sadâret arabası ile çıktığını el ile tutulabilecek kadar yakından görmekte iken bütün ümitleri hayâller yıkı-lıvermiş, bittabi İstanbul'da Şerif'i mevki-i sadârete getir-mekten sarf-ı nazar olunmuştur³⁹.

TAKSİM HAZIRLIKLARI KARŞISINDA

Talat Paşa ile Moskova arasında açılan Moskova'nın Anadolu'ya yardım etmesi için Bolşeviklerin merkez idâre-sine bir iki zâtın gönderilmesi takarrür ettiğini yazmış idim.

39. Şerif Paşa, yurtdışında İttihat ve Terakkî'ye karşı yürüttüğü düşmanca faaliyet-lerine mütârekeden sonra Kürtçülüğü de eklemiştir. Paris'te Kürtçülük faaliyetleri kapsa-mında Ermeni Bogos Nubar Paşa ile birlikte imzaladığı hain ittifak sözleşmesi İstanbul'da büyük tepkiyle karşılanmıştır. Rauf (Orbay) Paşa hâtırlarında Şerif Paşa-Bogos Nubar it-tifakı ile ilgili olarak, Meclis-i Mebûsân'daki genel havayı şu şekilde aktarmaktadır:

...Mebusan Meclisi'nin 26 Şubat 1920 tarihindeki ondördüncü içtimaında, Şerif Pa-şa'nın Paris'te Bogos Nubar Paşa ile Şark muntakamızda Kürt-Ermeni Devleti kurulması için anlaşma imzaladığı haberi üzerine Erzincan, Siverek, Diyarbakir, Hızıransur (Adı-yaman), Van, Mardin, Hakkari'den gelen protesto telgraflarının okunmasından sonra bu muntakanın Felâhı Vatancı milletvekilleri söz aldılar ve Osmanlı'yı teşkil eden Türkler'in devletleşme emeklerinde Kürt kardeşlerinin temel isadları arasında yer aldıklarını, Er-meni Bogos Nubar'ın ihanetine asla katılmayacaklarını, Şerif paşa isimli şahsın kendileri-ni asla temsil edemeyeceğini, bu hareketiyle vatanına ve dinine en büyük ihaneti yaptığı-nı, tel'in etiklerini söylediler. Şark muntakamızın birçok yerlerden aynı mealde telgraflar Sedaret Makamına da geliyordu. Siverek Mebusan Nakibüleşraf Bekir Sıtkı Bey Meclise ge-len telgrafların hükûmete verilerek Hariciye Nazırının devletler mümessilliklerine suret-lerinin gönderilmesini ve selahiyet ve makamı meçhul bir Mâcerâperest kişinin bu perva-sız hareketi karşısında halkın infial ve reddinin tesbit ve tescil ettirilmesini teklif etti. Ayan azasından Abdülkadir Efendi'nin Şerif Paşa'nın Kürtleri temsil hakkı olduğunu bir gazeteye söylemesini ele alan Bayezid Mebusu Şefik Bey, eğer bu sözleri hakikaten söyle-mişse vatana ihanet cürmü irtikab ettiğini ve hakkında Ayan Riyasetinin harekete geçme-sini isteyerek: "Hiyanet ferdi mezellettir. Kendi sakim fikrini milletine mal etmeye kalk-mak affedilmez habasettir" dedi. Kürtçülük hareketi üzerinde Mebusan Meclisinin bu va-ziyeti, işgal makamlarını hususi tabiri ile çileden çıkarmıştı." (Cemal Kutay, Osman-lı'dan... age. Cilt:4, s: 622)

Anadolu'dan gelen haberlerden bu zevâtın bir an evvel icâb ettiği istidlâl olunuyordu. (*Burada yer alan satırlar sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır.*) Müdâfaa-i Hukûk komitelerinin silâhla düşmana muâvenet ve hasımlarımızın meşûm makâsid ve icrâatına mukâbele etmeye karar verdiği, Anadolu'nun her tarafında silâhları henüz alınan kıtaât-ı askerîyenin terk-i silâh eylemesi men olunduğu bildiriliyordu. Bu esnâda İzmir Yunanlılar tarafından işgâl edilmiş, Adana ve havâlisi (.....)⁴⁰ istilâsına marûz kalmıştı. Büyük Ermenistan teşkîli hayâl-i hamıyla Şarkî Anadolu'ya dahi vaz-ı yed edilmek üzere idi. Bilhassa Şarkî Anadolu'nun işgâli için yapılan hummalı hazırlıklar mevki-i icrâyâ vaz edilecek olursa Türk Milleti için pek ziyâde vahim olacaktı. Hükümet bu mahûf ve hevl-nâk vaziyeti anlamak istemeyen birtakım vatansız ve hissizlerin elinde bulunmakta idi.

TEHLİKE ARTTIKÇA ÂZİM VE METNETİMİZDE ARTIYOR

Fakat milletimize has olan mezâyâdan biri de şudur ki, marûz olduğu tehlike ne kadar azîm ise, azim ve metâneti de o kadar artar. Türk'ün kahramanlığı karşısında tehlike, mebsûtan mütenâsibdir. Türk milleti tarihinin şimdiye kadar kaydetmediği bu azîm felâket karşısında, bütün bir cihân-ı husûmet mevcûdiyetini, pür-kîn ve garâz, imhâya çalıştığı hâlde asla fûtûr getirmedi. Hükümet yok, ordu yok, asker yok, silâh yok iken ve düşman tarafından memlekete yerleşmiş veyâhud yerleşmek üzere iken Anadolu'da her ev-

⁴⁰. Burada "Fransız" kelimesi sansür edilmiştir.

den kendi silâhıyla birer kişi çıktı, dağdan birkaç çete indi, tarihin henüz kaydetmediği bir tarz-ı müdâfaada müteâddid cepheler teşekkül etti. Müdâfaa-i vatan için her türlü esbâb-ı müdâfaaya tevessül hakkında lâzım gelen kararları ittihâz etmek üzere Erzurum'da, Trabzon, Erzurum, Van, Bitlis ve Diyâr-ı Bekir vilâyetleri tarafından gönderilen murahhaslardan mürekkebe bir kongrenin akdi takarrür etti.

MUSTAFA KEMÂL PAŞA'NIN ANADOLU'YA AZÎMETİ

O zaman ki kabine⁴¹ Anadolu'da görülen bu hareketlerden tedehhüş etmişti. Bunların önüne geçmek için ne yapmak lâzım geldiğini uzun uzadıya tedkîk ettikten sonra nihâyet erkân-ı askerîye arasında sözü geçen Mustafa Kemâl Paşa'yı bir heyet hâlinde müfettiş-i umûmî olarak Şarkî Anadolu'ya göndermeye karar verdi.⁴² (*Burada yer alan satırlar sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır.*)

41. Damat Ferit Paşa'nın sadr-ı âzamlığında 4 Mart 1919 tarihinde işbaşına gelen kabinede Bahriye Nâzırı Avni Paşa, Dâhiliye Nâzırı Mehmet Ali Bey, Harbiye Nâzırı Şâkir Paşa yapmaktadır.

42. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçebilmek için kendisine resmî bir görev verilmesini sağlamak maksadıyla kabinenin iknâ edilmesi (Genç Mustafa Kemâl'e Harbiye de öğrencilik yıllarında manevi babalık da yapan, Ali Fuat Paşa'nın babası) İsmail Fâzıl Paşa'nın tarafından sağlanmıştır. İsmail Fâzıl Paşa akrabası olan Dâhiliye Nâzırı Mehmet Ali Bey'le M. Kemâl'i tanıştırmış, bu sayede Anadolu'ya geçişi sağlamada önemli bir rol oynamıştır. Mehmet Ali Bey'in de desteğiyle Damat Ferit de iknâ edilmiş ve Padişah'ın da 30 Nisan 1919 tarihinde tasdiğiyle, Mustafa Kemâl Paşa'nın yeni kurulan 9. Ordu Müfettişliği'ne tayini gerçekleşmiştir. Mustafa Kemâl Paşa'nın beraberinde Anadolu'ya geçen heyette yer alan isimler şunlardır (Rütbe sıralamasına göre):

Miralay Refet (son anda yapılan bir değişiklikle katılmıştır), Miralay Kazım, Miralay İbrahim Tali, Yarbay Arif, Binbaşı Hüsrev, Binbaşı Kemâl, Binbaşı Refik, Yüzbaşı Cevad Abbas, Yüzbaşı Mümtaz, Yüzbaşı İsmail Hakkı, Yüzbaşı Al Şevket, Yüzbaşı Mustafa Vasfi, Üsteğmen Hayatî, Üsteğmen Arif Hikmet, Teğmen Muzaffer, Sifre Kâtibi Faik, Kâtip Yardımcısı Memduh.

Mustafa Kemâl Paşa'nın müfettiş-i umûmîliğe tâyini Anadolu'daki Müdâfaa-i Hukûk teşkilâtının taazzuvu ve vahdeti için esâsen mutasavver idi ve bu hususta icrâ edilmekte olan gizli muhaberâtın ve mürâcaatların nihâyet tahakkuk eylemesini temin etmişti. Filhakika Mustafa Kemâl Paşa Samsun'a muvâsalat eder etmez, vazife-i vataniyesini büyük bir azm ü metânet ile ifâya başlamıştı. *(Burada yer alan satırlar sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır)*

PAŞA'NIN GERİYE DÂVETİ

Esâsen Anadolu hareket-i millîyesinden tevahhuş etmekte olan İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemâl Paşa'yı kendi eliyle oraya gönderdiğini ve bu sûretle hiç farkına varmadan ve hiç arzu etmeden vatana en büyük hidmeti ifâ etmiş olduğunu anlayınca müşârünileyhe bî-hadd ve hesâb avdet emirleri yağdırmaya başladı. Fakat İstanbul kabinesinin reskârında bulunan zât akli başından gitmiş bir hâlde saçlarını yolarken Mustafa Kemâl Paşa artık meselenin saklanacak bir ciheti kalmadığını gördüğü için mesâisine büyük bir şevk ile açıktan açığa devâmla, Cüce, Tokad, Amasya, Sivas, Erzincan tarîkiyle Erzurum'a kadar vücûda gelen bilcümle müdâfaa teşkilâtını teftiş etmiş, nâkıs olan teşkilâtı ikmâl eylemiş ve onları müttehid ve yekdiğerine merbût bir kitle hâline getirmişti. Müşârünileyh Erzurum'a muvâsalatında evvelce Erzurum Kongresi tarafından müdâfaa-i vatan için verilen kararları kabûl ve onlara iştirâk eylediğini ilân etmişti.

MOSKOVA YOLCULARI

Anadolu harekâtı bu sûretle muntazam bir şekil aldıktan sonra idi ki muâvenet için Moskova'ya mürâcaat olunmuştu. Berlin'de Radek ile icrâ edilen müzâkerat neticesinde Rusya'nın Türklere yardım edeceği anlaşıldığından Türk-Rus itilâfı hakkında teâtî-i efkâr edecek zevâtın Berlin'den hareketi epeyce takarrür eylemişti. Berlin'de Talat Paşa ile rüfekâsı arasında konuşulduktan sonra Doktor Ba-haeddin Şâkir Bey'in Talat Paşa nâmına ve kendisine yazılan mektub üzerine Rusya'dan Berlin'e gelmiş olan Enver Paşa'nın kendi nâm ve hesâbına Moskova'ya gitmeleri kararlaştırılmıştı. Fakat Moskova'ya nasıl gidilecekti? Rusya'nın her tarafı abluka içinde olduğundan ne kara yolu ne de deniz yolu açıktı. Şu hâlde bir tayyâre tedârik ederek Alman hudûdundan Moskova'ya kadar uçmaktan başka çâre yoktu.

TAYYÂRE İLE GİTMEK FİKRİ

Her ne kadar o aralık Alman ordusu dağılmakta olduğu için tayyâreleri, silâhları tecrid edildiğinden bir tayyâre bulmak güç bir keyfiyet değil ise de yapılacak teşebbüsün mektûm tutulması muvaffakiyet için şart-ı azam idi. Yalnız tayyârenin tedârik edildiği, satın alındığı gizlenmeyecek, tayyârenin hudûda nakledildiği duyulmayacak, koca tayyâreyi görenler onun nereye gittiğini sormayacaklar ve husûsî ile Almanya Hükümeti ve Almanya'daki İtilâf murâkabe memûrları meseleden haberdâr olmayacaklardı. Almanya Hükümeti duyacak olursa İtilâf Devletleri'nin tazyikinden

korktuğu için tayyârenin hareketini bütün kuvvetiyle behe-
mehâl men edecekti.

HAVA TARİKİYLE MOSKOVA'YA DOĞRU

Mamafih bütün bu müşkilâta rağmen her şey yavaş ya-
vaş ihzâr edildi. Tedârik olunan mutavassıt cesâmette bir
tayyâre mümkün olduğu kadar eski Alman-Rus hudûduna
yakın bir mahâle kadar nakledildi. Doktor Bahaeddin Şâkir
Bey'le Enver Paşa birer küçük çanta içinde bir iki takım ça-
maşırıla elbiselerini beraberlerine alarak Berlin'den trenle
tayyârenin bulunduğu mahâlle kadar gittiler. Orada tayyâre-
yi idare edecek olan Alman tayyârecisiyle buluştuktan son-
ra bir gün alessabah Alman hudûdundan hareketle Mosko-
va'ya doğru kat-ı mesâfe etmeye başladılar. Tabii Berlin'deki
Bolşevik merkezi, Moskova'yı bu seyâhatten haberdâr ettiği
için tayyâre seyyâhları Rusların mümânâat etmelerinden
korkmuyorlardı. Bir kere Baltık eyâlâtı kat edilerek Rus top-
rağı üzerinde tayarâna başlanacak olursa âni bir sukût teh-
likesinden başka bir tehlike kalmıyordu. Hâlbuki hava gâ-
yet bulutlu olduğundan ve tayyâre mümkün olduğu kadar
az teşhis edilmek için yüksek bir irtifâdan uçtuğundan ek-
seriyâ bulutlar arasında kalıyor ve tarassud vazifesini ifâ et-
mek mümkün olmuyordu.

SUKÛT

Bu sebepten dolayı idi ki mürûr edilmekte olan arâzi İn-
giliz, Fransız ve İtalyan kuvvetlerinin taht-ı işgâlinde bulu-
nan Letonya ve Estonya memleketleri olduğu hâlde tayyâre-

ci, hareketinden bir müddet sonra alçak bir irtifâdan uçmaya mecbur kalmıştı. Bahaeddin Şâkir Bey'le Enver Paşa râkib oldukları tayyârenin her an tayyâre toplarının atışına marûz kalması tehlikesine intizâr etmekte iken tayyârenin pervânesi birden bire tevakkuf etti, motorlar muattal kaldı. O anda itidâl demini muhâfaza etmeye muvaffak olan tayyârecinin ifâdesine nazaran motorlar bozuldu ve tayyâre İtilâf'ın taht-ı işgâlinde bulunan Kovno⁴³ şehri önünde şiddetli sukût ederek parçalandı.

YOLCULAR KURTULDU; FAKAT TAYYÂRE PARÇALANDI

Bahaeddin Şâkir Bey'le Enver Paşa tayyârenin yere çarpmasından hâsıl olan şiddetli sadmeyi müteâkib kendilerine geldikleri zaman evvelâ kendilerinin ve sonra da tayyârecinin bu büyük tehlikeden sağ sâlim kurtulduklarını ve fakat tayyârenin artık işe yaramayacak bir sûrette parçalandığını anlamışlardı. Tayyâre tekrar uçacak bir hâlde olsa dahi zâten buna vakit kalmamıştı. Çünkü uzaktan birçok kimselerin tayyâreye doğru koşmakta oldukları görülüyordu. Şimdi yapılacak yegâne şey itidâli muhâfaza ederek her ne sûretle olursa olsun esârete düşmekten kurtulmaya çalışmak idi.

KOVNO'DA ESÂRET

Bunun için yanlarında bulunan vesikalara mürâcaat edecekler ve kendilerinin Rusya'da bulunan Türk üserâsını

43. Kovno (Kaunas) şehri günümüzde Litvanya Cumhuriyeti sınırları içinde yer almaktadır.

ziyârete ve onlara yardım etmeye gittiklerini söyleyecekler idi. Biraz sonra uzaktan görülen eşhâsın İtilâf efrâd ve zâbitânından mürekkebe olduğu anlaşılmış, çok geçmeden askerler tayyârenin etrâfını kuşatmışlardır. Badehû Bahaeddin Şâkir Bey'le Enver Paşa taht-ı tevkîfe alınarak berâ-yi isticvâb Kovno şehrine götürülmüşlerdi.

MAHBESTE ÂKIBETE İNTİZÂR⁴⁴

İtilâf zâbitası isticvâb hitâm bulduktan sonra Baha Bey'i ve Enver Paşa'yı Kovno'daki pis otellerden birinin basık tavanlı, dar bir odasına hapsedmişti. Odanın içinde, iki âdi demir karyoladan, bir kırık dökük lavabodan, hasırı çökmüş iki sandalyeden mâadâ bir şey yoktu. Dumanı odaya intişâr etmekte olan sal-dîde bir soba, pencerelerin aralıklarından mütemâdiyen soğuk girdiği cihetle odayı ısıtmak için beyhûde zahmet ediyordu. Bahaeddin Şâkir Bey'le Enver Paşa sobanın başına geçmişler, ne yapacaklarını düşünüyorlardı. Gönderilen fotoğraflar teşhis edilecek olursa -buna hiç şüphe yoktu- o zaman kendileri için en ehven felâket Malta yolunu boylamak idi. Karşılarında oturan nöbetçi nefer uyuklamakta iken iki refik bir müddet teâtî-i efkâr ettikten sonra o esnâda bir şey yapmak mümkün olmadığına ve her şeyi tesâdüfe bırakmaya karar vermişlerdi.

44. Tevhid-i Efkar Gazetesinin 29 Mayıs 1922 tarihli nüshasında yayınlanan 10 numaralı tefrikada bu bölüm "Moskova Yolcuları" başlıklı bölümden önce yani tefrikanın "son kısmında yayınlanacağı hâlde schven tefrikanın baş tarafına konulmuştur..." Gazete 1 Haziran tarihli nüshasında (tefrika no:11) bu yanlışlığı tashih etmiştir.. Bu açıklama doğrultusunda, aslına sadık kalarak neşrettiğimiz hatıratta meydana gelen yanlışlık giderilerek, ilgili kısım düzeltilerek yayınlanmaktadır.

TAYYÂRE SEYYÂHLARINI BOLŞEVİK ZANNEDİYORLAR

Oldukça uzun süren bu isticvâb esnâsında her ikisi tarafından verilen cevâblar ve ibrâz edilen vesikalar tayyâre seyyâhlarının tehlikeli eşhâstan olmadıkları kanâati vermeye kâfi gelecek kadar ise de Berlin'den bir gün evvel Kovno'daki İtilâf karargâhına vukû bulan işarâtta ertesi günü Almanya'da bir Bolşevik tayyâresinin Rusya'ya uçacağı ve binâenaleyh bu tayyârenin yoluna devâm edememesi için lâzım gelen tedâbirlerin ittihâzı lâzım geldiğini bildirdiğinden Kovno'daki İtilâf zâbita-i askerîyesi, o gün o civardan başka tayyâre uçup geçmediğinden Baha Bey'le Enver Paşa'nın râkib oldukları tayyâreyi ve râkiblerini Bolşevik adederek ibrâz olunan vesikaların sahte ve verilen cevâbların yalan olduğuna zâhib olmuş ve her ikisinin fotoğraflarını çıkarttıktan sonra hüviyetlerinin tahkiki için fotoğrafları Londra ve Paris'e göndermişti. Cevâb gelinciye kadar Baha Bey'le Enver Paşa Kovno'da kalacaklar ve taht-ı nezârette bulundurulacaklar idi.

FİRÂR ÇÂRELERİ ARARKEN

Kovno'daki İtilâf zâbitası bu iki zâtın muhakkak Bolşevik olduğuna kanâat getirmediğinden bir iki gün sonra mâiyetlerine verdikleri bir küçük zâbitin refâkatinde şehir dâhilinde dolaşmalarına müsâade etmişti. Baha Bey'le Enver Paşa ümîd etmedikleri bir zamanda böyle bir serbestiye mâlik olduklarını esâretten kurtulmak için büyük bir fırsat te-

lâkkî ederek şehrin karşısında ve kalabalık mahâllelerinde dolaşırken firâr için vâsıta aramaya başlamışlardı. Bu esnâda mâiyetlerindeki küçük zâbiti memnûn etmek için kendisine arada sırada küçük çikolata ve konyak gibi hediyeler veriyorlardı. Küçük zâbit bu hediyeleri kabûl etmekle beraber şehirden uzaklaşmayı ve aldığı emrin hâricine çıkmayı hatırına bile getirmek istemiyordu.

Baha Bey'le Enver Paşa'nın şehrin hâricine çıkmak istemeleri şu maksada müstenid idi: Alman ordusu Baltık eyâlatından henüz tamâmiyle geri çekilmemişti. Hatta Kovno şehri yakınında bir Alman tayyâre karargâhı bile bulunuyordu. Oraya kadar gidilerek bir Alman tayyâresi elde edilecek olursa her ikisi de kurtulacaklardı. Fakat nöbetçi küçük zâbit bir türlü buna muvâfakat etmiyordu. Hâlbuki aradan bir hafta kadar geçmiş idi. Nerede ise fotoğrafların cevâbı gelecekti. İtilâf zâbitasının eline esir düşmek istemiyorlarsa bir an evvel çaresini bulup Kovno'dan kaçmaları lâzım geliyordu.

BİR TESÂDÜFÜN YARDIMI

İki refik yine bir gün ber-mutâd şehrin sokaklarında dolaşırken üniformasından bir Alman tayyâre zâbiti olduğu anlaşılan bir zâbite tesâdüf ederler. Enver Paşa mumâileyhe yaklaşarak kendisine biraz açılır. Kovno'da esir olduğundan bahseder ve esâretten kurtulmak için yardım edip edemeyeceğini sorar. Tayyâreci zâbit Alman ordusunun dağılmak üzere olduğunu bildiğinden bir müddet sonra esâsen açıkta kalacağını nazar-ı dikkate alarak Enver Paşa'nın teklifini ka-

bûl eder. Firârın tertib ve ihzârı için tekrar buluşmak üzere bir zaman tayîn edilir. Baha Bey'le Enver Paşa'nın yanından bir an ayrılmayan küçük zâbit Almanca bilmediği için tabîî verilen kararlardan bî-haber idi ve tarassud altında bulundurmakta olduğu iki ecnebinin Alman zâbitiyle dostluk peydâ ettiğini zan eyliyordu.

FİRÂR TERTİBÂTI

Alman zâbitiyle yapılan bir iki mülâkattan sonra firâr hazırlıkları tamamıyla ikmâl edilmişti. Zâbit firâr için tâyin edilen günün sabahı muayyen bir zamanda uçacak ve Baha Bey'le Enver Paşa o esnâda sokakta ve mümkün olduğu kadar şehrin hâriç kısmında bulunacaklardı. Sonra tayyâreci en yakın mahâldeki çayıra süratle inecek ve etrafta bulunanlara birden bire sakatlanarak düştüğünü zannettirecekti. Bunun üzerine tabîî herkes tayyârenin sukût ettiği yere doğru koşacağı için Baha Bey'le Enver Paşa dahi koşanlara iltihâk ederek tayyârenin bulunduğu mahâlle kadar gideceklerdi. Ondan sonra yapılacak şey gâyet kolaydı.

MİHMÂNDÂRIN BAŞINA GELEN

Baha Bey o sabah Enver Paşa ile sokağa çıktığı zaman yanlarından ayrılmayan küçük zâbit için lâzım gelen tertibâtı almakta kusûr etmemişti. Yolda giderken ona her zamandan daha ziyâde konyak veriyor ve bir taraftan bu sûretle mihmândârını sarhoş etmek isterken diğer taraftan üzerine bir az afyon ruhu damlattığı çikolatadan arada sıra-

da yedirerek sersemletmeye çalışıyordu. Küçük zâbit efendi bir müddet sonra iki ecnebiyi güçlkle takîb etmeye başlamıştı ve tayyâre havada görüldüğü zaman artık adetâ sendeliyordu.

TAYYÂRENİN SAHTE SUKÛTU

İki refik firâr hazırlığının ilk hatvesinde bu sûratle muvaffak olduktan sonra tayyârenin sukûtuna intizâr ediyorlardı. Aradan beş on dakika geçtikten sonra tayyâreci sûratle yere düşer gibi bir manevra icrâ ettikten sonra tâyin edilen mahâlde inmiş ve herkes tayyârenin sukût ettiğine zâhib olarak o tarafa doğru koşuşmaya başlamıştı. Baha Bey'le Enver Paşa dahi onlarla beraber koşarken yarı sarhoş, yarı ayık, tarı sersem yarı uyanık bir hâlde olan küçük zâbit de ne olduğundan bî-haber sendeleğe sendeleğe iki ecnebiyi takîbe çalışıyordu.

SİNEMALARDA OLDUĞU GİBİ: "ELLER YUKARI"

Koşuşan halk tayyârenin bulunduğu mahâlde geldiği zaman, pervânesinin dönmekte olduğunu ve hiç bir tarafının hasara uğramadığını görerek gülüşürken Baha Bey'le Enver Paşa da aralarında küçük zâbit olduğu hâlde oraya girmişlerdi. Tayyâreci firâr plânının bu ikinci hatvesini de muvaffakiyetle atladığını ve firârîlerin geldiklerini görür görmez son hatveyi de atmak için Baha Bey'le Enver Paşa'ya hemen tayyâreye atlamalarını işâret etmiş ve aynı zamanda tayyârenin makinalı tüfeğini küçük zabite tevcih ederek: "Eller yu-

karı!" emrini vermişti.

İki refik bunun üzerine derhâl tayyâreye giderken sersemliğinden dolayı vaziyeti hâlâ bir türlü takdîr edemeyen küçük zâbit makinalı tüfeğin kendisine doğru teveccüh etmesini müteâkib hemen ellerini havaya kaldırmış idi. Firârın bu son hatvesine müteâllik teferruât bir iki saniye zarfında vukû bulmuş ve tayyâre Baha Bey'le Enver Paşa'yı tekrar Alman hudûduna doğru götürmeye başlamıştı.

TAM ZAMÂNINDA KAÇTILAR

Tayyâre epeyce uzaklaştıktan sonra dahi ellerini aşağı indirmekten korkan küçük zâbit efendi elleri havada olduğu hâlde hayretle firârîlerin arkasından bakarken orada toplanan halk bu firâra bir mânâ veremeyerek yavaş yavaş dağılıyordu.

Aynı günde idi ki Avrupa gazeteleri Enver Paşa'nın tayyâre ile Rusya'ya giderken Kovno'da sukût ettiğini ve bir refikiyle beraber esir edildiğini yazıyordu. Demek gönderilen fotoğraflar teşhis edilmişti, edilmişti; ama kuşlarda kafesten uçup gitmişlerdi.

RADEK İLE BERABER YENİ BİR TAYÂRE PEŞİNDE

Birçok ümîdlerle beraber ibtidâr edilen tayyâre seyâhati bu sûretle akîm kaldıktan sonra Bahaeddin Şâkir Bey'le Enver Paşa İtilâf devletlerinin eline esir düşmek veyâhud tayyârenin esnâ-yı sukûtunda telef olmak gibi büyük tehlikeler

geçirmiş olmalarına rağmen Berlin'e gelir gelmez Moskova'ya gitmekten katıyyen sarf-ı nazar etmeyerek yeni bir teşebbüsâtta bulunmaya başlamıştılar. Bu defa tayyâre bulmak husûsunda müşkilâta marûz kalmadılar. Çünkü Rusya'nın Berlin'deki mümessili Radek hapishaneden çıkmış idi ve Almanya'daki mahkûmiyeti mumâileyhin Rusya'ya avdet eylemesine müsâade ettiği için Radek'de Moskova'ya gidecek idi. Bolşevik murahhası dahi bu seyâhati icrâ için o esnâda hava tarîkinden başka bir yol intihâb edemezdi. Bolşeviklerin tayyâreye şiddetle ihtiyaçları olduğu için Radek bu münâsebetle Moskova Şûralar Hükûmeti nâmına bir tayyâre satın almış idi. İşte Baha Bey'le Enver Paşa Radek'le beraber mezkûr tayyâreye râkiben Moskova'ya gideceklerdi.

RADEK BERABER GİDEMİYOR

Her ne kadar ikinci seyâhat teşebbüsü bu sûretle kesb-i sühûlet eylemiş ise de Radek'in tehir-i azîmeti gibi bir mâni çıkıvermiş idi. Moskova'da icrâ-i müzâkereye memûr olan iki refik bir an evvel mahâl-i maksûda vâsıl olmak isterken bundan dolayı bir iki hafta intizâr etmeye mecbûr kalmıştı. Nihâyetle Radek tebdil-i fikir ederek tayyâre ile Moskova'ya gitmekten sarf-ı nazar eyledi ve başka bir yol bularak memleketine avdete karar verdi. Aynı zamanda Baha Bey'le Enver Paşa'yı da tayyâreyi istimâl etmekte muhayyer bıraktı. Bunun üzerine mumâileyhüm Rus tayyâresine râkib olarak bir kere daha Moskova yolunu boylamaya çalışmayı göze aldılar.

İKİNCİ TEŞEBBÜS NASIL AKÎM KALDI?

Yevm-i hareket kararlaştırılmıştı. 1920 senesi yılbaşından bir gün evvel yola çıkılacak idi. Herkes yılbaşı gecesini sabahlara kadar şampanyalarla tesîd ederken iki arkadaş, o gün kat ettikleri mesâfeden ve Moskova'ya bir dereceye kadar yaklaşmış olmaktan mütevellid bir meserretle yılbaşı gecesini, tayîn ettikleri merhâlede, Rusya'nın ıssız bir köşesinde geçireceklerdi. Fakat bu ikinci teşebbüste maatteessüf akâmete mahkûm idi. Baha Bey'le Enver Paşa tayyâre ile hareket ettikten bir müddet sonra, daha Alman hudûdu geçilmemiş iken motorların bozulması üzerine tayyâre birdenbire sukût etti ve parçalandı.

ÖLÜMDEN NASIL KURTULDULAR?

Kendilerinin ifâdesine nazaran bu sukût o kadar ani bir sûratte vukû bulmuştu ki her ikisi de içinde bulundukları âlet sûratle yere doğru inerken "Artık bu defa kurtulamayız!" diye hâyâta vedâ etmeye karar vermişler ve birkaç saniye ölüme intizâr eylemişlerdi. Hâlbuki tayyârecinin mahâreti sâyesinde yalnız tayyâre işe yaramayacak bir sûrette parçalanmış, içindekiler ise kurtulmaya muvaffak olmuşlardı. Moskova yolcuları beraberlerine aldıkları ilâçlar ve sargılarla cüzî yaralarını ve berelerini sardıktan ve en yakın köye kadar giderek orada bir günistirâhat ettikten sonra ikinci gün meyûsen Berlin'e avdet eylemişlerdi. Kırık tayyâre ise pervânesi Moskova istikametine matûf olduğu hâlde sukût ettiği çayırılık bir mahâlde bırakılmış idi.

ALMAN GAZETELERİNİN TALAT PAŞA ALEYHİNDE NEŞRİYTÂTI

Bu ikinci adem-i muvaffakiyeti Baha Bey'le Enver Paşa'yı nevmîd etmedi. Onlar behemahâl Moskova'ya gitmeye karar verdikleri için bu kararlarını mutlaka yerine getirmek istiyorlardı. Ancak bâzı Alman gazeteleri Talat Paşa'nın Bolşeviklerle ve bilhassa Radek ile temâsta bulunmakta olduğu hakkında haberler neşrettiklerinden bundan sonra daha ziyâde ihtiyadlı bir sûrette hareket eylemek lâzım geliyordu. Öğleyin intişâr eden bir Alman gazetesi Talat Paşa'nın katîyen Bolşevik fikri ile imtizâc etmediği hâlde sırf âmâl ve makâsidine nâil olmak için Bolşevizm'i bir silâh olarak kullanmak istediği ve bu maksadla Berlin'den Radek'le müzâkere eylemekte olduğunu yazmıştı. Bu neşriyât doğru değildi. Çünkü bundan evvel de yazdığım vechile Talat Paşa ile Radek arasında mesâi-i müştereke için takarrür eden şerâitten biri de tarafeynin tayîn ettikleri prensiplerden ayrılınması ve herkesin vaz ettiği esaslar dâiresinde çalışması; fakat müşterek düşmanlara karşı müttehiden hareket eylemesi idi.

BOLŞEVİKLERLE TEKRAR MÜZÂKERE VE ÜÇÜNCÜ TEŞEBBÜS

Bu neşriyât üzerine ihtiyâdlı hareket edilerek yeniden Bolşeviklerle müzâkerâta girişildi. Ruslar Moskova'ya gönderilmek üzere yeni bir tayyâre daha aldıklarından bu tayyâreden istifâde edilmesine karar verildi. Fakat bu defa tay-

yâre epeyce tecrübe edildikten sonra hareket olunacaktı. Yolcular geçirdikleri iki tehlikeden sonra yeniden hayatlarını tehlikeye koymak istemiyorlardı. Bu tecrübelerin icrâsında pek isâbet edildiği derhâl anlaşıldı. Çünkü üçüncü tayyâre, tecrübelerden birinde sukût ederek parçalandı. Bu sûretle üçüncü teşebbüs dahi akîm kalmış oldu. Moskova'da müzâkereye girişilmesi için karar verildikten beri aradan aylar mürûr eylemiş olduğundan Bolşevik merkezine bir an evvel gidilmesini tehir eden bu adem-i muvaffakiyetler, daha doğrusu tâlihsizlikler, Baha Bey'le Enver Paşa'yı müteessir etmeye başlamıştı.

CEMAL PAŞA'NIN İLTİHÂKI

Berlin'den uzaklarda bulunan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa bu aralık Berlin'de zuhûr edivermişti. O dahi diyâr-ı gurbette vaktini boş geçirmek istemediği için kendisine çalışacak bir saha-i faaliyet aramış ve bunu Afganistan'da bulmuş idi. Cemal Paşa Afganistan'a o esnâda Rusya tarîkiyle gidebileceği için mumâileyhin teşvikiyle dördüncü bir tayyâre teşebbüsü daha yapıldı. Bu defa Baha Bey, Enver ve Cemal Paşalar bir arada uçacaklar idi. Bir müddet sonra bir tayyâre tedârik olunabildi. Fakat tayyâre oldukça eski idi. Bununla beraber eskiliğine bakılmayarak kabûl edildi ve bir iki tecrübeden sonra tayyârenin işe yarayacağı tahmin olunmuştu. Bu tahminde tayyârecinin yanıldığı tayyârenin havalanmasını müteâkib anlaşıldı. Çünkü beş on dakika sonra motorlar vazifelerini ifâ edemiyordu. Bu hâli gören râkibler tayyâreciye avdet emrini vermeye mecbûr kaldılar.

DÖRDÜNCÜ TEŞEBBÜS DE ÂKİM KALDI

Tayyâreci bu avdet emrine itâat etmekle beraber âletin seyâhate mütehammil olduğunu iddiâda ısrar ediyordu ve geri dönülerek yere indikten sonra dahi ısrarında devâm ediyordu. Bu ısrar üzerine tayyârenin tamir edildikten sonra tekrar kullanılmasına karar verildi.

BEŞİNCİ TEŞEBBÜS

Böylece aradan birkaç gün daha geçti ve tâmirât hitâm bulur bulmaz beşinci defa olarak yola çıkıldı. Baha Bey'le Enver ve Cemal Paşalar bu kadar uğraştıktan sonra artık bu defa muvaffak olacaklarını ümîd ediyorlardı. Tayyâre hareket ederek muntazam bir seyir ile yol almaya başladı. Aradan yarım saat geçince yolcuların muvaffakiyet kanâati bir kat daha arttı. Fakat bir saat gidildikten sonra tayyârenin motorlarından biri muattal kaliverince bütün ümîdler suya düştü ve tehlike derhâl baş gösterdi. Tayyâreci efendi râkiblere müşkilât ile tayyâreyi yere indirmeye muvaffak oldu. Fakat tayyâre muntazam inemediği için o dahi parçalanarak diğer refiklerine iltihâk eyledi.

SEYÂHAT VÂSITASINI DEĞİŞTİRMEK FİKRİ

Dört tayyâre ile yapılan beş teşebbüsten hiç birisi muvaffakiyetle neticelenemeyince Baha Bey'le Cemal Paşa tayyâre ile seyâhatten sarf-ı nazarla başka bir yol bulunamayacağını zannettiği için daima tayyâre seyâhatini iltizâm eyle-

mekte devâm ediyordu. Baha Bey'in ümîdi o aralık memleketlerine iade edilmekte olan Rus esirleri kafilesinde idi. Almanya ile Rusya arasında Rus esirlerinin iadesi içi müzâkereler cereyân ediyordu. Ancak kafilelerin Lehistan üzerinden geçmesine Varşova hükûmeti muvafakat eylemediği için başka bir tarîk aranıyordu.

RUS ESİRLERİ İLE BERABER

Nihâyet Rus esirlerinin Eştetin⁴⁵ limanından vapura bindirilmesi, oradan Reval'e⁴⁶ naklölunması ve Reval'den şimendiferle Petersburg'a⁴⁷ yollanması takarrür etti. Berlin'deki Bolşevik merkezi esirlerin eline birer vesika verecek, esirler bununla Eştetin'e kadar gidecekler ve Rus vapurlarıyla memleketlerine kavuşacaklar idi. Bu vesikalardan bir iki tane tedârik edildiği takdirde Baha Bey'in ve Cemal Paşa'nın Moskova'ya gitmeleri taht-ı temîne alınmış demektir. Cemal Paşa mâiyetine kâtib olarak Polis müdir-i esbâkî Bedri Bey'i de almak istediği için ona da böyle bir vesika bulunacak idi. Bir taraftan Enver Paşa yalnız başına bir kişilik küçük bir tayyâre aramakla meşgûl iken diğer taraftan Baha ve Bedri Beylerle Cemal Paşa Rus esirleri meyânında Rusya'ya kaçmak için teşebbüsât-ı lâzimedede bulunuyorlardı.

45. Eştetin [Almanca; Stetin, bugünkü adı (Lehçe); Szczecin]: Günümüzde Polonya sınırları içinde yer alan önemli liman kenti.

46. Reval [Bugünkü adıyla Tallin]: Günümüzde Estonya Cumhuriyeti'nin başkenti.

47. St. Petersburg: Günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde yer alan önemli bir ticaret, kültür ve turizm merkezidir. S.S.C.B döneminde şehrin adı Leningrad olarak değiştirilmiştir.

ENVER PAŞA YALNIZ HAREKET EDİYOR

Enver Paşa ile Baha Bey seyâhat tariklerini tebdil ettikten bir müddet sonra Enver Paşa "Afage" sisteminde bir kişilik küçük bir tayyâre buldu ve seyâhat hazırlıklarını ikmâl eder etmez bu tayyâre ile derhâl yola çıktı. Fakat tâlih kendisine yardım etmemeye katıyyen karar vermiş olacak ki sâbık başkumandan vekili⁴⁸ bu defa dahi maksadına nâil olmadı. Hatta şimdiye kadar geçirdiği tehlikelerin en büyüğüne bu son tayarânında marûz kaldı. Bir kere tayyâre yola çıktıktan sonra küçük bir arızadan dolayı tekrar yere inmeye mecbûr kalmıştı. İnecek yer ise Dançig (*Danzig*)⁴⁹ serbest limanı idi. Lehistan devletinin koridoruna muhtâc olan Dançig ve havâlisi ise o zamanlarda İngilizlerin taht-ı işgâlinde bulunuyordu. Her nedense tayyârenin Dançig'e inmesine büyük bir ehemmiyet atfolunmuş ve motordaki ehemmiyetsiz arıza bertaraf edildikten sonra uçabilmiş idi. Bununla beraber Enver Paşa Dançig'te geçirdiği kısa bir müddet zarfında İngilizlerin kendisini tanımlarından ve taht-ı tevkife almalarından çok korkmuş idi.

DANÇİĞ'TEN SONRA TEKRAR SUKÛT

Seyâhate başladıktan sonra motorun tekrar bozulması üzerine bir de Şarkî Prusya'nın merkez-i idaresi olan Königsberg⁵⁰ şehrinde bir kere daha inilerek motor tamir edil-

48. Osmanlı Devleti'nde başkumandanlık makamı sadece padişah'ın şahsına aitti.

49. Danzig [bugünkü adı: Gdansk]: Günümüzde Polonya Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan önemli bir liman kenti.

50. Königsberg (Kaliningrad): Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlıdır.

miş ve tekrar havalanılmıştı. Artık Alman hudûdu geride bırakılmış, Letonya'dan ve Estonya'dan geçilerek Rusya'ya doğru gidiliyordu. Yalnız Rus hudûduna muvâsalat edilmeden bir yerde benzin tedârik olunacak idi. Yeniden bir tevakfua hâcet kalmaması için mevcûd benzin ile idâre edilerek yola devâm olunmasına çalışılmış ise de bunun mümkün olmadığı anlaşılmıştı. Binâenaleyh bil-mecbûriye Estonya'nın bir noktasında tayyâre yere indirilmişti.

BOLŞEVİKLER ELİNDE ESİR

O esnada Estonya'da Bolşevizm bütün şiddetiyle hüküm sürüyordu. Letonya'nın ve Estonya'nın asilzâdegân sınıfını teşkil eden ve büyük çiftliklere, arâziye mâlik olan Alman kontları, şâyed vakt ü zamanında Almanya'ya ilticâ edememişler ise de derhâl tevkîf olunup Bolşevikler tarafından katlediliyorlardı. Enver Paşa benzin tedârîki için tayyâresiyle Estonya'ya indiği vakit kendisi için hiçbir tehlikenin mevcûdiyetine ihtimâl vermezken birden bire pek büyük bir tehlike karşısında kalıvermiş idi.

ENVER PAŞA ALMAN KONTU ZANNEDİLİYOR

Estonya Bolşevikleri Enver Paşa'yı tayyâresiyle Almanya'ya firâr etmek üzere olan bir Alman kontu zannetmişler, Paşa'nın bin türlü inkâr ve isbâtına rağmen kendisini taht-ı tevkîfe almışlardı. Estonya'daki Alman kontlarının birçoğu firâr etmekte olduğu için Bolşevikler onlara karşı şiddetli bir kin ve garazla hareket ediyorlardı. Tevkîf edilen kontlar

bir ihtilâl mahkemesine sevk edildikten sonra pek kısa süren bir muhakemeyi müteâkib idâma mahkûm ediliyorlar ve hükm-i idâm'da derhâl infâz olunuyordu. Enver Paşa da hi bir Alman kontu zannedildiğinden tayyâresiyle indiği mahâlden taht-el-hıfz Reval şehrine götürülmüş ve orada hapse atılmış idi. Hapishane ittihâz edilen mahâl Reval limanında kâin yedi sekiz katlı cesim bir gümrük deposu idi. Almanlar harb-i umûmî'nin son devresinde Bolşeviklere karşı icrâ eyledikleri taarruz esnâsında esir edilen Bolşevikler yine bu binâ dâhilinde hapsedilmişlerdi. Şimdi Bolşevikler de bil-mukabele "Burji, burji!" diye sokaklarda hitâb ettikleri burjuvaları oraya tıkiyorlardı.

GARİP BİR CİLVE-İ TÂLİ: REVAL HAPİSHANESİ

İttihâd ve Terakkî inkılâbını Reval mülâkatı tesrî etmişti. Abdülhamid'in istibdâdına Reval'de İngiltere Kralı Yedinci Edvard (*Edward*) ile Çar Nikola arasında vukû bulan mülâkatı⁵¹ müteâkib ilân olunan Türk Meşrûtiyeti hatime çekmişti. Bu inkılâpta büyük roller oynayanlardan biri de Enver Paşa idi. Kral Yedinci Edvard İngiltere'deki muhteşem mezarında yatarken Çar Nikola ise halkının ismi zikredilirken göğsünde haç çıkardığı Rusya'sının metrûk bir köşesinde, bütün efrâd-ı ailesiyle fecî bir âkıbeta marûz kalmışken Türkiye'nin ölümünü ilân için çalınan son çanlara sahne olan o Reval'de memleketini kurtarmak için akli yettiği kadar on sene mütemâdiyen çalışmış olan Enver Paşa şimdi Bolşevik hapishanesinde idâmına intizâr ediyordu.

51. Reval Buluşması 9-10 Haziran 1908 tarihinde gerçekleşmiş, Meşrutiyet ise ikinci kez 24 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilmiştir.

ENVER PAŞA İ'DÂM TEHLİKESİ KARŞISINDA

Tabii ihtilâl mahkemesine sevk edilen kontlar muhake-me olunmadan evvel bir cürümle ithâm olunuyorlardı. Kısım-ı azamı musannâ olan bu cürümlerden biri de Enver Paşa'ya tevcih edilmişti. Harb-i Umûmî senelerinde mura-sa nişanlara, paşalığa, ferikliğe alışmış olan sâbık başku-mandan vekiline tevcih olunan yeni rütbe çiftlik uşakların-dan birine bir tokat atmış olmak cürmü idi. Estonya'daki çiftliklerden birinde uşaklık etmiş olan bir Bolşevik Enver Paşa'yı gördüğü zaman: "Oo, ben bu Alman kontu tanıyo-rum, [...] çiftliğinin sahibi idi. Ben onun yanında çalışırken bir gün bana şiddetli bir tokat atmıştı!" deyivermişti. Binâ-enaleyh mahkeme huzûruna çıkarılarak idâm olunacaktı.

MAHBESTE YEVM-İ İDÂMA İNTİZÂR EDERKEN

Bereket versin ki muhakemenin kısa sürdüğü kadar mahkemeye çıkmak zamanı da uzun sürüyordu. Enver Pa-şa'dan evvel daha ne kadar "mücrimler" vardı. O vakte ka-dar belki kurtulmak için bir çâre bulunurdu. Yalnız hapis-hanede geçen hayat tahammül-fersâ idi. Sabah, öğle vakti ve akşam arası verilen yemek haşlanmış fasulye, haşlanmış fa-sulye yine haşlanmış fasulye idi. Hem de kuru fasulye değil, taze yeşil fasulye idi. Bir müddet daha böyle yalnız haşlan-mış fasulye yenecek olursa mevkûflar mahkemeye gitme-den hastalanıp ölecekler idi.

Yanlarında parası ve kıymetdâr eşyası olan paraya veyâ-hûd eşyaya mukâbil Bolşeviklerden başka yemek tedârik

edebiliyorlardı. Hâlbuki Enver Paşa'nın yanında hiç para yoktu, varsa bile sarf etmişti. Böyle gâyet müşkil bir mevki-de kalınca aklına resim yapmak gelmişti.

RESSAMLIK SÂYESİNDE

Enver Paşa oldukça iyi portreler yapardı. Onun için der-hâl bu sanatından bil-istifâde hapishaneye nezâret etmekte olan Bolşeviklerin resmini yapmaya ve bu sâyede epeyce para kazanmaya başlamıştı. Bu para ile kendisine hâriçten yiyecek tedârik ettiriyor ve haşlanmış fasulyeden kurtuluyordu.

Ressam Alman kontunun şöhreti artık her tarafa duyulmaya başlanmış idi. Hapishanenin müdürü olan Bolşevik dahi Enver Paşa'yı nezdine davet etmiş ve kendisiyle ailesinin resimlerini yaptırmıştı. (*Enver*) Paşa, berâ-yi nezâket(!) hapishane müdüründen resimlere mukâbil para almadığı için aralarında dostluk peydâ olmuştu. Hatta (*Enver*) Paşa arada sırada müdürün evine yemeğe bile davet ediliyordu. Orada hapishane müdürünün ailesi nezdine hoş vakitler geçiriyor ve eğleniyordu.

Bu hâl uzun müddet devâm edemezdi. Bir an evvel Moskova'ya gitmek isteyen Enver Paşa Reval'de tam üç ay hapis kalmış olmak tehlikesine intizâr eylediği için fevkalâde asabîleşmiş idi. Hapishane müdürüyle dost olmakla beraber firâr edebilmek için ondan hiçbir muâvenet beklemiyordu. Bolşevikler kendi memûrlarına karşı gâyet şiddetli bir sûrette hareket ettiklerinden müdürün kendisine yardım ettiği duyulsa idâm etmeleri muhakkak idi.

ENVER PAŞA'NIN İMDÂDINA YETİŞEN ÂMİL

Enver Paşa üçüncü ayın sonunda ne yapacağını düşünmekte iken Estonya ile Almanya arasında akdedilen sülh imdâdına yetişti. Müsâlâhanâmenin akdini müteâkib üserânın mübâdelesine başlandığından Enver Paşa'da esir Alman kontu sıfatıyla üserâ meyânında Almanya'ya iade edildiği ve Alman hudûduna vâsıl olur olmaz trene râkiben doğru Berlin'e geldi.

BAHA ŞAKİR BEY'LE CEMAL PAŞA MOSKOVA'DA

Baha Bey'le Cemal Paşa ve Bedri Bey bu üç ay zarfında tedârik ettikleri Rus üserâ vesikalarıyla esirlerin kâfilesine iltihâk ederek Rusya'ya geçmişler ve Moskova'ya vâsıl olmuşlardı. Hâlbuki Enver Paşa henüz Berlin'de bulunuyordu.

Nihâyet, zuhûr eden yeni bir fırsat Enver Paşa'nın dahi Rusya'ya geçmesini mümkün kılmıştı. Bolşevikler Lehistan'a karşı icrâ ettikleri taarruzlarında bir aralık Alman hudûduna kadar gelmişler ve bu sûretle Almanya ile Rusya arasında kısa bir müddet için bir nokta-i muvâsala açmışlardı.

ENVER PAŞA DA BOLŞEVİK TAARRUZUNDAN İSTİFÂDE ETTİ.

Bolşevik idâresi Alman hudûduna yanaşmadan Enver Paşa hemen fırsattan istifâde edebilmek için Berlin'den hareketle Şarkî Prusya'ya gitmiş ve ilk Bolşevik kıtası hudûd-

da gözükür gözükmez hudûdu geçerek Bolşevik askerleri arasından ve Bolşevik ordusu nakliye kıtaâtının vesâitinden istifâde ederek nihâyet Moskova'ya vâsıl olmuştu. Enver Paşa üç dört ay tehhür etmişti. Baha Bey Moskova'da kalmış, Cemal Paşa, kâtibi Bedri Bey'le Afganistan'a geçmiş idi. Anadolu'dan gönderilen bir murahhas onlar Moskova'ya gelmeden evvel Bolşeviklerle temâs ederek müzâkereye başlamış idi⁵². İlk tayyâre teşebbüsünden beri geçen aylar zarfında, Rusya'nın vaziyeti büsbütün değiştiği için evvelce her türlü muâvenete hazır olan Bolşevikleri kazanmak kesb-i müşkilât eylemiş idi.

RUSYA'YA GEÇ GİTMEDEN MÜTEVELLİD ZARARLAR

Rusya'ya geç gidilmesinden hâsıl olan zararlardan biri şu idi ki şâyed ilk teşebbüste muvaffak olunsa idi, Ruslar o esnâda Kafkasya'yı istilâ etmedikleri için orada Türkiye'ye müzâheret edecek hükümet tesîs olunması ve bu hükümetin ma'nen ve maddeten Anadolu'ya yardım eylemesi fevkalâde kolay olacaktı. İkinci zarar da Rusya'nın bir ay evvel marûz bulunduğu tehlikelerden kurtulmuş olmasıydı. Filhakika ilk tayyârenin sukûtu zamanlarında Denikin ordusu Kızıl kıtaâtı mağlûb ederek Moskova'ya [300] kilometre kadar yaklaşmış idi. Hatta Bolşevik hükümetinin, merkezini

52. Moskova'da Bolşeviklerle resmi temaslarda bulunan murahhas, Ankara Hükümetinin Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'dir. 19 Temmuz 1920 tarihinde, Moskova'da, Bekir Sami Bey'in başkanlığında görüşmeler yapan heyette, şu isimler yer almaktadır: İktisat Vekili Yusuf Kemâl, Miralay İbrahim Tali, Lazistan Mebusu Osman Bey, Erkan-ı Harb Kaymakamı Seyfi.

Moskova'dan başka bir şehre nakledeceği söyleniyordu. Aynı zamanda Kolçak ordusu dahi Ural Dağları'nı aşmış idi. Asya-i Vusta ve Şarkî Rusya hemen hemen tamâmıyle Kolçak'ın yed-i idâresine geçmiş idi. Diğer taraftan Yudenîç de ordusuyla beraber Petersburg kapılarına takarrüb eylemişti. Bolşevikler bu kadar muhtarr bir vaziyette iken müzâkerata ibtidâr edilse idi Rusya'daki Müslümanlar da Çar tarafdârı Rus kumandanlarından ziyâde Bolşevik hükûmetine müzâheret eylemekte olduklarından Kafkasya'da istenildiği gibi bir hükûmet tesîsi taht-ı temîne alınabilecek idi. Sonra, Ruslara en müşkül zamanlarında takarrüb edildiği için Ruslar'daki Türk muhabbeti daha fazla olacak, Mustafa Suphi⁵³ Bey gibi bir takım adamların Anadolu aleyhinde çalışmaları men edilecekti. Fakat İttihâd ve Terakkî rüesâsının birçok ümîdlerle başladıkları Rusya'yı kazanma teşebbüsâtı zikredilen sebeplerden dolayı akîm kalmıştı. Her ne kadar nihâyette Moskova'ya gidebilmiş ise de bu ancak bir çok ademi muvaffakiyetlerden araya giren uzun bir fâsıladan sonra kabil olmuştu.

MUSTAFA SUPHÎ'NİN MÂCERASI

O esnâda ise Rusya'nın vaziyeti değişmiş ve Moskova'da ortaya bir de Mustafa Suphi çıkmıştı. Bu Mustafa Suphi, Mahmud Şevket Paşa'nın katlinde yazdığı bir makâleden dolayı katlden malûmâtı ve onda alâkası sâbit olduğu ileri sürülerek İstanbul Muhafızlığınca Samsun'a⁵⁴ nefyedilmişti. Mustafa Suphi orada iken Harb-i Umûmî'den evvel Ruslar

53. Mustafa Suphi (1882–1921) Türk siyasetçisi ve gazetecisi. Yurt dışında kurulan Türkiye Komünist Partisi'nin kurucusu.

54. Doğrusu "Sinop" olacak.

tarafından Rusya'ya kaçırılmış idi⁵⁵. Türkiye'de iken fevkalâde aristokratiğe ehemmiyet veren mumâileyh Rusya'da Bolşevizm ilân edilince hemen Bolşevik kisvesi giymekte kusûr etmemiş ve Moskova'da Türkleri ve Müslümanları Bolşevik yapmaya hizmet eden bir gazete çıkarmaya başlamıştı⁵⁶.

MUSTAFA SUPHİ'NİN BOLŞEVİKLİĞİ

Anadolu'daki hareket-i milliye hâl-i ibtidâisinde zâif olduğu için yardım edilmesi husûsunda mütemâdiyen Rusya'ya mürâcaat ederken Mustafa Suphi bu mürâcaatların nazar-ı dikkate alınmaması için bütün kuvvetiyle çalışıyordu. Bunun için Anadolu'nun vaziyetini mümkün olduğu kadar fenâ gösteriyor, hareket-i milliye Rusya tarafından yardım görmese aradan çok zaman geçmeden inhilâl eder diyor ve bu kere iş bu raddeye geldikten sonra Anadolu'ya geçip orada Bolşevizm'i ilân ve tatbik etmek pek ziyâde suhûlet kesb eyler fikrinde bulunuyordu. Hatta Bolşevikler bir aralık Mustafa Kemâl Paşa'ya, yardım edeceklerini vaad eyledikleri hâlde Mustafa Suphi'nin bu sözleri üzerine uzun müddet bu vaadlerini ifâdan istinkâf eylemişlerdi. Ruslar, şâyed

55. Mustafa Suphi, 24 Mayıs 1914 yılında Sinop'ta sürgünden kaçmıştır. Kaçışı ile ilgili çeşitli iddialar ileri sürülmektedir. Arif Cemil Bey'in iddiasının bir benzeri de Mustafa Suphi'nin sürgünden, Rus gizli teşkilâtının yardımıyla kaçtığıdır. "Kaçış işinin iç yüzü belli değildir. Rus Gizli Teşkilâtının bu işte parmağı olup olmadığı da pek anlaşılmıyor. Bu sıralarda gerek İstanbul'da ve gerekse Odesa'da Gizli Rus Teşkilâtı Türkiye'deki olaylarla yakından ilgilenmekte ve Odesa'da birçok 'Türk Siyasi Mültecisini' himaye etmekte idi." [Dr. Samih Çoruhlu, "İstiklal Savaşında Komünizm Faaliyeti", Yeni İstanbul Gazetesi, 3 Temmuz 1966, Tefrika:3'ten akt: Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, (Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997) s:14, dipnot: 47]

56. Söz konusu gazete Yeni Dünya'dır. Yeni Dünya, 27 Nisan 1918'de Müslüman Sosyalistleri Merkez Komitesi'nin yayın organı olarak Moskova'da yayımlanmaya başlamıştır.

onun tasvîr ettiği gibi hareket-i millîye yakın vakitte inhilâl edecek ise Anadolu'ya yardım isrâf demek olacağını zannediyorlar ve bu hâl kesb-i hakikat ettikten sonra Mustafa Suphi'nin Anadolu'da Bolşevizm'i tāmim etmeyi düşünüyordular.

HALİL PAŞA MEYDANA ÇIKIYOR

O aralık Halil Paşa da Moskova'ya gelmişti. Sâbık Bağdad Cephesi Kumandanı, Kafkasya'nın Rusya tarafından işgâli üzerine Türkiye ile Rusya arasında münâsebât-ı dostâne tesîsine çalışmak maksadını takîb ediyordu. Bir de Kâzım Karabekir Paşa müzâkere için Doktor Fuat [Sabit] Bey'i Moskova'ya yollamış idi. İttihâd ve Terakkî rüesâsı böyle bir vaziyet karşısında kalınca Anadolu için Rusya ile müzâkerâta devâm zâid olduğunu anlayarak çekildiler. Cemal Paşa ile Bedri Bey çalışmak için Afganistan'a gittikten sonra Halil Paşa da İran'da ecnebi istilâsına karşı çalışmak ve bu husûsta Rusya'daki Türk esirlerinden istifâde eylemek üzere bir itilâf husûle getirdi.⁵⁷

HALİL PAŞA İLE RUSLAR ARASINDAKİ İTİLÂF

Halil Paşa ile Ruslar arasında akdedilen itilâf mûcibince Rusya'daki Türk üserâsı toplanacak ve bunlar arasında arzuları ve kâbiliyetleri olanlar seçilerek bir kuvvet teşkîl edil-

57. Asıl metinde "Bir Cevâb" başlığıyla Arif Cemil Bey'in bir açıklaması burada yer almaktadır. Hatıraların yayınlandığı sırada Arif Cemil (Denker) Bey ile "Akşam" gazetesi başyazarı Falih Rıfkı (Atay) Bey'le arasında Enver Paşa ile ilgili bir polemik başlamıştır. Falih Rıfkı Bey "Akşam" gazetesi'ndeki "Günün Fıkraları" adlı köşesinde yayımlanan yazısında hatıraları ve bilhassa Enver Paşa'yı eleştirdiği yazısına Arif Cemil Bey bu açıklama ile yanıt vermektedir. (bkz: Açıklama No:1)

dikten sonra Küçük Han'ın⁵⁸ kumandası altında bulunan İran Mücâhitleriyle beraber İran'ın şimâlinde ve garbinde çalışılacak idi. Halil Paşa bu itilâf üzerine Kafkasya'ya müteveccihen Moskova'dan hareket etti. Şâyed Şimâlî İran harekâtı muvaffakiyetle inkişâf edecek olursa Halil Paşa oradan Musul üzerine de bir akın yapacak ve Anadolu'nun yükünü tahfife çalışacaktı.

CEMAL PAŞA VE BAHAEDDİN ŞÂKİR BEY

Rusya Hükümeti Cemal Paşa'nın Afganistan'da çalışmasına muvâfakat ettiği gibi Halil Paşa'ya da esliha vesâire tedârik eylemek sûretiyle muâvenet eyleyeceğini bildirmişti. Enver Paşa esârette olduğu için boş kalan Doktor Bahaeddin Şâkir Bey de Halil Paşa ile beraber bulunmak üzere Bakü'ye gitmişti. Hâlbuki Halil Paşa İran seferini Ruslarla ta-karrür ettiği vechile icrâya muvaffak olamadı.*

Mustafa Suphi Türk üserâsından bizzât istifâde etmek istediğinden esirlerin Halil Paşa ordusuna verilmesine mâni olmak için Bolşevikler nezdinde icrâ-i tesîr ederek nihâyet maksadına vâsıl oldu. Ruslar Türk esirlerinin Mustafa Suphi emrine itâsını tercih ettiler.

58. İran'da İngiliz işgaline karşı Mücadele veren ve özellikle Teşkilat-ı Mahsusa tarafından desteklenen Cangali Hareketi'nin lideridir.

* Halil Paşa'nın böyle muazzam bir işte muvaffak olamaması şüphesiz yalnız, Mustafa Suphi'nin entrikaları sebebiyle marûz kaldığı mevâniden münbais değildir. Halil Paşa da esâsen Enver Paşa gibi şahsen gayet cüretkâr bir adamdır, fakat işte meziyeti bundan ibârettir. Kıymet-i askeriyesine geline, tamamen hiçtir. Harb-i Umûmi zamanında li-vâlîğe kadar tefi etmesi sırf Enver Paşa'nın akraba ve eviddâsını Sultan Hamidkârî himâye ve ikdâr tarik-i rezilânesini tutmasından ileri gelmiştir. Zâten İran'ı karıştırmaya girmesi de Anadolu'ya yardımdan ziyâde yine bir külâlî kapmak emelinden ileri gelmiş olabilir. Böyle âdi emellerle girişilen işlerden bir hüsnü netice çıkamayacağı ise pek tabiidir.

ESİRLERİMİZ CEBREN BOLŞEVİK YAPILIYOR

Bu karar verildikten sonra Türk esirlerinin cebren Bolşevik yapılmasına başlandı. Esirlerin hepsi o fikre aleyhdâr olduklarından ve bilhassa memleketleri aleyhinde çalışmak istemediklerinden ölümle tehdit edildiler. Bolşevikler birçoklarını aç bırakarak maksatlarına nâil olmak istediler. Bu sûretle uzun müddet uğraştıktan sonra kendi taraflarına celbetmeye muvaffak oldukları zâbitân ve efrâddan bir kuvvet teşkil ederek efrâda ders vermeye ve Bolşevik gâyesi için yetiştirmeye başladılar. Dersler esnâsında efrâda yapılan telkinât, Anadolu'da yapılacak Bolşevik mezâlîmi için Türk esirlerini hazırlamak maksadına müstenid idi⁵⁹.

MUSTAFA SUPHİ'NİN MÂRİFETLERİ

Bu dersler esnâsında bütün Anadolu hareketi ve hükümeti her sûretle telin ediliyor ve Türkler için yegâne çâre-i halâsın bir an evvel Bolşevizm'in ilânı olduğu anlatılıyordu.

59. Ali Fuat Paşa, Mustafa Suphi'nin örgütlenmesi ile ilgili şu bilgileri verir:

"1921 yılı Ocak ayı içinde büyük elçilik vazifesine başlamak üzere Moskova'ya gidiyordum. Bakû'den geçerken Sovyetlerin tehdit ve tazyiki ile Türk İştirakiyyun Teşkilâtı tarafından bin ikiyüz mevcutlu ve tam techizâtlı bir piyade alayının kurulduğunu gördüm. Alay esaretten yurda dönmekte olan Türk zabıt ve askerlerinden vücade getirilmişti. Mustafa Suphi ve arkadaşları bu alayı, Türkiye'de kendi maksatlarında alet olarak kullanmak hayaline kapılmışlardı. Zabıt ve askerlerle konuştum. Hiçbirinin Türkiye İştirakiyyun Teşkilâtına ve Bolşevik akidelerine bağlı bulunmadıklarını, bir an evvel yurda dönerek kurtuluş dâvasına iştiraki arzuladıklarını memnuniyetle müşahade ettim.

Mustafa Suphi teşkilâtının ve Sovyet Hükümetinin tehdit ve tazyikleri neticesinde vazife almak mecburiyetinde kaldıklarını söyleyen bu fedakâr vatan çocukları, bir müddet sonra yurda tahrik edilmiş, Ermenistan'dan geçerlerken Taşnak Ermeni kuvvetleri ile müsademeler yapmış ve kendilerine yol açarak Anadolu'ya girmeye muvaffak olmuşlar, millî Mücadeledeki şerefli yerlerini almışlardır."

(bkz: Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları/Millî Mücadele ve Bolşevik Rusya, Temel Yayınları, Yay. Haz: Osman Selim Kocahanoglu, İstanbul, Ekim 2002, s:34)

Bolşevik fikriyle yetiştirilen efrâd Anadolu'ya ayak basar basmaz memleketin zenginlerini, paşalarını, zâbitlerini ve hocalarını kesecekti. Çünkü Bolşevizm'in terâkki etmesine mâni olabilecek anâsır Bolşeviklerin nazarında bu gibi insanlardı. Anadolu bir kere bu sûretle herc ü merce uğradıktan sonra Mustafa Suphi'nin hemen idâre-i hükümeti ele alması kesb-i suhûlet edecekti.

ÇİFTE BİR DÜĞÜNÜN NETİCESİ

Şükür olunur ki Mustafa Suphi bu maksadına nâil olmadı. Bir müddet sonra tarafdârları kendisinden ayrıldılar. Moskova'da neşrettiği "Yeni Dünya" gazetesinde sermuharır Feyzullah Sâcid, Mustafa Suphi'nin sağ eli iken o da kavga ederek ayrıldı. İki arkadaşın kavga etmelerine, Bakü'de yaptıkları çifte düğün sebep olmuştu. O gün dâvetliler Sâcid'den ziyâde Suphi'yi tebrik ettikleri için Sâcid, arkadaşını kıskanarak düğün günü bâzı münâsebetliliklerde bulunmuş ve iki arkadaş bir daha barışmamışlardı. Bolşevikler tabîi Mustafa Suphi'ye ehemmiyet verdikleri için Sâcid Bolşeviklerden de ayrılmaya mecbûr olmuştur.

MUSTAFA SUPHİ NASIL ÖLDÜRÜLDÜ?

Mustafa Suphi bilâhare bir iki refiki olduğu hâlde Anadolu'ya girmek ve orada propaganda yapmak istedi. Fakat aleyhinde çalıştığını bilen Trabzon halkı, Suphi ile refiklerinin yollarına devâm etmelerine râzı olmadı ve tekrar Rusya'ya avdetlerini istedi. Bilâhare haber alındığına göre Mus-

tafa Suphi, Trabzon'dan bir motorbota râkiben hareket ettikten sonra deniz ortasında motor bir kazaya uğramış ve Mustafa Suphi mağrûkan vefât etmiştir. Memleket aleyhinde çalışmak için sarf ettiği mesâi Mustafa Suphi'nin böyle elim bir âkıbete dûçar olmasıyla neticelenmişti.*

TALAT PAŞA BERLİN'DE NE YAPIYORDU?

Cemal Paşa Afganistan'a gittikten sonra Enver Paşa ile Baha Bey de Rusya'da çalışmak üzere yerleştikten sonra Talat Paşa Berlin'de Doktor Nâzım Bey'le yalnız kalmıştı. Paşa'nın ne Afganistan'daki icrâat, ne de Enver Paşa'nın Rusya'daki harekâtı ile doğrudan doğruya alâkası vardı. Talat Paşa askerlerle siyâset yapılamayacağına Harb-i Umûmî esnâsında kanâat getirdiği için Berlin'e geldikten sonra askerle beraber çalışmayacağını söylemekten geri durmuyordu.*

Berlin'deki yalnızlığı esnâsında kendi kendine Şark meseleleriyle iştigâl eder, Berlin'e uğrayan Şarklıların ziyâretlerini kabûl ve onlarla memleketlerinin ahvâli hakkında müdâvele-i efkâr eylerdi. Bir gün bir Mısırlı gelir, Mısır hakkında görüşülür, yarın bir Afganlı, öbür gün bir Hindli gelir, Afganistan ve Hindistan hakkında teâtî-i efkâr edilirdi. Dâimi şarklı ziyâretçileri ise; Mısırlı Şeyh Abdülaziz Caviş, Su-

* Bizim sonradan öğrendiğimize nazaran İsmail Suphi ile beraber Harb-i Umûmî esnâsında tahsisâtı merkez-i umûmîden verilerek ailesiyle beraber Berlin'e ictimâiyât tahsiline gönderilmiş olan Hilmi oğlu İsmail Hakkı Bey'de bulunurmuş. Bu çocuk merkez-i umûmîden tahsisat aldıkça gayet har bir İttihâdçı görünürdü. Badel-mütâreke tahsisât kesilince bir müddet de Berlin'e ilticâ etmiş olan İttihâdiyyûna musallat olup para koparmış, bil-âhare para alamayınca şiddetle aleyhlerine dönüp Bolşeviklik yapmaya kalkışmıştır. Bu maksatla da Rusya'ya geçip İsmail Suphi'nin tardı esnâsında beraberinde motorbota râkib olmuş ve keza onunla beraber gark ve nâbûd olup hâyât-ı mâceraperestâne ve tüfeylikârânesine hatme çekmiştir. Bu İsmail Hakkı Bey'in evvelki İttihâdcılara aleyhdâr ve Bolşevik olmak sûretiyle gösterdiği televvün ve ahlâksızlık merkez-i umûminin tahsile gönderdiği insanları nasıl sû-i intihâb ettiği isbât eder. (Tevhid-i Efkar)

riyeli Emir Şekip Arslan, Hindli mühendis Çempa Karaman Pillây Berlin'de teşkil edilen mazlûm milletler cemiyetinin kâtibi olduğu için şarklılar nâmına bir teşebbüste bulunulacak olursa bu ekseriyâ onun delâletiyle yapıldı⁶⁰.

TALAT PAŞA'NIN İSMAİL HAKKI PAŞA'DAN NEFRETİ

Talat Paşa, kimseye karşı kin ve garaz beslemezdi. Herhangi bir kimse kendisine büyük bir fenâlık bile etmiş ve yâhud etmeye teşebbüs etmiş bile olsa Paşa onu bir müddet sonra afv ve hatta onunla konuşmakta bile mahzûr görmezdi.* Mesela sevmediği insanlar içinde birinci mevkiî şübhesiz sâbık Levâzım Dâiresi reisi İsmail Hakkı Paşa ihrâz ederdi. Talat Paşa, sâbık levâzım reisine karşı hissettiği nefreti yalnız esnâ-yi mübâhasede değil, neşrettiği mukaddeme-i hâtırâtında dahi izhâr eylemişti. **

LEVÂZIMCILARIN ŞİKÂYETİ

Hâtırâtının "sû-i istimâlât" kısmı İsmail Hakkı Paşa aleyhinde ithâmât ile doludur. Talat Paşa, kitabında, evvel-

60. Asıl metinde, tefrikanın sonunda (Tefrika No:17), Faliş Rıfkı (Atay) Bey ile hâtırâtın müellifi Arif Cemil Bey arasında devâm eden polemikle ilgili "Tevhid-i Efkâr" gazetesinin bir açıklaması yer almaktadır. (bkz. Açıklama No: 2)

* Bilâkis Talat Paşa da bütün İtihadîcılar gibi kindâr idi. Sevmediği adamlarla konuştuğu, hatta onlara iltifât ettiği, muâvenette bulunması Talat Paşa'nın şîme-i muhabbet ile mütehalî olmâsından ileri gelmiyordu. O, bir taraftan lâubâlî ruhlu olduğu, diğer taraftan da komitacılık siyâsetine muvâfık gördüğü için böyle hareket ederdi. Meselâ, harb esnâsında Büyükaada Kulübü'nde kumar borçlarını ödediği için Talat Paşa'nın Ali Kemâl'i sevdiğine mi hükmedecegiz? Talat Paşa da bütün İtihadîcılar gibi sevmedikleri adamlara karşı hayırhah ve müsâmahakâr değildi. (Tevhid-i Efkâr)

** Şu ciheti de itirâf etmek lâzım gelir; Topal İsmail Hakkı Paşa da gerek şahsı, gerek sû-i istimâlleri, hilekârlığı itibariyle hakikaten -Enver Paşa müstesnâ olmak üzere- herkese hiss-i nefret veren bir adamdı. (Tevhid-i Efkâr)

ce tekâüde sevk edilmiş iken bilâhare zâbit fıkdânından dolayı esnâ-yı harbde tekrar orduya alınan zâbitânın yaptığı sû-i istimâlâtтан dolayı bahsettiği sırada diyor ki:

"Bu zâbitândan levâzım hidmetinde istihdâm olunanlar, reisleri İsmail Hakkı Paşa tarafından şiddetle iltizâm olunmakta idiler. Sû-i istimâlleri tevâtüren sâbit olanların diğerlerine ibret olmak üzere takîb ve tecziyeleri için Harbiye Nezâretine vâki olan mürâcaat ve şikâyetler aksi netice vermekte idi. İsmail Hakkı Paşa hiçbir kanuna riâyet edilmeyecek icrâ-yı faâliyet etmeleri için mâiyeti zâbitânına salâhiyet-i vâsia vermiş olduğundan cihet-i mülkiyeden vâki olan şikâyetleri hükümsüz bırakmak için elinden geleni yapıyordu. Kendisi uzun müddet Harbiye Nezâreti müsteşâr vekili vekâletinde bulunduğundan ekseriya bu şikâyetler kendisine geliyor ve o sıfatından istifâde ederek şikâyet-i vâkiayı neticesiz bırakıyordu.

ENVER PAŞA'YA BEYHÜDE ŞİKÂyetLER

...Levâzım Reisi İsmail Hakkı Paşa hakkında defâatle Enver Paşa'ya şikâyetta bulunuldu. Enver Paşa harbin devâmı müddetince kendisine şiddetle muhtâc olduğunu ve İsmail Hakkı Paşa'sız orduyu beslemek ve harbi idâme etmek mümkün olmadığını beyân ve iddiâ etmekte ve daha ziyâde ısrar edildikçe kendi istifâsını ileri sürmekte idi. Harbin en buhranlı zamanlarında Enver Paşa'nın istifâsını kabûl etmek, orduyu neticesi meçhûl bir vaziyete koymak demek olduğundan buna hiçbir sûretle cesâret etmek mümkün olmadı. İşte bu esbâb-ı mücbire tahtında sû-i istimâl yapanların kısm-ı mühimi cezasız kaldı."

VAGON SÛ-İ İSTİMÂLLERİ

Talat Paşa vagon alım satımında yapılan sÛ-i istimâlleri men için ittihâz edilen tedbirlerin İsmail Hakkı Paşa'nın levâzım riyâsetinde bulunmasından dolayı bir fâide vermediğini naklederken tesis edilen askerî demiryolları idâresinin de nasıl ahvâle sebebiyet verdiğini bervech-i âti izâh eylemektedir:

"Maatteessûf bu idârenin başında bulunan ve fikr-i hakk ve adâletten katıyyen mahrûm olan İsmail Hakkı Paşa'nın şahsı, bu tedbirlerin de pek az zaman sonra iflâsına ve yine pek çok sÛ-i istimâlâta sebebiyet verdi. İsmail Hakkı Paşa bir taraftan fazla gayretkeşlik neticesi halkı eziyor, diğer taraftan da iltizâmgerdelerini ihyâ eyliyordu. Gerçi şimendiferler tesisinin on milyon liradan fazla bir istifâdesi vukua gelmiş ise de hâsıl olan zarar-ı manevî bunun kat kat fevkinde idi. Başka bir usûl bulunamadığından ve İsmail Paşa'nın azli kâbil olamadığından bu tarz uzun müddet devâm etti ve pek çok fenâlıklara ve muhikk şikâyetlere sebebiyet verdi."*

İSMAİL HAKKI PAŞA BERLİN'E GELEMİYOR

İşte Talat Paşa sâbık levâzım reisi hakkında böyle düşündüğü hâlde İsmail Hakkı Paşa'nın İsviçre'den Berlin'e

* Talat Paşa merhûm, hâtırâtının bu kısmında samimî değildir. Vagon sÛ-i istimâli yalnız İsmail Hakkı Paşa'ya münhasır kalmamıştır. Kendi dostlarının yaptığı vagon sÛ-i istimâline sükût eden Talat Paşa'nın Levâzım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın müdhiş sÛ-i istimâllerine mâni olacak âzım ve şiddeti gösteremeyeceği tabiidir. Harb-i Umûmî esnâsında sÛ-i istimâllere ya bizzât yaptıklarından veya tervic ettiklerinden dolayı İttihâd ve Terakkî erkân-ı rüesâsı, reislerinden itibâren derece derece mesûldürler ve bu mesûliyetten bütün kabahati İsmail Hakkı Paşa'ya yüklemekle kurtulamazlar. (Tevhid-i Efkâr)

(Faliî Rıfıkı Bey, durup dururken ortaya atmış olduğu Enver Paşa mes'elesi münâsebetiyle gitükçe artırmakta olduğu şirretliklerine icâb eden cevâbı, kesret-i mündercâtımıza binâen yarın vereceğiz. Tevhid-i Efkâr)

[bkz. 62 nolu dipnot]

gelmesi için Almanya Hükümeti'nden müsâade alınması hakkında vukû bulan mürâcaatını merhûm reddetmemiş ve rûfekâsının itirâzına rağmen levâzım reisine müsâade verilmesi husûsunda Almanya Hâriciye Nezâreti'ndeki bir dostu nezdinde bulunmuş ise de müsâadenin itâ olunmaması için başka taraftan mürâcaat edildiği Hâriciye Nezâreti'nden: "İsmail Hakkı Paşa'nın çok parası olacaktır. Varsın İsviçre'de rahatına baksın!" cevâbı verilmişti.

İTTİHÂD VE TERÂKKÎ'YE KARŞI CİNÂYET İŞLEYENLER KİMLERDİ?

Talat Paşa'nın kin ve garaz fikirlerinden azâde olduğuna ikinci bir delil de mukaddeme-i hâtırâtında İttihâd ve Terakkî erkânını müdâfaa için yazdığı satırlarda bulunabilir.* Paşa diyor ki:

"İttihâd ve Terakkî iki defa sukût etmiş ve her defasında bu namus meselesinde âleme karşı meydan okumuştur. Bu heyeti lekedâr edecek hiç bir vakâ meydana konulamamıştır. Yalnız rûfekâ-yi mesâimden birkaç zât, halkın hissiyâtına riâyette ihmâlkâr davrandıklarından hem kendi şahıslarına hem her türlü mahrûmiyetlere katlanan rûfekâsına hem de memlekette yegâne teşkilât-ı siyâsiyeye mâlik olan İttihâd ve Terakkî'ye karşı büyük kabahat ve âdetâ cînâyet işlemişlerdir."

Burada mevzû-u bahis olan "birkaç zât" mukaddeme-i

* Talat Paşa'nın nihâyet resmî vazifesini yapmaya çalışmış olan Rifat Paşa ile diyâr-ı gurbette görüşmüş olması, yukarı da söylediğimiz gibi lâubâli ve komitacı ruhlu olan merhûmun kin ve garaz beslemediğini isbât edecek katî bir delil değildir. Bu delil ancak Talat Paşa tekrar mevki-i iktidâra geldiği zaman Rifat Paşa'yı istihdâm eylediği takdirde bu iddiâyı isbat edecek kuvvetli bir burhân olabilirdi. (Tevhid-i Efkâr)

hâtîrâtının el yazısıyla olan aslında tasrîh edilmiş iken paşa o zâta karşı bir fenâlık etmemek maksadıyla isimlerini çizmiş ve üzerine "birkaç zât" diye yazmıştı. Aslında ise: "Yalnız heyet-i hükümet efrâdından Harbiye ve Bahriye Nâzırları Enver ve Cemal Paşalarla Maliye Nâzırı Cavid Bey halkın hissiyâtına riâyette..." şeklinde yazılıdır. Bir de şu satırlar tamâmen çizilmiştir: *

HÂTİRÂTINDAN ÇİZDİĞİ SATIRLAR

"Bunların ahvâl-i rûhiye ve hayât-ı husûsiyelerini ayrıca teşrîhe çalışacağım. Ancak şurasını iyi bilmelidir ki İttihâd ve Terakkî heyet-i siyâsiyesiyle alâkaları pek mahdûddur. Her üçünün de kıymetdâr evsâfı vardır. İttihâd ve Terakkî heyet-i umûmîyesi Cavid Bey'le Cemal Paşa'yı ve hatta Enver Paşa'yı hatalarını bilerek istihdâm etmiştir."**

Talat Paşa'nın kin ve garaz beslemediğine üçüncü bir misâl Berlin sefiri Rifat Paşa ile konuşmasıdır. Rifat Paşa, Bêrlin'e firâr eden İttihâd ve Terakkî rüesâsının tevkîfi için İstanbul'dan gelen emirleri tatbîk ettiği hâlde tevkîf ettirme-

* Talat Paşa'nın bu satırları çizmesi hiç şüphesiz İttihâdcılar arasında pek kavî olan fikr-i tesânüd ve siyânet-i yârân kaygısıyla mütevelliddir. Yoksa Talat Paşa hakikaten hayrîhâh, müsâmahakâr ve şîme-i muhabbetle muttasıf olsaydı muhâliflerine ve siyâsî düşmanlarına karşı da öyle davranır ve meselâ Şerif Paşa'nın ve diğerlerinin müsâvisini bütün uryânlığıyla meydana dökmezdi. (Tevhid-i Efkâr)

** Talat Paşa'nın bu itirâfı pek mühimdir ve İttihâd ve Terakkî'nin özü kabahatinden büyük olduğunu göstermektedir. İttihâd ve Terakkî bu üç zâtın hatalarını bilerek istihdâm etmekle o hataları tamâmen ve kâmilan kabûl ve onlara iştirâk ve bütün sû-i istimâllerini tervic eylemiştir.

Enver Paşa'nın başkumandanlığa liyâkatsizliği, Cemal Paşa'nın ahlâken mübâlâtsizliği, Câvid Bey'in sû-i istimâlleri tahakkûk ettikten sonra İttihâd ve Terakkî'nin bunları bilerek istihdâm etmesi, İttihâd ve Terakkî'nin harb esnâsında bu zevâtı fevkalâde nüfûzlarından dolayı azlettiremediği hakkında -bu özür makamında- ileri sürülen müdâfaâtı da cerh eylemektedir. (Tevhid-i Efkâr)

ye muvaffak olamamasından dolayı Damat Ferit Paşa tarafından azledildikten bir müddet sonra, Berlin'e geldiğinden beri hiç görmediği Talat Paşa ile konuşmak arzusunu izhâr etmiş ve bunu bir zât vâsıtasıyla Talat Paşa'ya söyletmiş idi. Talat Paşa kendisini tevkîf ettirmek için bütün kuvvetiyle çalışmış ve başkalarını da çalıştırmış olan Rifat ile konuşmakta bir mahzûr görmemiş ve filhakika birkaç gün sonra her iki paşa buluşarak bir müddet sohbet etmişlerdi.*

YUNANLILARIN TALAT PAŞA'YA MÜRÂCAATI

Anadolu'da Türk kahramanlığının azm ü metâneti karşısında hiçbir şeye muvaffak olamayacağını anlayan Yunanistan bir kere giriştiği Anadolu seferinden kurtulmak için icrâ ettiği teşebbüsât meyânında bir de Talat Paşa'ya mürâcaât etmeyi düşünmüştü. Bu aralık bir Yunan miralay, zannedersen Metaksaş idi, Berlin'e gelmişti. Mumâileyh bu esnâda Talat Paşa ile bir mülâkat talep etti. Paşa bundan hiçbir netice çıkmayacağını bildiği hâlde sırf Yunan miralayının ne söyleyeceğini anlamak ve dinlemek için mülâkatı kabûl etti.

Metaksas bu mülâkatta Anadolu'daki sefere nihâyet vermek nasıl kâbil olacağını anlamak istiyordu. Talat Paşa Anadolu'daki cereyâna göre bu bâbda kendisine bir fikir verecek idi. Paşa'nın vereceği fikir aşikâr idi. Çünkü Yunan miralayına Anadolu'nun sulh için çizdiği program dâhilinde söz söyleyecek idi. Paşa bu programı miralaya izâh ettikten

*Talat Paşa'nın nihâyet resmî vazifesini yapmaya çalışmış olan Rifat Paşa ile diyâr-ı gurbette görüşmüş olması, yukarı da söylediğimiz gibi lâubâli ve komitacı ruhlu olan merhûmun kin ve garaz beslemediğini isbât edecek katî bir delil değildir. Bu delil ancak Talat Paşa tekrar mevki-i iktidâra geldiği zaman Rifat Paşa'yı istihdâm eylediği takdirde bu iddiâyı isbat edecek kuvvetli bir burhân olabilirdi. (Tevhid-i Efkar)

söz söyleyecek idi. Paşa bu programı miralaya izâh ettikten sonra Ankara hükümet-i millîyesi'nden ondan zerre kadar inhirâf etmeyeceğini ve şâyed Yunanistan harbe devâm etmek istemiyorsa o da programı aynen kabûl etmesi lâzım geleceğini beyân eylemişti. Sonra o esnâda Yunanistan'ın Anadolu'yu tahliye edememesi ve her iki tarafın yekdiğeri-ne karşı müsâadâtta bulunmasına imkân olmaması hasebiyle neticenin tâli-i harbe terkibinden başka bir çâre-i tesviye göremediğini anlatarak Yunan miralayını savmıştı⁶¹.

MÜCÂHEDE-İ MİLLÎYE VE TALAT PAŞA

Yunan zâbiti belki Talat Paşa'dan başka sözler, başka teklifler işitmek maksadıyla gelmişti. İhtimâl ki paşa'nın Anadolu hareketi aleyhinde bulunduğu zannediyor ve böyle olduğu takdirde onun tesîr ve nüfûzuyla Anadolu'da hareket-i millîye aleyhinde bir cereyân husûle getirilmesini

61. Talat Paşa, Câvid ve Câmi Bey'lere yazdığı 2 Şubat 1921 tarihli mektubunda Me-taksas ile yaptığı görüşmeyle ilgili olarak şunları yazmaktadır:

"Yunan Kralının eski Erkân-ı Harb Reisi General Metaxas benimle görüşmek arzusunı göstermiş. Bizim eve gelmek istemediğinden Madam Wangenheim'da birleşilmesi tensip edilmiş. Gittik. Madam bir aralık bizi yalnız bıraktı. Bahsi General açtı. Her iki tarafı Entente âlet olarak kullanmakta olduğundan iki tarafın anlaşması lüzumunu ileri sürdü ve bir çâre-i hal bulunmasında âdetâ ısrar etti. Ben de imkân olmadığından bahsettim. Kendileriyle Venizelos'un işgal ettiği yerleri kolay kolay terkedemeyeceklerini, bizimkilerin bu arzâ meselesi hallolunmadıkça hiç bir itilâfa yanaşmayacaklarını anlatım. Adalar ve Makedonya'nın Yunanistan'a iltihakından sonra aramızda mucib-i ihtilâf bir şey kalmadığından, bu son mesailin hallinden sonra belki tabii bir ittifak husulü dahi mümkün olacağını söyledim ve Trakya'da ekseriyet İslam olduğundan Garbî Trakya'yı muhafaza edebilmek için Şarkî Trakya'dan saf-ı nazar etmelerini ve fakat bu da kendileri için güç olduğunu söyledim ve ona da bir sıfatım olmadığını, meseleyi akademikman düşündüğümü ilâve ettim. General mütemadiyen bir suret-i hal bulunmasında ısrar etti. Bu ısrarlar bir nevi zaafî gösteriyordu." (Tam metni için bkz: H.Cahit Yalçın, age. s: 177-178)

Tefrika ile (Tefrika No: 19) aynı sayfada Tevhid-i Efkâr Gazetesinin Falih Rıfkı'ya cevâben bir açıklaması yer almaktadır. (Bu açıklama bkz: Açıklama No:3)

teklîf etmek istiyordu. Hâlbuki Talat Paşa Anadolu'daki hareket-i millîye'den memleketi için her şeyi ümîd edenlerden idi. Bizzât Anadolu'ya gidip memleket dâhilinde her ne şekilde olursa olsun çalışmayı hayâtının en büyük emeli bildiği hâlde kendisinin Anadolu'ya geçmesi üzerine husûle gelmesi muhakkak bulunan sû-i tefehhümlere meydan vermemek, Anadolu'daki müdâfaa kuvvetleri arasında rahneler açmamak için memleketine avdet etmekten tevakkî eylerdi ve bütün arkadaşlarını Mustafa Kemâl Paşa'nın muvâfakati olmaksızın Anadolu'ya geçmemek fikri etrafında toplanmış idi.

ENVER PAŞA İLE TALAT PAŞA BERABER Mİ İDİLER?

Enver Paşa'nın bu fikre iştirâk etmemesi ihtimâl dâhilinde idi. Fakat o, Talat Paşa'nın doğrudan doğruya rûfekâsı meyânına dâhil olmadığından ve kendi hesâbına hareket ettiğinden onun icrâatıyla Talat Paşa âlakadar değildi. İki Paşa muayyen bir maksad için çalışmak lâzım geldikçe beraber hareket ederlerdi. Talat Paşa bir taraftan Anadolu'ya gitmemekle beraber diğer taraftan hâricde memleketi için çalışmak üzere hiçbir salâhiyeti ve mevki-i resmîsi olmadığı hâlde muvâfık gördüğü şekil ve tarzda çalışmaktan kendisini alamazdı.

TALAT PAŞA'NIN MESÂİSİ

Talat Paşa'nın bu mesâisi üç kısma ayrılabilir:

Birincisi, Rusya ile Türkiye arasında itilâfı ihzâr etmek için Berlin'de icrâ eylediği teşebbüsât,

(İkinci maddenin tamamı sansür edilmiştir.)

Üçüncüsü de Anadolu'da düşmanlara karşı açılan hâlâs-ı mücâhededesinde dâhilî vahdeti temîn ve muhâfaza ve bunun için de Anadolu'da bilâ kayd ü şart Mustafa Kemâl Paşa etrafında toplanmalarını tavsiye eylemek.

Talat Paşa Türkiye'yi tahribe karar vermiş olanların ta-kîb siyâsete karşı mücâdele için sarf edilecek mesâinin, Rusya'ya gidildikten sonra vücûda getirilecek teşkilât ile tevsi olunması taht-ı karara alındı⁶².

RUSYA'YA BİR HEYET İZÂMÎ FİKRİ

Bu karara göre Talat Paşa Berlin'de kalacak ve diğer rüfekâsı bir heyet halinde Rusya'ya giderek orada çalışacaklar idi. Rusya'ya gidecek heyet bir Hindli, bir Mısırlı, Bir Suriyeli ve bir Afganlıdan mürekkeb olacak ve Rusya'da bir "Heyet-i İslâmîyye" sıfatını takınacak idi. Heyet(in) Moskova'ya kadar gitmesi için lâzım gelen bütün hazırlıklar ikmâl edilmişti. Berlin civârında Çusen'de tesîs edilen üserâ karargâhında bulunan Tatar esirlerin Rusya'ya iadesi muamelesi devâm etmekte olduğundan heyet azâsı, evvelce Rusya'ya giderken olduğu gibi, bu defa dahi esirlerin kâfilesine katılarak Rusya'ya gidecekler idi. Azâdan her birine Rusya'daki Tatarların isimlerine müşâbih isimler bulunmuş, meselâ birisi Ahmet İbrahimof, diğeri Yusuf Hüseyinof ilâh... gibi tesmiye edilmişlerdi. Amerika'dan Berlin'e gelip Rusya tarîkiyle memleketine avdet etmek isteyen Afganistanlı bir hân da heyete iltihâk eyleyecekti. Bolşeviklerin Berlin'deki üserâ dâiresinden seyâhat vesikaları alındıktan sonra Eştetin'e gi-

62. Tefrika ile (Tefrika No: 19) aynı sayfada Tevhid-i Efkâr Gazetesinin Falih Rıf-kı'ya cevâben bir açıklaması yer almaktadır. (Bu açıklama bkz: Açıklama No:3)

dilecek ve oradan vapurla Reval'e vâsıl olunduktan sonra Petersburg tarikîyle Moskova'ya varılacaktı.

ARNAVUDLUK İSYANLARI

[Buraya kadar İttihâd ve Terakkî rüesâsının mütâreke-den beri geçirdikleri macerâları yazdıktan sonra Arnavudluk isyanlarına ve Balkan muharebelerine dâir cereyân eden mübâhaseler esnâsında Talat Paşa ile Bahaeddin Şâkir Bey tarafından nakledilen bazı vekayi'i bervech-i âti naklediyorum.]

Meşrutiyet-i idâreyi müteâkib zuhûr eden vekayi-i fevkalâde meyânında Arnavudluk isyanları birinci mevkii ih-râz eder. Mahmut Şevket Paşa'nın büyük sevkîyât-ı askerîye yapmasına sebebiyet veren birinci isyân, Türkiye izmihlâli-nin başlangıcı olan ve dolayısıyla İtalya ve Balkan harbleri-nin vukûunu tesrî eden âmilidir. Bu isyân olmasa idi, o hâ-ricî harbler de vukûa gelmez, Devlet-i Osmâniye o vakit mevcûd olan istihzârât ve teşkilât-ı askerîyesi sâyesinde fe-lâketten kurtulurdu ve husûsiyle Balkan Harbi'nin fecâyii husûle gelmezdi. Sâbık idâreler seyietinin ihzâr ettiği Arna-vudluk meselesi her ne olursa* olsun, şâyed İttihâd ve Te-rakkî'ye muhâlif olanlar tarafından en büyük bir koz olarak ele alınmamış ve meselenin başına uzun müddet Türki-ye'nin mukadderâtını idâre etmiş olan ricâl ve sadr-ı âzam-

* Hakkul-insâf söylemek lâzım gelirse İttihâd ve Terakkî de bu Arnavudluk isyân-ları esnâsında büyük bir idâresizlik göstermiş, bilhassa Trablusgarp Harbini, çıkar bir yo-lu olmadığı hâlde beyhûde yere uzâtmak sûretiyle bu isyânların tevsiine meydan vermiş ve Balkan Harbi'ni ihzâr eylemiştir. (Tevhid-i Efkar)

lar geçmemiş olsa idi bünye-i devlette bulunan Arnavudluk uzvunun hastalığı Türkiye İmparatorluğunun Avrupa-yi Osmanîye'den (Rumeli) ferâgatini mûcib olacak derecede vahîm bir şekil alamazdı.

ARNAVUDLUK'A MÂTUF İHTİRÂSLAR

Arnavudluk meselesinin zuhûruna sebep olan ve mâziye âid bulunan seyyiât bervech-i âti hulâsa edilebilir:

Mevki-i coğrafyası itibariyle büyük ve küçük devletler tarafından takîb edilen siyâsetin esâsını Arnavudluk'a temellük teşkîl ediyordu. Denize mahreci olmayan Sırbistan tekmîl ümîdini Arnavudluk'a rabt ettiği gibi diğer taraftan Yunanistan da cenûbî Arnavudluk'u "Megalo İdea"sı için bir rûkn-i aslî telâkkî ediyordu.

Avusturya devleti şimâlî ve cenûbî Arnavudluk'u ilhâk sâyesinde Adriyatik denizine hâkim olarak Bahr-i Sefid (Ak-deniz) yolunun muhâfazasını kendisi için hayatî bir mesele addediyor, İtalya devleti ise maksadın husûlû aleyhinde çalışarak cenûbî Arnavudluk'a sahip olmak emelini bir an evvel kesb-i hakikat ettirmek istiyordu.

ARNAVUDLUK'U HEP TÜRKLER MÜDÂFAA ETMİŞTİ

Bu kadar müdhiş düşmanlarla muhât olan Arnavudluk, Osmanlı devletinin eczâsından bulunmak itibâriyle ancak

Osmanlı silâhına istinâd edebilirdi. Arnavudluk'un hudûdunu asırlardan beri Türk cengâverleri müdâfaa etmişlerdi. Hâlbuki son asırda dâhilî ve hâricî düşmanlarla idi⁶³. Bir harb hâli geçiren Türk silâhı düçâr-ı zaaf olmuş, istibdâd-ı idâre devletin kuvvetini kemirmiş idi. Onun için evvelce olduğu gibi Arnavudluk'u yalnız silâhıyla müdâfaa edecek bir hâlde değildi. Şu hâlde Arnavudluk'un bekâ-yı hayâtı yukarıda bahsettiğimiz devletler arasındaki şiddetli rekâbetin devâmına ve Arnavudların Devlet-i Osmâniye'nin mukadderâtına sıkı bir sûrette tâlilerini rabt etmelerine vâbeste idi.

ARNAVUDLUK VE SULTAN HAMİD

Arnavudluk eczâ-yı devlet-i âliyye olmakla beraber müstakîl denilecek bir vaziyet-i mümtâze'yi hâiz idi. Arnavudlar memleketin nimetinden müstefid oldukları hâlde külfetine asla iştirâk etmezlerdi. Sultan Abdülhamid'in, Arnavudların, Arnavudluğu siyâset ve kiyâsetle idâre ettiğinden bahsedenler eksik değildir. Abdülhamid'in Arnavudluk'ta takîb ettiği idâre bir kiyâset-i idâreden ziyâde şahsı hakkında yaptığı ihtiyâdların bir neticesidir ki bunun tedkîk edildikte (*edilince*) memleket için müfid değil muzırr olduğu görülür.

Abdülhamid'in mübtelâ olduğu vehm-i marâz, milletle kendi arasında bir muhâfaza ordusu tesîsini intâc eylemişti. Bu ordunun efrâdını Türk'ten gayrı unsurlardan seçerdi. Saraydaki Arnavud muhâfızların haiz olduğu imtiyâzât ve sa-

63. Esas metinde bu cümlede muhtemelen dizgi hatasından kaynaklanan birkaç kelimelik bir düşüş söz konusudur. Sanırsız doğru şekli "Hâlbuki Osmanlı devleti son asırda dâhilî ve hâricî düşmanlarla mücâdele ediyor idi." şeklinde olacaktır.

lâhiyetler Roma sittuayenlerinin memâlik-i meftûha ahâlisi-ne karşı hâiz oldukları imtiyâzâtın fevkinde denilebilirdi. Bu saraydaki muhâfız takımının padişah tarafından inâma mâlik olması Arnavud zâdegânını ve beylerini de kıskandı- rıyordu. Saray Arnavudları memleketlerindeki akrabalarını Arnavudluğun ananesi hilâfına sivriltiltikleri için bunlar Ar- navud beylerine meydan okuyorlardı. Bu sûretle gururları kadar menfaatleri de sektedâr olan beylerin hükümete, pa- dişahla rabitaları zâil olmaya başlıyordu.

Bu hâlden istifâde eden hâricî düşmanlar, para, himâye vesair sûretlerle gayr-ı memnûn Arnavudları avlayarak on- ları çıkartmak istedikleri fesadlar için âlet olarak kullanma- ya kolayca muvaffak oluyorlardı.

Tayms (*Times*) gazetesinin muhabiri Avusturya ve İtal- yan parasının aynı zamanda ve aynı eşhâsta görüldüğünü imâ etmesine mukâbil bazı Arnavudlardan âtideki mânidâr cevâbı almıştı: "İngiliz efendi, bizim Avusturya parası için sağ ve İtalyan parası için sol cebimiz vardır. Eğer siz de ver- mek isterseniz (*arkasını göstererek*) bir üçüncü cep de sizin için hazırlarız." Bu kadar sukût etmiş kimseler Avrupa siyâ- siyûnunun ince siyâsetlerine vâsıta-i icrâat olduktan sonra Arnavudluk'ta ne gibi fâcialar uyanmış olduğunu kolayca anlamak mümkündür.

MEŞRÛTİYETTEN SONRA ARNAVUDLAR

Abdülhamid'in sırf nefsinin muhâfaza için takib ettiği ha- talı siyâseti hemen bütün Arnavudları şımartmış, onlar da şımartıkça tehditkâr bir vaziyet almışlardı. Bundan dolayı

şमारıkların teskini ve taltif için Arnavudluğa milyonlar ak-maya başlamıştı. İlân-ı Meşrûtiyet'ten sonra o şमारıklar birden bire bu azîm menba-ı servetten mahrûm kaldılar. Abdülhamid'in yetiştirdiği Arnavudlar bittabi Meşrutiyet'e, hükûmete, saltanata düşman kesildiler. Bidâyet-i Meşrûtiyet'te İttihâd ve Terakkî'ye yanaşmak isteyen Abdülhamid'in lutf-dîdeleri aynı şerâit tahtında Meşrûtiyet'in lutf-dîdeleri olamayacaklarını anlayınca yukarıdakilere iltihâk etmekte gecikmediler.* (Tefrika ile aynı sayfada Tevhid-i Efkâr gazetesinin Falih Rıfki'ya cevaben bir açıklaması yer almaktadır. Bu açıklama için bkz: Açıklama No: 4)

ARNAVUDLUĞA ATEŞ VERENLER KİMLERDİ?

Ekserisi memûrin-i devletten olan Arnavud münevverlerinden mürekkeb bir kısım da Devlet-i Osmânîyye'nin Rumeli'ndeki bekâsından ümîd keserek Arnavudluğun tâliini devletin âkıbetinden ayırıp istiklâlini temine çalışmak davasını ileri sürüyordu. Her biri bir devletin ajanı olan Hristiyan Arnavudlar bu husûsta yapılan iğfâlâtta büyük rol oynuyorlardı. Müteveffâ Bib Doda Paşa bunların reisleri idi Bu gibileri ibtidâî bir Arnavudluğun bunca düşmanlar arasına yaşamasının adîmül-îmkân olduğuna dâir yapılan itirâzları dinlemiyorlardı. Bir taraftan İsmail Kemâl (Vlora), Derviş Heyma, Esad Paşa, Müfid (Ergiri) Bey, Priştineli Hasan Bey gibi düşmanla temâsta bulunanlar, diğer taraftan sâbık saray muhafızları, Arnavud alayları, zâbitân ve ümerâsı, İsa Bola-

* Bazı İttihâd ve Terakkî rüesâsının şahsî sû-i muamelânı evvelâ İttihâd ve Terakkî'ye mütemayıl olan Arnavud rüesâdan bir kısmı dilgîr etmişti. Şahsî münâferetler siyasi mücadelâtın şiddetini arttırmıştı. Meselâ İsmail Kemâl Bey'e Derviş Bey tarafından Meclis-i Mebusan'da indirilen tokat gibi... Bunları da itiraf etmek lâzım gelir. (Tevhid-i Efkâr)

tin'ler, bir taraftan Necip Draga, Tayyar gibi mürteciler, diğer taraftan Ferid ve Turhan Paşalar gibi Türk nimetiyle perverde olmuş paşalar bütün gayretleriyle Arnavudluğa ateş vermeye çalıştılar⁶⁴.

HAMİYETLİ VE TÜRKLÜĞE MERBÛT ARNAVUDLAR

İlk tezâhürat "Başkim" kulüpleri nâmi altında icrâ edildi. Hakikatte siyasî maksadlar ve iftirâk emelleriyle tesîs olunan bu kulüplerde hükümeti yıkmak için hazırlıklar yapıyordu. Teşkilâtın başına bulunanlar câhil Arnavud köylüsünü İttihâd ve Terakkî hükümeti aleyhine muhâlefete sevk ediyorlardı. Fakat düşünmüyorlardı ki aynı zamanda hırs ve emellerine ve kin ve garazlarına kapılarak aynı zamanda Arnavudluğun da mezarını kazıyorlardı. İtirâf edilmelidir ki, Arnavudlar arasında Arnavudluğun selâmetini Devlet-i Osmâniye'ye sıkı bir sûrette merbût kalmasında gören ve o efkâr-ı umûmîyeyi mefsedatkârâneye iştirâk etmeyen merhûm Niyazi⁶⁵, Gerebineli Bekir, İsmail Hakkı, Eyüp

64.. Bu listeye Salih Potko ve çetesi ile başta Yakova ve İşkodra isyanlarının tertipleyicisi olan Yakovalı Rıza Bey'i eklemek gerekir.

65. Resneli Ahmed Niyazi (1873-1913) Manastır Askeri İdadisi ve Harbiye'yi bitirdikten bir yıl sonra, 1897 yılında Türk-Yunan Savaşı'nda büyük yararlılıklar gösterdi. Balkan komitacılık hareketlerine karşı kazandığı başarılarla ün kazandı. Ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılarak cemiyetin onayı ile kendisine bağlı fedâileriyle birlikte 3 Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanı için dağa çıktı. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Enver Paşa ile birlikte kendisine "Hürriyet Kahramanı" unvanı verildi. 31 Mart Olayı'nda Hareket Ordusu saflarında isyancılara karşı savaştı. Niyâzi Bey, Meşrutiyet'in ilanından sonra ısrarlara rağmen hiçbir makâm ve mevkide yer almadı. Resne'de sade bir hayat sürerken bir cinayet sonucu öldürüldü. Resneli Niyâzi'nin ilginç kişiliğinin bir alâmet-i farikası da yanından eksik etmediği geyiği olmuştur. Resne'de dağa çıktığı zaman yavruyken bulduğu bu geyik, Niyazi Bey'in yanından bir an olsun ayrılmamıştır. Hâtıraları 1910 yılında "Hâtırat-ı Niyazi veyâhud Tarihçe-i İnkılâb-ı Kebir-i Osmani'den bir Sahife" adıyla yayınlanmıştır. (Kitabın yeni baskısı için bkz. Resneli Niyazi Hâtıratı/Hâtırat-ı Niyazi, (Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, 1908 Yılında İkinci Meşrutiyet'in Ne Suretle İlan Edildiğine Dâir Vesikalar) Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003)

Sabri⁶⁶, Cafer Tayyar Beyler⁶⁷ gibi zevât da vardı. Ekalliyette kalan bu hamiyetli Arnavudlar, Arnavudluğun fecî akıbetini görerek ellerinden geldiği kadar diğerleri aleyhinde çalışıyorlardı. Nitekim Niyazi Bey merhûm, hainler tarafından kahbece şehit edilmişti.

[Bu mukaddimeyi yazdıktan sonra, son Arnavudluk vekayiine âid şimdîye kadar umûma mechûl kalan veyâhud pek mahdûd kimselerin ma'lûmu olan bazı hakâyık-ı tarihiye'yi Talat Paşa ve Baha Şâkir Beylerden naklen bervech-i ti hikâyeye ediyorum:]

ARNAVUDLUK İSYÂNINI ATEŞLEYENLER

Arnavudluğu hal-i isyâna getirip temîn-i menfaate çalışan kimseler bu sûretle Osmanlı Devletini yıkmaya uğraştıklarını görmek, bilmek istemiyorlardı. Abdülhamid'in gayr-ı memnûn Arnavudları, Avusturya ve İtalya ajanları, İttihâd ve Terakkî muhâlifleri olan Ahrar ve Hürriyet ve İtilâf tarafdârları delâletiyle yapılan ifsadât neticesinde Arnavud-

66. Eyüp Sabri Akgöl (1874–1950) İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin asker kanadının önemli isimlerinden olan Eyüp Sabri, Harbiye'yi bitirdikten sonra 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda görev aldı. Makedonya bölgesi'nde komitacıları tenkil vazifesinde bulundu. 5 Temmuz 1908 tarihinde arkadaşları Enver ve Niyazi gibi kendisine bağlı Uhri Milli Taburu ile dağa çıkarak Meşrutîyet'in ilan edilmesini sağlayan şahsiyetlerden biri olarak tarihteki yerini aldı. Eyüp Sabri de "Hürriyet Kahramanı" unvanını haizdir. Eyüp Sabri Bey, Kuvva-yi Milliye hareketine katılmış ve TBMM'de çeşitli dönemlerde Eskişehir ve Çorum milletvekilliği yapmıştır.

67. Cafer Tayyar Eğilmez (1877–1954) 1904 yılında Harb Akademisinden mezun olan Cafer Tayyar 1907 yılında İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin Üsküp Şubesini kurdu. Rumeli'de Mürettep Kolordu Kurmay Başkanlığını yaptı. 1912 yılında patlak veren Balkan Savaşı'nda Garp Ordusunda görev yaptı. Ardından Çanakkale ve Filistin cephelerinde görev aldı. I. Dünya Savaşı sonunda Trakya'da mevcut birliklerin başına geçerek ve Anadolu Hareketine katılarak bölge de millî kuvvetleri sevk ve idare etti. Edirne Milletvekili olarak TBMM'ye girdi. Ordudan emekli olunca silah arkadaşı (General) Kazım Karabekir'in Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası'na katıldı.

luk işgâle müheyyâ mevâdd-ı infilâkıyye hâline gelmiş idi. Bu mevâddı fitilleyen Ahrar Fırkası'nın reisi Kıbrıslı Kâmil Paşa⁶⁸ ile İsmail Kemâl ve Meclis-i Mebûsân'daki Arnavud mebûsları idi. Bu zevât Arnavudluk isyânında alâkaları olduğuna dâir o zaman Bahaeddin Şâkir Bey tarafından neşrolunan haftalık Şura-yi Ümmet'in son nüshâsında tafsilât verilmiş ve mezkûr gazete bu meseleyi ortaya attığından dolayı divân-ı harb tarafından bilâ müddet tâtil edilmişti.

Bahaeddin Şâkir Bey Divân-ı Harb'e verilmek üzere iken belki meseleyi bütûn uryânlığıyla ortaya koyar diye bilâhare bundan sarf-ı nazar edilmişti. Hakkı Paşa, Baha Bey'in Divân-ı Harb'e verilmek üzere olduğunu vakadan bir zaman sonra bizzât Bahaeddin Şâkir Bey'e anlatmış idi. Baha Bey'in Kâmil Paşa ile rûfekâsının Arnavudluk isyânını teşvîk etmekte olduklarını nasıl haber aldığını tafsilâtıyla şu sûrette hikâye etmişti:

İKİ ARNAVUD ZÂBİTİNİN MÜRÂCAATI

Zâbitlerin kulüplere devâmı henüz men edilmemişti. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'nin Üsküdar Kulübü'ne mensûb bulunan erkân-ı harb yüzbaşlarından Hulûsi Bey mâiyetin-

68. Mehmet Kamil Paşa (Kıbrıslı): {1832–1913} Kâmil Paşa Mısır Hıdivi İlhami Paşa'nın tercümanlığı yaparak ve Kıbrıs'ta çeşitli görevlerde bulundu. Sırasıyla Beyrut, Trablusşam, Halep, Filibe, Kudüs, Hersek, Kosova ve Halep valiliği yaptı. 1884 yılında sadr-ı âzam oldu. II. Abdülhamid tarafından çeşitli nedenlerle Halep Valiliğine tayin edildiyse de bir değişiklikle İzmir'e vali olarak gönderildi. 1908 yılında Meşrutiyet ertesinde yeniden sadr-ı âzamlığa getirildi. İttihatçılarla anlaşamadığından istifa etti. (1909) Bir dönem Devlet Şûrası başkanlığı yaptı. 1913 yılında tekrar sadr-ı âzam olsa da Bâb-ı li Baskını ile devrilmıştır. 31 Mart İsyân'ında Abdülhamid'in suçlu olduğu iddialarına karşı çıkarak, şâyed suçlu varsa bunun sadece Abdülhamid olamayacağını ve kendisi de dâhil olmak üzere tüm devlet erkânının bunda sorumluluğu olduğunu dile getirmiştir. Kâmil Paşa İngiliz taraftarı olarak tanınırdı.

de mülga hassa Arnavud taburlar zâbitânından iki kişi ile beraber Nur-u Osmâniye Kulübü'nde beni ziyârete geldi. Bu iki Arnavud zâbit Üsküdar Kulübü'nün heyet-i idâresine gâyet mühim beyânatta bulunmuş idi. Bu ifadâtın ehemmiyetine binâen derhâl bana tebliğ edilmesi karargîr olmuştu. Bunun üzerine Yüzbaşı Hulûsi Bey sâbık Hassa Arnavud taburlarını mensûb bulunan zâbitleri yanına alarak bana getirmiş ve "Kendilerini dinleyiniz!" demişti⁶⁹.

ARNAVUD ZÂBİTLERİNİN ANLATTIKLARI

Arnavud taburları lağvedildikten sonra zâbitleri memleketlerine iade edildiği hâlde şâyân-ı i'timâd görülen bu ikisi İstanbul'da kalmışlar ve İttihâd ve Terakkî Cemiyeti'ne de intisâb eylemişlerdi. Zâbitlerden biri mülâzım olup ismi Ramazan idi. Diğerinin ismini unuttum. Mumâileyhüm Üsküdar Kulübü heyet-i idâresine naklettiklerini şöylece bana da anlattılar:

"İstanbul'da dolaşırken geçen gün Arnavudluk'tan yeni gelmiş iki zâta tesâdüf ettik ve bir yerde oturarak kendileriyle konuştuk. Esnâ-yı mübâhasede kendilerine evvelce Hassa Arnavud taburlarına mensûb olduğumuzu ve bu taburların ilgâsı üzerine kadro hârici kaldığımızı anlatınca bu iki zât bizimle dost oldular. Bir müddet sonra Arnavudluk ahvâlinde bahsederken bize memleket hakkında haberler verdikleri sırada ne maksadla İstanbul'a gelmiş olduklarını söylediler.

69. Tefrika'nın bu kısmında Arif Cemil Bey'in Falih Rıfkı'ya cevâben bir açıklaması yer almaktadır. (bkz. Açıklama No:5) ve yine tefrika ile aynı sayfada "Tevhid-i Efkâr" gazetesi'nin de Falih Rıfkı'ya cevâben bir açıklaması yer almaktadır. (bkz: Açıklama No: 6)

UMÛMÎ KİYÂM HAZIRLIKLARI

Bu iki zât Arnavudluk'ta umûmî bir kıyâm hazırlandığını, ihtilâle başlamak için bütün istihzârâtın hitâm bulduğu ve yalnız ihtilâlin muvaffakiyetini temîn edecek olan tâlimâtın İstanbul'dan alınması için Dersaadet'e izâm edildiklerini ve bunun için de Arnavudluk'taki ihtilâl erkânı tarafından doğrudan doğruya Kâmil Paşa'ya ve İsmail Kemâl Bey'e gönderildiklerini bize bildirerek nihâyette kendileriyle teşrik-i mesâi etmemizi teklif eylediler. Biz şimdi kendilerine dost imişiz gibi hareket ediyoruz. Bundan sonra ne sûretle hareket etmemiz lâzım geleceği hakkında sizden tâlimât almak için buraya geldik."

ZÂBİTLERLE LOMA'DAN GELENLER ARASINDA

Sâbık Arnavud taburları zâbitlerinin bu ifâdelerini işittikten sonra kendilerine Loma'dan geldiklerini söyledikleri o iki Arnavud zât ile temâslarını gâib etmemelerini, onlara muvâfık görünüyormuş gibi hareket eylemelerini ve alacakları malûmâtı muntazam bize bildirmelerini tenbih ettim. Bir de zâbitler üniforma ile gezdiklerinden nazar-ı dikkati celb etmemeleri için sivil gezmelerini tavsiye ettim. Zâbitlerden birinin sivil elbisesi varmış, fakat diğeri böyle bir elbise tedârikine muktedir olmadığını söyledi. Bunun üzerine çıkardım kendisine sivil elbise satın alınması için beş lira verdim. Filhakika bu iki zâbit biraz sonra Loma'dan gelen o iki Arnavud'un İstanbul'da nereleri ziyâret ettiklerinden ve kendileriyle nelerden bahsettiklerinden bizi haberdâr eylemeye başladılar.

ZÂBİTANIN TAHKİKÂTI

Bununla beraber ben Arnavud zâbitlerinin ifâdâtı hakkında iyice kanâat getirmek için bir kere zâbıtaya mürâcaat eylemeyi muvâfık gördüm. İstiyordum ki polis tarafından da tahkikât yapıldıktan sonra o ifâdelerin derece-i mevsûkiyeti hakkında her türlü şübhe ortadan kalsın. Merkez memûrlarından birini nezdime çağırttım. Kendisine şekl ve mâhiyetini anlatamayarak Lomalı zâtların ikametgâhlarını ve hüviyetlerini bildirdim. Kendisinden bu iki kişinin İstanbul'da nereleri ziyâret ettiklerini ve kimlerle görüştükleri zâbıta vâsıtasıyla tahkik ettirmesini ricâ eyledim. Zâbıta Lomalıları bir müddet taht-ı tecessüse aldıktan sonra netice-i tahkikâtını bana bildirdi. Bu tahkikât ile Arnavud zâbitlerinin ifâdelerinin tamamıyla yekdiğerine tevâfuk ediyordu.

KÂMİL PAŞA VE İSMAİL KEMÂL BEY'İN İŞTİRÂKLERİ

Lomalılar uzun müddet İstanbul'da kaldıkları için Arnavud zâbitlerle aralarında sıkı bir dostluk hâsıl olmuştu. Dördü de bütûn meselelerde dost gibi çalışıyorlardı. İhtilâl murahhasları Kâmil Paşa'nın ve İsmail Kemâl Bey'in nezdine giderek bunlarla konuştuktan sonra doğruca zâbitlere gidip konuştukları meseleler hakkında onlarla müdâvele-i efkâr ediyorlardı. Zâbitler de gelip netice hakkında bana malûmât veriyorlardı.

Aldığım bu malûmâttan anlıyordum ki Kâmil Paşa ile İsmail Kemâl Bey Arnavudluk isyanını kemâl-i ehemmiyet-

le tasvîb ve tavsiye ediyorlar ve programını da tesbîte çalışıyorlardı. Yalnız bir noktada İsmail Kemâl Bey ile Kâmil Paşa arasında ihtilâf-ı efkâr vardı. Arnavudluk isyânının zuhûru âkıbetinde derhâl tatbîk edilen mezkûr programda bidâyetle halkın isyân ederek toplanması, mebûslarının İstanbul'dan Arnavudluğa gelmesini talep etmesi ve mebûslar vâsıtasıyla mutâlebâtta bulunulması mûnderic idi ki, bunlar hemen harfîyyen tatbîk olunmuştu. Kâmil Paşa verdiği emirde evvelâ yapılacak nümâyişlerin gayr-ı müsellâh olmasını ve bittabi gayr-ı müsellâh sûrette yapılacak tezâhürât ve mutâlebât hükûmet tarafından ehemmiyetle telâkkî edilme-yerek reddolunacağı için ondan sonra hemen müsellâhan harekete geçilmesini talep ediyor ve bu sûretle mesûliyetin sulhperverâne bir sûrette serdedilen mutâlebâtı nazar-ı dikkate almayan İstanbul hükûmetine âid olacağını anlatmak istiyordu. İsmail Kemâl Bey ise ihtilâlin bidâyetinden nihâyete kadar müsellâh olarak yapılmasına tarafdâr bulunuyor ve kendi nokta-i nazarını kabûl ettirmeye çalışıyordu.

KÂMİL PAŞA'DAN BİR VESİKA TEDÂRİKİ İÇİN

Lomalılarla İsmail Kemâl Bey ve Kâmil Paşa arasında icrâ edilen ve Arnavudluk'ta ihzâr edilen büyük isyânın programını takîbe matûf olan müzâkerâta dâir aldığım haberler Arnavud zâbitlerinin getirdiği malûmâta ve zâbitânın Lomalıları tâkîbinden elde edilen müşâhedâta münhasır kaldığından her ne kadar bunlara bence kanâat-i kâmile getirmeye kâfi geliyorsa da elinde bir vesika bulunması için zâbitlere ihtilâl murahhasları üzerinde icra-yı tesîr ederek Kâmil

Paşa ile İsmail Kemâl Bey'den tahrirî tâlimât ve evâmir tavsiye ettim.

Bunun üzerine zâbitler, murahhaslar üzerinde bu bâbda telkinâtta bulundular. Lomalılar üzerinde bu telkinât hüsn-i kabûl gördü ve gidip âmirlerinden tahrirî talimât talep ettiler. Fakat Kâmil Paşa bu teklif üzerine uzun müddet düşündükten ve zâbitlerin ifâdesine nazaran "müddet-i medide çenesini, sakalını oynattıktan" sonra murahhaslara böyle bir vesika itâsına cesâret edemeyeceğini bildirmiş ve "İhtihâdcılar beni sıkı bir tarassud altında bulunduruyorlar, beni ziyâret etmekte olduğunuzu anlarılarsa bundan şübhe lenerek kapımdan çıkarken sizi tevkîf ettiriverirler, üzerini zi taharrî ettikleri zaman benim imzâmla böyle bir vesika çıkarsa büyük bir tehlikeye marûz kalırız." demiştir.

KÂMİL PAŞA TARASSUD EDİLİYOR MUYDU?

Kâmil Paşa kendisinin tarassud altında bulunduğunu iddiâ ederek istenilen o tahrirî emri vermekten istinkâf etmişti. Hâlbuki tarassud edildiği iddiâsı doğru değildi. İhtimâl ki Lomalıları takîb eden zâbıta memûrları Kâmil Paşa'nın hânesi etrafında Paşa'nın adamları tarafından birkaç defa müşâhede edilmişti de onun için tarassud edildiğine dâir bir şübhe hâsıl olmuştu veyâhud takîb ve tarassud endişesi Kâmil Paşa'nın kendi kuruntusundan başka bir şey değildi.

Loma'dan gelen ihtilâl murahhasları talimâtı aldıktan İzmir tarîkiyle Arnavudluğa avdet ettiler. Ben (*Bahaeddin Şâkir Bey*), İstanbul'da icrâ edilen müzâkerâta dâir elde etti-

ğim malûmatı evvelâ İstanbul heyet-i merkezîyesine bildir-
dim. İstanbul heyet-i merkezîyesi azâsı meyânında Lomalı
(...) Bey de bulunuyordu. Ben aldığım malûmatı verir ver-
mez (...) Bey elini başına vurarak:

"Sen bu malûmatı nereden aldın?" diye yerinden fırladı
ve dedi ki:

"Bunlar hakikattir, İstanbul'a gelen murahhaslardan bi-
ri birâderimdir. Bir gün sokakta kendisine tesâdüf ettim ve
bana malûmat vermeksizin İstanbul'a gelmesini garîb bul-
duğum için kendisinden maksad-ı seyâhatini sordum. Birâ-
derimi çok sıkıştırdığım hâlde bana her şeyi tamâmen söy-
lemedi. Fakat ifâdâtından ve benim de öteden beri Arna-
vudluk ahvâli hakkında az çok malûmâtım olduğundan bi-
râderimin Arnavudluk mesâili için geldiğini ve kendisin ha-
fî bir memûriyeti olduğunu anladım. Kardeşime lâzım gelen
nasihatleri vermekle beraber meseleyi heyet-i merkezîye
azâsından, son zamanlarda Diyâr-ı Bekir Valisi olan Abdül-
kadir Bey'e anlattım.

MERKEZ KUMANDANI ŞAHÂBEDDİN BEY'İN MALÛMATI

Filhakika bir gün (...) Bey'le Abdülkadir Bey'i mühim
bir mesele hakkında konuşurken bastırmıştım. İkisi de be-
nim geldiğimi görünce mübâhaseyi kat etmişlerdi. Abdül-
kadir Bey'e sorduğum zaman mumâileyh de (...) Bey'in ifâ-
desini tekrar etti ve dedi ki: "Bu meseleden yalnız bizim de-
ğil, merkez kumandanı Şahab Bey'in de malûmâtı vardır.

Bunun üzerine gidip Şahab Bey'i buldum ve kendisinden meseleyi istilâm ettim. Şahab Bey:

"Evet, dedi, Arnavudluk ihtilâl komitesine mensûb olan o iki zâtın hafî vazifelerle İstanbul'a geldiklerine Üsküb'te bulunan arkadaşlarım bana yazmışlar ve mütebassır olmaklığımı da bildirmişlerdi. Aldığım bu haber üzerine ben de meseleyi tedkîk ettirmekte idim. Gelen murahhasların İstanbul'da Kâmil Paşa ve İsmail Kemâl Bey'le temâs ettiklerini öğrendim.

İBRAHİM HAKKI PAŞA ŞİDDET GÖSTERMİYOR

Mesele bu derece vuzuh kesbettikten sonra gidip Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'i meseleden haberdâr ettik. O zaman Hakkı Paşa kabinesi mevki-i iktidârda bulunuyordu. Talat Bey, sadr-ı âzam konuştuktan sonra elde vesâik bulunmamasından dolayı, ihtilâl komitesi murahhaslarının tevkiplerine gidilemeyeceğini bildirdi. Hakkı Paşa anlaşıldığına göre şiddet göstermekten korkuyordu. Halbuki aradan birkaç ay geçtikten sonra Arnavudluk isyânı evvelce malûmât dâhilinde zuhûr etti. Âsi Arnavudlar reislerinin idâresi altından İstanbul'dan aldıkları talimât dairesinde hareket etmeye başladılar. İhtilâl haberleri geldiği zaman Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'i gördüm ve ihtilâlden evvel verilen malûmâtın ne kadar doğru çıkmış olduğunu vekayiin isbât ettiğini biraz âzîmkârane hareket edilse idi isyânın önü alınmış olacağını söyledim.

TALAT PAŞA VE ARNAVUDLUK MESELESİ

Talat Bey yaptığıım bu serzenişleri dinledikten sonra cevâben bana (*Bahaeddin Şâkir Bey*) dedi ki:

"Siz o haberleri getirdiğiniz zaman sadr-ı âzam Hakkı Paşa ile konuştum. Her ne kadar meseleye ehemmiyet verilmiş ise de bu husûsta katî teşebbüste bulunabilmek için işe yarayabilecek vesikalar bulunmadığından meselenin üzerine gidilmesi için sadr-ı âzam Paşa'yı iknâ edememiştim. Hakkı Paşa hiçbir teşebbüste bulunulmaması hususunda gâyet âzîmkâr görünmüştü. Tabîî ben de o esnâda yapılacak bir şey göremiyordum. Evvelce vermiş olduğumuz malûmât bizim çok işimize yaradı. Şâyed Arnavudluk vekayi elimizde o malûmât olmaksızın tahaddüs etmiş olsa idi onlara lüzûmu kadar ehemmiyet atfedilmemezlik yüzünden birçok mazarretler tevellüd edebilirdi. İşte meseleye lâıykıyla vukûfumuzdan dolayı hadisâtı gâyet ehemmiyetli olarak telâkkî ediyoruz ve mühim sevkıyât-ı askerîye yaptırıyoruz.

İLK İSYÂN BASTIRILDIKTAN SONRA

Filhakika Arnavudluk isyânı yapılan sevkıyât-ı askerîye sâyesinde hâricin müdâhale ve diğer ihtilâtâta meydan verilmeksizin müessir bir sûrette bastırılmış ve süratle hareket edilmesi sâyesinde isyânın önü alınmış idi. Bunun üzerine tatbîkine ibtidâr olunan Arnavudluk'taki silâh' derci de Arnavudluk'taki birçok kimselerin oynadığı o mühim roller üzerine takarrür eylemişti.

Bu müessir tedbirlerden beklenen neticeler henüz hâ-

sıl olmamış iken bilâhare Hakkı Paşa'nın takîb ettiği adl ü ihsân siyâsetinde tuttuğu akîm bir istikâmet bir müddet sonra Türkiye aleyhinde çalışan bazı Arnavudları tekrar şımartmıştı. O aralık bunlar tarafından Arnavudluk'ta hükümet tarafından gösterilen azm ü şiddetin şahısla kâim geçici bir satvetten ibâret olduğuna dâir propaganda yapılıyordu.

Hakkı Paşa'nın adl ü ihsân siyâsetinden dolayı Arnavudların tekrar şımarması üzerine o propaganda müşevviklerinin vazifesi teshîl edilmiş oldu.

İŞKODRA CİVÂRINDA HİRİSTİYAN ARNAVUDLARIN İSYÂNI

Aradan çok zaman geçmeden İşkodra civârında Hırıstıyan Arnavudların isyân ettiği görüldü. Bu isyân hükûmât-ı ecnebiyenin teşvikiyle ihdâs edilmişti ve asîler aynı makâsıd-ı siyâsiyeyi takîb ederek kıyâm eylemişlerdi. Asîler kendilerine karşı yapılan takîbât-ı askerîye üzerine, hatırlarda olduğu vechile Karadağ'a ilticâ etmişlerdi. Avusturya ile Rusya devletleri bu isyânla pek ziyâde alâkadâr görünerek bu bâbda Bâb-ı Âlî'ye bir şifâhî nota verecek kadar ileri varmışlardı.

HÜKÜMÂT-I ECNEBİYE'NİN BÂB-I ÂLÎ'YE TAZYİKİ

Hükûmât-ı ecnebiye Bâb-ı Âlî üzerinde icrâ-yı tazyik ederek meselenin süratle hâllini şiddetle talep ediyordu. Nihâyet zaîf olan Hükümet-i Osmânîye bu vaziyet karşısında meseleyi bir an evvel bitirmek için teşebbüsâtta bulundu ve

a'sîleri afv ederek memleketlerine silâhsız olarak avdetlerini kabûl eylediğini o zaman Çetine sefiri olan Sadreddin Bey'e bildirdi. Karadağ'da asîlerle müzâkere edildikten sonra nihâyet Çetine sefâretinden bir muvafakat cevâbı alındı. Bunun üzerine Bâb-ı Âli'yi tazyik etmekte olan devletlere ve bilhassa Avusturya'ya meselenin hitâma ermiş olduğu, asîlerin memleketlerine avdet eylemek üzere bulunduğu ve hükûmât-ı ecnebiyenin müdâhalesini icâb ettirecek hiç bir hâlin mevcûd olmadığı bildirildi.

SADREDDİN BEY'İN BİR HATASI

Bu tebligât yapıldığı esnâda asîler de Karadağ hudûduna gelmişlerdi. Fakat ilticâ için gelen asîlerin terk-i silâh etmedikleri, bilâkis nasıl kaçmışlarsa öylece silâhları ile Türk toprağına avdet etmek istedikleri görülmüştü. Derhâl Çetine sefiri Sadreddin Bey'den bunun esbâbı sorulmuştu. Mumâileyh o vakte kadar bu terk-i silâh noktasını hiç bahsetmemiş iken vâki olan suâl üzerine, ya asîlerle esnâ-yı müzâkerede o meseleyi mevzû-u bahis etmediğini veyâhud etmişse de asîler tarafından kabûl edilmediğini, vakti geçtikten sonra, Hükümet-i Osmaniye'ye bildirmek mecbûriyetinde kalmıştı.

ASİLER HUDÛDA SİLÂHLARIYLA GELDİLER

Meselenin ruhu alt üst olmuştu. firâîlerin terk-i silâh etmek şartıyla memlekete avdeti kabûl ettikleri Çetine'den Bâb-ı Âli'ye bildirildiğinden, devletlerle isyanın hitâm bul-

duğu haber verilmiş iken asîler silahlarıyla hududa zuhûr edivermişlerdi.

(Burada yer alan satırlar sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır)

Hükümet böyle bir vaziyet karşısında kalınca siyâset-i dâhiliyesi için muzırr olan asî Hristiyan Arnavudların müsellâhan memlekete avdetlerini kabûl etmek şikkini tercîhe mecbûr olmuştu.

(Burada yer alan satırlar sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır)

BU HÂDİSENİN SİYÂSET-İ DÂHİLİYEYE MUZIRR TESİRÂTI

Bu hâdisenin siyâset-i dâhiliyeye icrâ ettiği muzırr tesîr şöyle idi: Bâb-ı Âli bir sene evvel isyân eden Müslüman Arnavudları te'dîb ettikten sonra onların silâhlarını topluyordu. Hâlbuki bilâhare isyân eden Hristiyan Arnavudlar düşman toprağına ilticâ eyledikten sonra Hükümet-i Osmânîye'nin müsâadesiyle müsellâhan memleketlerine avdet ediyorlardı. Bâb-ı Âli Arnavudlara böyle bir eser-i zaaf göstermek mecbûriyetinde kalmıştı.

FEN BİR PROPAGANDA

Saf ve her şeyden bî-haber olan Arnavud halkı üzerinde icrâ-yı tesîr etmek, Hükümet-i Osmânîye aleyhinde onlar nezdinde propaganda yapmak için bu hâdise gâyet iyi bir

fırsat idi. Gerek ecnebi ajanları gerekse Arnavudluk'taki isyân müşevvikleri İttihâd ve Terakkî ricâlinin Hıristiyan Arnavudları Müslüman Arnavudlara tercîh edecek kadar dinsizlik göstermekte olduklarını ve onların dinle hiçbir alâkaları bulunmadığını hükümet-i meşrûtanın kuvvet ve satvetinin zevâle erdiğini Arnavudluğun İslâm halkına söyleyerek müessir bir propaganda yapmaya başlamışlardı. ⁷⁰ (.....)⁷¹ bilerek bilmeyerek, isteyerek istemeyerek böylece memlekete, meşrûtiyet-i idâreye karşı en büyük fenâlığı yapmış idi. İşte Arnavudluk mesâilinin iç yüzüne âid bâzı safhâlar!

BAHAEDDİN ŞÂKİR BEY'İN MUHÂLİFLER HAKKINDAKİ FİKRİ

Bu vekayi nakledildikten sonra Bahaeddin Şâkir Bey demişti ki: "Düşünmelidir ki devletin mukadderâtını idare etmiş olan bir sadr-ı âzam (*Kâmil Paşa*) komşu hükümetlerin matma-ı nazarı olan bir mıntıkada devlet için gâyet mühlik neticeler tevlîd edebilecek bir siyâset takîbinde hiçbir eser-i tereddüd göstermiyor ve sırf garaz için öyle bir siyâseti tasvîb ve tercîh etmekle kalmayarak manen onun başına da geçiyor. Diğer milletlerin tarihinde böyle bir şeye tesadûf olunmaz. Ahrar ve Hürriyet ve İtilâf Fırkaları şeklinde tezâ-

70. Propaganda o denli etkili olmuştur ki Arnavutların istiklâlini arzulayan ve Arnavutluğun nüfuzlu şahsiyetlerinden biri olan Necib Draga dahi milletdaşları karşısında ki şaşkınlığını şu sözlerle ifade eder: "Bildigimi zannettiğim bu insanlar değişmiş... Adeta beyinleri yıkanmış." (bkz. Kutay, Osmanlı'dan... age. c:2, s:270)

71. Cümlelerin başında birkaç kelime sansür edilmiştir.

hür eden İttihâd ve Terakkî muhâlifleri serdarlarının evsâfı böyle olursa diğer erkânının mütârekeden sonra ihdâs ettikleri vekayie hayret eylememek lâzım gelir.*

LOMALILAR VÂKÂSI

Ben (*Baha Şâkir Bey*), Lumalılar vakasını birçok yerlerde söylemiştim. Bunu işiten zevât (...) Bey'e mürâcaat ederek ondan da soruyorlardı. Hatta bu mumâileyh bu suâllerin tekerrür ve tevâlisinden dolayı o kadar müşkîl bir mevkie gelmişti ki bana mürâcaatla vakayı naklederken isim vermememi ricâ eylemiş "Vukû bulan suâllere karşı hakikati inkâr edemiyorum, aynen tasdike mecbûr kalıyorum ve meselenin birâderime taalluk etmesinden dolayı mahcûb oluyorum." demişti ve bunu da bazı arkadaşların huzûrun-da söylemişti.

BAHAEDDİN ŞÂKİR BEY'İN İSTİŞHADÂTI

İki Arnavud zâbitiyle beraber ilk defa Nuruosmâniye Kulübü'nde beni ziyârete gelen erkân-ı harbiye yüzbaşlarından Hulûsi Bey, Balkan Muharebesi esnâsında Gümûlcine Fırkası erkân-ı harbiyesinde bulunuyordu. Bilâhare Edirne'nin muhasarası üzerine o da Edirne'de mahsûr kalmıştı.

* Her şeyi umûmleştirmek tabîî doğru değildir. İttihâd ve Terakkî muhâliflerinin bir kısmı, bilhassa mütârekeden sonra düşmanlarla teşrîk-i mesâi etmek sûretiyle din ve millete ihânet etmişler ise de vaktiyle muhâlif fırkalara dâhil bulunanlar arasında yalnız İttihâd ve Terakkî'ye muhâlefet eden fakat vatanlarına huyânet etmeyen bâzı namuslu insanlar da mevcûddur ki onlar son senelerde muhâliflerin muâsi-i vatanîyesinden dâimâ uzak durmuşlar ve kirlenmemişler hatta mücâhede-i millîye'ye iştirâk ve hidmet etmişlerdir. (Tevhîd-i Efkâr)

Muhasara hayatını birlikte geçirdiğimiz zamanlarda bazı meclislerde hazır bulunduğumuz esnâda Arnavudluk hadi-sâtı mükerreren mevzû-u bahis edilmişti. Hulûsi Bey birkaç kişinin huzûrunda o vekayii nakledildiği gibi, bütûn tafsîlâtıyla derhatır ettiğini her defasında söylemekten çekinmemişti."

Bahaeddin Şakir Bey bu gibi meseleler hakkında mübâhase yürütüldükçe yerinde oturamaz, sigaranın birini bitirip diğerini yakarak bilâ tevakkuf aşağı yukarı dolaşır dururdu.

DÎVÂN-I HARB'İN HÜKMÜ VE TALAT PAŞA

Talat Paşa'yı en ziyâde müteessir eden vekayiden biri İstanbul Divân-ı Harb'i tarafından kendisi ve rûfekâsı aleyhinde verilen kararlar idi. (*Talat*) Paşa Divân-ı Harb'in kendilerini ithâm etmek için bulduğu sebepleri pek gülünç telâkkî eder ve bu kadar sene Türkiye'de icrâ-yı hükümet etmiş bir fırkanın azâsına karşı hiç olmazsa bir dereceye kadar daha mukni esbâb-ı ithâm bulunamamış olmasını büyük bir becerisizlik gibi telâkkî ederdi. Talat Paşa Divân-ı Harb'in kararlardan dolayı pek ziyâde muğber olduğu için Berlin'de tab ettirdiği mukaddeme-i hâtîrâtında bu meseleyi uzun uzadıya mevzû-u bahis etmişti.

KÂNUN-İ ESÂSÎYE DARBE!

(*Talat*) Paşa diyordu ki: "Hiçbir hükümet tasavvur edilemez ki kendisini kanun, hukuk ve cihân-ı siyâset nazarında bu kadar çirkin ve gülünç bir tarzda terzile muvaffak ol-

sun. İttihâd ve Terakkî azâsını mahkûm etmek için ihdâs olunan vekayi bütûn manâsıyla müretteb ve hayâlî olduğuna göre onların hiç olmazsa daha ciddî gibi görünen istinâd ve müfteriyât şeklinde gösterilmesine çalışılabilirdi. Anlaşılan erbâb-ı iktidârdan hiçbir ferd bu alçakça istinâdâta, nâmus-u milliyi lekedâr eden müfteriyâta iştirâk etmemiş ve yalnız Abdülhamid'in çini fabrikasında müdüriyet vazifesini ifâ eylemiş olan eski devirden kalma bir paşa ile birkaç zâbit bu hamâkata âlet olmayı kabûl eylemişlerdir.

Halbuki Kânûn-i Esâsinin 92. maddesi mûcibince vûkelâ-yi devlet ancak Divân-ı Âli'de muhâkeme edilebilir. Bu nokta gâyet katî ve sarîh sûrette zikredilmiştir⁷². Bu sarâhat ortada iken muhtelif kabinelerde azâlık eden zevât, askerî bir divân-ı harb tarafından muhâkeme ediliyor ve böylece Kânûn-i Esâsiye bir darbe vuruluyor.*

Divân-ı Harb tarafından verilen mahkûmiyet kararından altı ay evvel Kânûn-i Esâsiye riâyet edeceğine dâir yan

72. Kânûn-i Esâsi'nin 92. Maddesi: "Divân-ı li otuz azâdan mürekkeptir. Bunların onu heyet-i âyan ve onu şûra-yı devlet ve onu Mahkeme-i Temyiz ve istinaf rüesa ve azâsından kur'a ile tefrik ve tâyin olunarak Heyet-i yan dairesinde lüzûm göründükçe ba irade-i seniye akdolunur. Vazifesi vûkelâ ile mahkeme-i Temyiz rüesa ve azâsını ve zât ve hukuk-ı şahane aleyhinde harekete ve devleti bir hal-i muhataraya ilkaya tasaddi eyliyenlerin muhakemesidir."

[bkz. Prof. Dr. Suna Kili-Prof. Dr. Şeref Gözübüyük, Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Yenilenmiş 2. Baskı, Mayıs 2000, s:52]

* Talat Paşa'nın Divân-ı Harb'in İttihâd ve Terakkî rüesâsı aleyhindeki kararlarına karşı böyle pür-tchevvür bir lisân istimâl etmesi gâyet tabiidir. Sadr-ı esbâk, aleyhinde verilen idâm hükmüne elbette pek muvafıktır, demeyecek idi ya... Fakat mühim bir nokta var ki o da memlekette kanunsuzluğun timsâli olan İttihâd ve Terakkî rüesâsının kânundan bilhassa, o zavallı Kânûn-i Esâsiden bahsetmeleridir. Evet, İttihâd ve Terakkî'yi istihlâf muhâlifler de Kânûn-i Esâsi'ye riâyet etmediler. Kanunsuzluğu İttihâdcıların bıraktığı yerden takib ettiler. Ve muhâlifler ekseriyet itibâriyle İttihâdcılardan da çok aşağı oldukları cihetle tabii yolsuzlukta seleflerini fersah fersah geçtiler. Böyle yaptıkları için de yurlanıp gittiler ve cezâ-yı sezâlarını buldular ve buluyorlar. Fakat muhâliflerin yolsuz hareket etmeleri İttihâd ve Terakkî'nin yaptıklarını unutturur, afv ettirir mi?

Talat Paşa, vûkelânın Divân-ı lî'de muhâkemesi Kânûn-i Esâside musarrâh olduğun-

ve mebûsân muvâcehesinde yemin eden makâm bu sûretle yemininde hânis olmuş bir vaziyete konuluyor. Bütün bu ahmaklıklar gerek ilân-ı harbin mesûliyeti gerekse harb esnâsında vatana karşı yaptıkları hıyânetten dolayı sırf bir tedbir-i askerî olmak üzere ve padişahın iradesine iktirân etmiş bir kânûn-u mahsûs ile harb menâtıkından kaldırılan anâsıra karşı memûrlardan ve ahâleden bazı kimseler tarafından vukua getirilen tecâvüzâtın mesûliyeti İttihâd ve Terakkî hükûmetine isnâd edilmek için yapılıyor.

HARBİ MİLLETİN İSTEDİĞİ İDDİÂ-YI GARİBİ

Divân-ı Harb tarafından verilen hükümlerle anlatılmak isteniyor ki yalnız o zaman mevki-i iktidârda bulunan İstanbul Hükûmeti değil bütün Osmanlılar öteden beri İtilâf Devletleri'nin dostu ve doğrusu Divân-ı Harbin müdde-i umûmisi olan yüzbaşının(?) iddiâsında münderic olduğu vechile azâd kabul etmez nimetperverdesi oldukları halde beş on kişiden ibâret olan İttihâd ve Terakkî hükûmet ve fırkası bilâ sebep harb-i umûmîye iştirâk eylemişti* ve harb esnâsında mazlûm ve masûm olan Ermeni ve Rum anâsırına karşı fenâlıklar yapmıştır. İstanbul Hükûmeti zan ediyor-

dan bahsederken Talat Paşa'nın, Ayân azâsından Abdülhamid Zöhravi Efendi'yi Kânûn-ı Esâsî'nin Mebûsân ve Ayân'a verdiği her türlü hukûk hilâfına Meclis-i Ayân'dan muhâkemesine müsâade itâ edilmeksizin liye Divân-ı Harbî'nde mahkûm ve idâm ettirdiğini acaba neden unutuyor?

İttihâd ve Terakkî rüesâsının kânundan, kânunperverlikten bahsetmeye toz kadar hakları yoktur. Onlar ki hiç kânuna riâyet etmemişler, onlar ki canları sıkıldıkça hergün bir kânûn-ı muvakkat yapıvermişler, aynı kânûnsuz muameleye marûz kalınca "Ektiğimi zi biçiyoruz." deyip susmalıdırlar.

Kânun hesabına feryâd etmek hakk-ı manevîsini hâiz olanlar ne İttihâd ve Terakkî, ne Hürriyet ve İtilâf rüesâsıdır, yalnız, bî-taraf kalmış ve kânuna riâyetten ayrılmamış olanlardır. (Tevhid-i Efkâr)

* Talat Paşa merhûmun bu müdâfaası hakikaten garibtir. Sadr-ı esbâk, sanki Türk milleti harb-i umûmî'ye İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmîsinden birkaç kişi ile Talat, Enver ve Cemal Paşaların arzusu ve Amiral Suşon'un ihânetkârâne bir hilesi ile girmemiş de kendi arzu-yı vicdânîsiyle ve kemâl-i memnûniyetle dâhil olmuş gibi bir lisan kullanıyor

du ki İttihâd ve Terakkî mensûbînini Afrika vahşilerine yakışacak bir tarzda muhâkeme ve mahkûm ettikten sonra İtilâf Devletleri: "Mademki harbe sebebiyet verenler cezâlarını gördüler, mademki yeni heyet-i hükûmet öteden beri İtilâf Devletlerine dosttur, o halde Devlet-i Osmânîye'nin netâyici-i harbiyeden müteessir olmaması lâzım gelir." diyecekler ve Ermenilerle Rumlar'da kendilerine fenâlık eden Genç Türkler cezâlandırıldıktan sonra bir vatandaş hissiyle hareket edecekler ve mâziyi unutacaklardır.

KLEMANSO'NUN FERİD PAŞA'YA CEVÂBİ

Bu zan ve kanâatlerin ne kadar yanlış olduğu az zaman sonra anlaşıldı. Klemanso (*Clémenceau*), Ferid Paşa hükûmetine bu meselede siyasî bir tokat atmaktan çekinmedi. Fransa reis-i vükelâsı Ferid Paşa'nın raporuna Paris'te verdiği cevâbında bilâsebeb harbe girildiği ve Rum ve Ermenilere fenâlık yapıldığı hakkında yapılan itirâfları sened ittihaz ederek:

"Mademki bilâsebeb harbe girdiniz ve anâsır-ı sâireye

Meclis-i Mebûsân'ın kapalı bulunduğu bir sırada şâyân-ı nefret dalaverelerle harbe nasıl sürüklendiğimiz Meclis-i Mebûsân'ın Beşinci Şubesindeki Divân-ı Âli tahkikâtı ile tayîn ve tahakkük etmişti. (Bunları iki sene evvel dercetmiştik.) Ve bu Meclis-i Mebûsân İttihâd ve Terakkî'ye muhâlif mebûslardan mürekkebe değil idi. Bilâkis harb esnâsında İttihâd ve Terakkî'nin mütemâdi fesh tehdidi altında kâh tavan kâh kerhen bütün icraat-ı harbiyesini tasdik etmiş olan meclis idi. Harb-i Umûmî başladığı zaman milletin itilâf veya ittîfak devletlerine tarafdâr bulunduğu mevzû-u bahis bile değildir. Çünkü seferberlikten birkaç gün sonra vaz edilen sansür gazetelere fikirlerini söylemeyi men ettiği gibi Meclis-i Mebûsân'ın hâl-i ictimâda olmaması da İttihâd ve Terakkî Hükûmeti ve fırkasının istediği gibi harekette bulunmasını ve milletin harb hakkındaki hakikî sadâsının boğulmasını teşvil ediyordu. Binâenaleyh Talat Paşa'nın müdâfaasının bu kısmı tamâmen çürüktür. Müsellâh bî-tamâmlık vaziyetinde en büyük istifâdeleri te'min etmek mümkün iken -velev Almanların bir hilesi neticesinde olsun- harbe iştirâkimizden tamâmen ve yalnız İttihâd ve Terakkî ve İttihâd ve Terakkî'nin kısa düşünceli câhil ve cüretkâr erkânı ve rüesâsı mesûldür.

Ferid Paşa kabinesinin hükûk-ı milliyemizi tamâmen yanlış bir sûrette müdâfaa eylediği hususunda Talat Paşa tarafından serdedilen mütâlâat ise tamâmen vâridir ve bu hakikat, Talat Paşa'nın hâtûrâtına geçmeden evvel İstanbul'daki milliyetperver matbûatta pek çok defalar yazılmış, söylenilmişti. (Tevhid-i Efkâr)

fenâlık ettiniz, o hâlde bunlardan mütevellid neticelere tahammül eylemeniz lâzım gelir."

Rum ve Ermeni Patrikleri de yalnız Genç Türklerden değil dört yüz seneden beri devâm eden Türk idaresinden memnûn olmadıklarını ilân ettiler.

Vükelâ-yı devletin umûr-u memûrelerine müteâllik efâl-i siyâsiyelerinden dolayı ancak Divân-ı Âli tarafından muhâkeme edilebileceklerine dâir İstanbul'un en meşhûr dava vekillerinin, daha doğrusu bütün baro heyetinin divân-ı harb muvâcehesinde dermeyân eyledikleri hukûkî müdâfaaların hiçbir esâs-ı hukûkî ve kânûnî'ye müstenid olmaksızın reddine dâir kararname nazar-ı dikkate alınmadı. Müdde-i Umûminin teşrih-i dâvâyâ taallûk eden gülünç beyanâtı kabûl edildi. Bu vesikaları okuyanlar, o zamanki hükûmetin, velev divân-ı harb şeklinde olsun mehâkimi ne derecelere kadar kendi garazına âlet ittihâz eylediğini ve Divân-ı Harb heyetinin ne kadar gülünç bir mevkie getirdiğini anlamış olacaklardır." *

İşte Talat Paşa İstanbul Divân-ı Harbi tarafından verilen kararlar üzerine mukaddeme-i hâtırâtında bu satırları yazmıştı.

TEHCİR MESELESİ

Talat Paşa badehû İstanbul Divân-ı Harbi tarafından verilen hükümlerin istinâd ettiği beş maddelik ithamnâmenin

* İttihâd ve Terakkî zamanında divân-ı harbler, bilhassa harb esnâsında pek gülünç ve aynı zamanda pek zâlim bir şekle sokulmuş idi ve dediğimiz gibi muhâlifler de seleflerine karşı aynı silâhı istimâl eylediler. Fakat ortada ezilen millet oldu. (Tevhid-i Efkâr gazetesinin Notu)

her maddesini ayrı ayrı tenkîd ediyor. Divân-ı Harbi mazbatasında birinci madde şu sûrette izâh edilmişti:

"Divân-ı Harb'te rüyet olunan muhâkemât neticesinde tahakkuk eden Trabzon, Yozgat, Boğazlıyan taktîl cinâyetinin İttihâd ve Terakkî erkânından bulunanlar tarafından tertîb ve icrâ ettirildiği ve esnâ-yı müdâfaada dermeyân olduğu gibi mezkûr cinâyâtın vukûundan sonra haberdâr olanlar bulunduğu farz olursa bile ittîlâdan sonra dahi men-i tekerrürü ve evvelkilerin mütecâsirleri hakkında bir gûna teşebbüsâtta bulunulmamış olması."

Talat Paşa bütün, tehcîrin esbâb-ı askerîyeden tevellüd ettiğini ve idâre-i askerîye tarafından yapıldığını yazdıktan sonra vukûa gelen hâdisâtın doğrudan doğruya hükûmeti mesûl addetmiyor ve diyor ki:

"Eğer hükûmet memûrlarına tesîr tahtında yaptırılmıştır, denilmek isteniyorsa, İttihâd ve Terakkî efrâdı hükûmete karşı âmir-i mücbir mevkiinde olmadığından bütün mesûliyetin o tesîr altında kalan memûrlara âid olması lâzım gelir. Diğer bir nokta da İttihâd ve Terakkî efrâdının hükûmet memûrlarıyla müstereken tertibât ve icrâat ta bulunmuş olmasıdır. O hâlde gerek fırka gerek hükûmet efrâdından bu cinâyetleri bil-fiil ikâ edenlerin mesûl ve mahkûm edilmesi iktizâ eder. Hâlbuki mahkûm edilen kabine azâsı meyânında Bahriye Nâzırı Cemal Paşa Ermeni tehcîri esnâsında Suriye mıntıkasında bulunduğundan bu icrâat la hiçbir münâsebet ve alâkası yoktur. Bilâkis o havâliye sevk edilen Ermeni muhâcirlerine hüsn-ü muâmele ettiğinden dolayı Ermeni Cemaati tarafından kendisine mükerreren teşekkür edilmiştir. Maârif Nâzırı Doktor Nâzım Bey ise mütâre-

keden üç dört ay evvel kabineye girmişti ve tehcîr hakkın-
da hükümetce ittihâz edilen kararlara ve icrâata katîyen iş-
tirâk eylememiştir. Bu cihetlerin nokta-i dikkate alınmadı-
ğına nazaran Divân-ı Harb aldığı emir mûcibince isimleri
kendilerine verilen zevâtı delâil serdine lüzûm göstermeksi-
zin mahkûm etmiştir."

DİVÂN-I HARB KARARINA DİĞER İTİRÂZLAR

Bir de, müdâfaada dermeyân olunduğu vechile mezkûr
cinâyâtın vukûundan sonra haberdâr olduğu farz edilse bi-
le bunların men-i tekerrürü ve evvelkilerin mütecâsirleri
hakkında bir gûna teşebbüsâtta bulunulmamış olması da se-
beb-i mahkûmiyet addediliyor. Divân-ı Harb tarafından
mahkûm edilenlerden vekayi esnâsında İstanbul'da bulun-
mayan Cemal Paşa'nın ve maârif, ticâret, evkâf ve nafia nâ-
zırları gibi doğrudan doğruya tehcîr ile alakadâr bulunma-
yan zevâtın bu vekayie sonradan muttali oldukları farz edi-
lebilir. Yalnız kesb-i itilâ ettikten sonra mâni olmamaları
bir sebep-i töhmet addolunuyor.

Bir defa mahkûmlardan Cemal Paşa Suriye cephesinde
kumandan iken Boğazlıyan ve Yozgat'ta ikâ edildiği zan olu-
nan cinâyâta nasıl mâni olabilirdi? Bir de mahkûm meyâ-
nında Câvid Bey de var(dı). Bu zavallı da ilân-ı harbdan do-
layı kabine azâsı arasında vukûa gelen itilâf üzerine istifâ et-
miş ve Ermeni tehcîri tamamen hitâm bulduktan sonra sırf bir
hidmet-i vatanîyede(?) bulunmak için benim şiddetli ısrarım
üzerine kabineye girmişti. Demek ki gerek Nâzım Bey gerekse
Câvid Bey vekayiin cereyânı sırasında efrâd-ı ahâlden bulun-

yorlardı. Bundan dolayı her ferd-i Osmânîye ne cezâ terettüb ederse bunlara da aynı cezânın tevcih edilmesi lâzım gelir.

TALAT PAŞA KENDİNİ NASIL MÜDÂFAA EDİYOR?

Gelelim diğer alâkadâr olan nâzırlara ve bilhassa dâhiliye nâzırına... Yukarıda da bahsettiğim vechile Ermeni tehçiri esnâsında irtikâb edilen cinâyâtın bazılarına vukûundan sonra muttali oldum ve derhâl tekerrürüne mâni olacak tedâbire teşebbüs ettiğim gibi mütecâsirlerin tecziyesi için de teşebbüsâtta bulundum. Fâillerden birçoğunun idâm ve birçoğunun da muhtelif cezâlara mahkûm edilmesi işte bu teşebbüsâtın neticesidir. Dâhiliye Nezâreti Anadolu'nun muhtelif cihetlerinde tahkikât icrâ etmek ve tehçir esnâsında cinâyetler ikâ eden mütecâsirleri derhâl mahallî mahkemele ve Divân-ı Harblere tevdi eylemek üzere memleketin en yüksek memûriyetlerinde bulunan zevâtın mürekkeb dört heyet-i tahkikiye göndermiştir. Acaba bu zevât vazifelerini ifâ etmediler mi? Şâyed etmemişler ise bunlar hakkında takibât-ı kanûniyede bulunmak icâb ederdi. Elyevm mahkeme-i temyiz ve mahkeme-i cinayet riyâsetlerinde ve Şûra-yı Devlet azâlıklarında bulunan bu zevâtın isticvâb edilmediklerine ve taht-ı mesûliyeteye alınmadıklarında göre vazifelerini bihakkın ifâ ettiklerine hâsıl olmuş demektir. Şu hâlde dâhiliye nâzırı vaktiyle ve bilâhare kesb-i ıtıla ettiği cinâyet fâilleri hakkında takibât-ı lâzime de bulunmuş ve men-i tekerrür için dahi icâb eden tedâbiri ittihâz eylemiştir. Binâenaleyh birinci maddeden dolayı dâhiliye nâzırının adem-i mesûliyeti kabûl edilmek lâzım gelir.

HARBE İŞTİRÂKİMİZ MESELESİ

Divân-ı Harb-i Örfi ithamnâmesinin ikinci maddesi şu idi: "Reis-i umûmî sadr-ı esbâk Sâid Halim Paşa⁷³ seferberliğin bidâyetinde sâhilhânesine dâvet eylediği merkez-i umûmî azâlarına harbe iştirâk etmek pek muhâtaralı olduğu ve devlet için en iyi vaziyet bî- taraf olacağı hakkında izâhât itâ ve edille irâe eylemiş olduğu hâlde kabûl ettiremediğinden harbe iştirâk edilmiş olduğu Meclis-i Mebûsân'da İtâ eylemiş olduğu ifâde-i mazbutası münderecâtından anlaşılmış ve İttihâd ve Terakkî murahhas-ı mesûllerinden Rıza Bey esnâ-yı muhâkemesinde Trabzon'dan teşkil olunan çetelerden ilân-ı harbi beklemeksizin Rusya dâhiline sevk ettiği eşhâs vâsıtasıyla tecâvüzâtta bulunduğunu i'tirâf etmesi ve harbin meclis-i vükelâca taht-ı karara alınmaksızın ilân ettirilmesi üzerine o zaman Maliye Nezâretinde bulunan Câvid Bey'le Nâfia Nâzırı Mahmud Paşa, Posta ve Telgraf Nâzırı Oskan ve Ticâret Nâzırı Süleyman El-Bustanî Efendilerin istifâları delâletiyle harbin heyet-i mesûle-i vükelânın kararıyle ilân edilmeyip İttihâd ve Terakkîce mültezem ve musammem olması sebebiyle ihtiyâr olunmuş idiği."

73. Said Halim Paşa (1863–1921) 1888 yılında Şûra-yı Devlet azâsı, 1900 yılında Rumeli Beylerbeyi makamına getirildi. Jön Türk hareketleriyle bağlantısı anlaşıldığından Mısır ve arkasından Avrupa'ya geçti. Abdülhamid (II)'in tahtan indirilmesini müteâkib yurda gelen Sâid Halim Paşa kısa zaman içinde Şûra-yı Devlet reîshî, İttihat ve Terakkî Cemiyeti kâtibi ve arkasından hariciye nazırı oldu. 1913 yılında sadr-ı âzam olan Paşa bu görevini İttihat ve Terakkî ile girdiği anlaşmazlık neticesi 1917 yılında bırakmak zorunda kaldı. 1919 senesinde İngiliz işgal güçlerince diğer Osmanlı aydın ve ileri gelenleri gibi Malta Adası'nda esir kampına gönderildi. 1921 yılında esâret hayatı sona eren paşa, Sicilya Adası üzerinden İtalya'ya geçerek Roma'ya yerleşti. Aynı yıl Ermeni teröristlerince bir suikast sonucu yaşamını yitirdi. Sâid Halim Paşa'nın devlet adamlığı yönünün dışında önemli bir düşünürdür. Bilhassa İslam toplumlarının gelişimi ve Batı medeniyeti karşısında geri kalış sorunsalı üzerinde makaleler yazmıştır. (Said Halim Paşa'nın neşrettiği risâleler yakın zamanda günümüz dilinde derlenerek yayımlanmıştır. bkz. Said Halim Paşa, Bütün Eserleri, Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, Anka Yayınları)

TALAT PAŞA'NIN MÜDÂFAASI

Talat Paşa bu madde hakkında diyor ki: "Evvelâ seferberliğin ilânında harbe iştirâk meselesi katîyen mevzû-u bahis olmamıştır. Ve böyle bir dâvet ve ictimâ vukûa gelmemiştir. Bunu Sâid Halim Paşa söylemiş ise müşârünileyh vekayi-i âhire-i müessife dolayısıyla perişan olan efkârında hadisâtın büsbütün karışmış olmasında hükmetmek lâzım gelir. Seferberliğin bidâyetinde yalnız seferberliğin umûmî veya husûsî ve mevkii olması beynelvükelâ mevzû-u bahis olmuş, umûmî veya husûsî olması harbiye nâzırı tarafından teklif edilmişti. Buna heyet-i vükelâdan nâfia nâzırı Mahmud Paşa ile Mâliye Nâzırı Câvid Bey itirâz etmişlerse de Enver Paşa'nın ısrarı üzerine umûmî olmasına onlar da muvafakat eylemişlerdi. Seferliği tamam üç ay sonra Devlet-i liyye harbe girmek mecbûriyetinde kalmıştır.

Mamafih böyle bir ictimâ olduğunu farz edelim. Katîyen hiçbir mesûliyeti olmayan siyasî bir fırka veya cemiyet azâlarının kendilerine mahsûs kanâat ve ictihâdları bulunması ve o kanâatleri söylemesi hakkını hangi kânun kendilerinden nez etmiştir? Bu kanâat ve ictihâdlarını o vakit serbestçe söylediklerinden dolayı idâma mı mahkûm olmaları lâzım gelir? Bundan daha mecnûnâne bir muhâkeme ve hüküm tasavvur edilebilir mi? Mesâil-i siyâsîden dolayı doğrudan doğruya mesûl olan hâriciye nâzırıyla sadr-ı âzamdır. Said Halim Paşa da o zaman her iki vazifeyi derûhte etmiş bulunuyordu. Eğer o mülâhazât kanâatine tevâfuk etmemiş

ise üç (ay) sonra harbe girmek zarûreti hâsıl olduğu zaman neden istifâ etmemiş?*

İstifâ etmediğine nazaran demek ki kendisinin de harbe iştirâk kanâatinde bulunmuş olduğu anlaşılıyor.

Bir de Rıza Bey'in kablel-harb Rusya dâhiline çete gönderdiğini itirâf eylediğinden bahs olunuyor. Esâsen mütekâid bir zâbit olan Rıza Bey ve emsâli zevât seferberliğin bidâyetinde fırka ile münâsebetlerini kat (?) ederek harb ihtimâline binâen Harbiye Nezâreti'nin emrine girmişler ve her biri ordunun gayr-i resmî olarak istihdâm edeceği hizmetlere tayîn olunmuşlardı. Harbe girmeden evvel her ordu mukâbil tarafa casus, müşevvik, vesâire göndererek tedbir-i ittihâz etmek hakkını hâizdir. Bundan dolayı bu eşhâs yalnız ele geçtikleri zaman düşman devlet tarafından tecziye edilir. Yoksa kendi ordusunun âtisini teshîl edici tertibât ve teşebbüsâtta bulunanların yine kendi hükümetleri tarafından idâm cezasında mahkûm edildiği hiçbir memleketin tarihinde mevcûd değildir. Bu hâl bizim memleketin tarihine, tarihimizi lekedâr etmek şartıyla, geçmiş bulunuyor.

* Talat Paşa'nın bu sâli hakikaten garîbdir ve İttihâd ve Terakki reisinde zerre kadar samimiyet mevcûd olmadığını gösterir. Bi-çare Sâid Halim Paşa merhûm, Amiral Şu-son'un Rus sevâhiline taarruzu üzerine derakab istifâsını vermiş hatta Kurban bayramı muayedesine gitmemişti. Fakat İttihâd ve Terakki Merkez-i Umûmîsi, Talat, Enver ve Cemal Paşalar Sâid Halim Paşa'yı istifâsını geri almak için adetâ tehdid ettiler. Harbe iştirâkimiz mâcerâ-yı elimin millet arasında şübhe ile karşılandığını bildikleri için sadr-ı âzâmin istifâsıyla kabine erkânı arasında bir ihtilâf mevcûd olduğunun anlaşılmasına ve mev-kilerinin zâiflemesine meydan vermemek istemiyorlardı. Arkadaşlarının o tehditkâr ibrâm ve ısrarı üzerine âzîmkâr ve metîn seciyeli bir zât olmayan Said Halim Paşa da bir iki sene sonra bir daha ittihâza mecbûr olduğu istifâ kararını o tarihte geri almaya mecbûr olmuştu. Talat Paşa'nın bu hakâyıka herkesten iyi vâkıf olduğu hâlde Said Halim Paşa'nın neden istifâ etmediğini sorması fırka mücâdelâtına muvâfık olsa merdlik ve samimiyetle kâbil-i telif değildir. (Tevhid-i Efkâr)

HARBİN İLÂNİ MESELESİ

Nihâyet harbin Meclis-i Vükelâca taht-ı kararı alınmaksızın ilân edilmesi üzerine Câvid Bey ile Mahmud Paşa, Osman ve Bustanî Efendiler istifâ eylediğini ve bundan harbin İttihâd ve Terakkîce mültezem ve musammem olduğu istidlâl olunuyor. Bu da verilen idâm hükmü için bir delil, bir sened olarak gösteriliyor.

Harb, müsbet bir sûrette ilân edilmemiştir. Goben'in Karadeniz'de Rus donanmasıyla vukûa gelen çarpışması üzerine harb emr-i vâki halini almıştı.* Bu emr-i vâkinin önüne geçmek ve bu vaka neticesinde harbe iştirâk edilmemek için heyet-i vükelâca verilen kararda ittifâk hâsıl olmuş ise de İtilâf devletlerinin vaz ettikleri şerâitin kabûlünde vükelâ arasında ihtilâf vukûa gelmişti. Bu şerâiti kabûl etmek tarafdârı olanlar emr-i vâki, yâni harbe iştirâk cihetini tercih eylemişlerdi. Sadr-ı âzam Said Halim Paşa da birçok tereddütten ve heyet-i vükelâda mesele uzun uzadıya müzâkere edildikten sonra harbe iştirâki kabûl buyurduklarını ilânen beyân ve hâl-i harbi ilân ve lâzım gelen yerlere tebliğ etmiş-

* Talat Paşa'nın harbin sûret-i zuhûru hakkındaki bütün hakâyık anlaşıldıktan, o zaman İttihâd ve Terakkî kabinesinde dâhil bulunan hemen bütün nazırlar tarafından itirâf edildikten sonra da, harbe iştirâkimizi müteakib neşredilen musanna tebliğ-i resmideki sözleri halâ hakikat şeklinde göstermek istemesi merhûm sadr-ı esbâkın şahsını ve fırkasını müdâfaa için nasıl mugalâtalara saptığını gösterir. Harb, Talat Paşa'nın dediği gibi Goben'in Karadeniz'de Rus donanmasıyla vukûa gelen çarpışması üzerine emr-i vâki şeklini almamıştır. Amiral Şuson (Souchon) bütün Osmanlı donanmasını nisfûlleyden sonra, 15 Teşrin-i evvel 330 gecesı (Milâdî 15 Ekim 1914) Rus sâhillerine hücum ettirmiştir ve Türkiye'yi bu sûretle ihânetkârâne bir şekilde harbe sürüklemiştir. Karadeniz'de Rusların tecâvüzüyle Rus ve Türk donanmaları arasında bir müsâdeme vukû bulduğu ise de kâmilen musanna'dır ve o zaman bu musanna haberi muhtevî olarak neşredilen tebliğ-i resmî ise bilhassa Türk milletini aldatmak ve halk arasında harbe Rusların sebebiyet verdiği zehâbını tevîd etmek için Bahriye Nâzırı Cemal Paşa tarafından Şuson'un raporuna yazılan bir şerhden doğmuştur. Talat Paşa'nın yalanı halâ hakikat diye göstermek istemesine şaşmamak kâbil değildir. (Tevhid-i Efkâr)

tir. Hakikat-i hâl bu şekilde cereyân etmiş olduğuna nazaran heyet-i mesûle-i vükelânın karârı olmaksızın harbin edildiği hakkındaki delâil ve iddiâ diğerleri gibi gâyet açık bir yalandır. Hatta sözlerini delil ittihâz ettikleri Mâliye Nâzırı Câvid Bey ve rûfekâsı tarafından tekzibe mahkûm bir yalandır."*

İZZET PAŞA'NIN HARBİYE NEZÂRETİ'NDEN İSTİFÂSİ

İthamnâmenin üçüncü maddesi şu idi: "Sadr-ı esbâk İzzet Paşa'nın ifâdât-ı mazbûtalarından istinbât olunduğu üzere müşârûnileyhin Harbiye Nezâretinden istifâ eylemelerinin müdâhalesi üzerine hâsıl olan ihtilâftan münbais olması."

Talat Paşa bu üçüncü madde hakkında diyor ki: "Bu madde mazbata-i hükmîyenin şaheseri. Burada iki nazariye-i hukûkiye ve siyâsiyeye tesâdüf olunuyor. Bir nâzır fırkanın müdâhalesiyle hâsıl olan ihtilâf üzerine istifâ ettiğinden do-

* Harbin heyet-i mesûle-i vekilenin kararıyle ilân edildiği bir hakikattir. Fakat bu işin resmî ve zâhîrî kısmıdır. Gayr-ı resmî ve hafî tarafında bakınca da görürüz ki harb tarafdarı olan Talat, Enver, Cemal Paşalar, kabinenin harb aleyhdârı nâzırlarına karşı İstanbul'daki Alman sefiri ve Alman erkân-ı askerîyesi ile beraber el altından şedit bir mücadele açmışlar ve Karadeniz hâdisesini, bir sûret-i tesviye ile sulhen kapatmak imkânını, her türlü vesâit ile çalışarak, ortadan kaldırmışlardır. Sâid Halim Paşa merhûmun, Çürüksulu Mahmud Paşa'nın ve Câvid Bey'in Meclis-i Mebûsânın beşinci şubesinde vâki olan beyânâtından bu cihet epey sarâhatle anlaşılmaktadır.

Talat Paşa'nın müdâfaatı, bu karışık ve fecî meselenin şekli-zâhîrisine ve resmîsine müteâlliktir ki bu sûretle zevâhir ve eşkâl-i kanûniye ve resmiye itibâriyle kendisini bir dereceye kadar kurtarsa bile hakikat-i vekayîin vicdanî bir sûrette muhakemesi takdirinde harbe iştirâkımızın bütün mesûliyeti İttihâd ve Terakkî kabinesi ve hatta merkez-i umûmîsinin ruhu demek olan üç paşaya âiddir. Onlar istemeseydiler, Amiral Şuson ne Karadeniz'e çıkabilirdi ne de Rus sevâhiline tecâvüz edebilirdi ve hatta ne de İstanbul'da kalabilirdi. Onlar istemeseydiler Karadeniz'deki Rus sevâhilinin bombardımanından sonra dahi bu hâdiseyi sulhen kapatmak imkânı bulunabilirdi. Fakat istemediler. Çünkü câhil vekîletkâr idler ve yedi asırlık Devlet-i Osmâniye'nin mukadderâtıyla batasıya bir kumar oynamak istiyorlardı. (Tevhid-i Erkâr)

layı kabinedeki rûfekâsı idâma mahkûm ediliyor. Veyâhud idâma mahkûmiyet için bu da bir sebep gösteriliyor. Bu zavallılar bunu yazarken memleket dâhilindeki tesîrini düşünmedikleri gibi Avrupalılar üzerinde yapacağı tesîri de nazar-ı dikkate almamışlar, meşrûtiyetle idâre olunan her memlekette nâzırların ekseriyâ fırkanın müdâhalesi üzerine hâsıl olan ihtilâftan dolayı istifâ ettiklerini işitmemişlerdir. Vaktiyle Mâarif Nâzırı Emrullah Bey, Mâliye Nâzırı Nâil Bey hatta Hüseyin Hilmi Paşa hep fırkanın müdâhalesi üzerine hâsıl olan ihtilâftan dolayı istifâ etmişlerdi. Şimdi hep bu kabinelerdeki azâyı bu nazariyeye göre idâm etmek lâzım geliyor. Bu madde hakkında fazla bahse lüzûm görmüyorum. Bu bâbdaki hüküm ve mütâlaayı parlamento azâlarının kararıyla mevki-i iktidâra gelmiş ve bu sûretle istifâ etmiş nâzırlara terk ediyorum. Bu rezâleti ancak o zevât takdîr edebilirler. Yalnız memleketimizde pek yeni bir misâlini, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın müdâhalesi üzerine hâsıl olan ihtilâftan dolayı Ali Kemâl Bey'in istifâsını zikir ile iktifâ edeceğim."

İŞE SÛ-İ İSTİMÂLÂTI MESELESİ

Mazbata-i hükmîyenin dördüncü maddesi bervec-i âtidir:

"İttihâd ve Terakkî İstanbul merkezince iâşe işlerine memûr edilen ve bilâhare memûriyeti Meclis-i Umûmî ve Kongre'de kabûl olunan İstanbul murahhası Kemâl Bey'in teşkil etmiş olduğu, evvelâ bir heyet-i ticârîye ve badehû bazı şirketler ve cemiyetlerle muâmelâtı ticârîyeyi yed-i inhi-

sârına alarak halkın varını yoğunu ellerinden almış olmalarından servet-i umûmîyenin eşhâsı mâdûdeye ve sâlifüzzikr şirketlere intikâl ettirilmesi hem birçok Osmanlıların noksânî-i tagaddiden ya malûl kalmalarına veyâhud vefâtlarına ve binnetice kuvva-yi müdâfaa-i devletin tenâkusunda sebebiyet verilmiş olduğu aynı zamanda hükûmete âid vezâife İttihâd ve Terakkî İstanbul merkezinin müdâhale ettirilmiş bulunduğu 332 (*Milâdî 1916*) senesinde kiraat olunup maattakdir kabûl olunan lâhiya münderecâtından bu husûs hakkındaki istizâha verilen cevâben şehremanetinden mev-rûd tezkere-i cevâbîye melfûfâtından müstebân olduğu."

Talat Paşa bu meselelere dâir âtideki cevabı veriyor: "Bu maddenin bazı gazetelerde hiçbir delil ve senede lüzûm görülmeksizin siyâsî muhâliflere karşı sırf bir propaganda maksadiyle yazılan makâlelerden aynen nakledildiği anlaşıyor. Bahsettikleri kongre kararlarının da mütalâasına tenezzül edildiği görülüyor. Heyet-i ticârîyeden, şirketlerden bahsedildiği hâlde bu şirketlerin kimlerden müteşekkîl olduğundan ve yed-i inhisâra alınan muâmelâtı ticârîyenin nevi'inden, mâhiyetinden katîyen bahsolunmuyor. Garîbi şurası ki elime geçen İstanbul gazetelerindeki ilânâtta bu şirketlerin mevcûdiyetlerini muhâfaza ederek elyevm muamelât-ı ticârîyelerinde devâm ettikleri görülüyor. Demek ki bu heyet-i ticârîyeler ve şirketler feshedilmemiş ve muâmelât-ı ticârîyelerinde bir mahkeme tarafından sû-i istimâl görülmemiştir. Bu maddede vekayi kasden tahrîf ve hâinâne bir sûrette tağyir ve katîyen delâile istinâd olunmayarak ve madde tayîn edilmeyerek mahkemenin bizzât İttihâdcılar aleyhinde propaganda yaptığı görülüyor. Hakikat-i hâlde ise

bu şirketler ve heyet-i ticârîyeler maddede zikredilen ve mücib-i ithâm olarak gösterilen ahvâlin önüne geçmek üzere ellerinden geldiği kadar çalışmışlar ve bir dereceye kadar da muvaffak olmuşlardır. *

Şehremaneti Avrupa memleketlerinde olduğu gibi teşkîlât-ı muntazamaya mâlik olmadığından harbin ilk senelelerinde şehremini kendi mesûliyeti** tahtında olmak üzere İstanbul merkezi murahhası Kemâl Bey'i ve rûfekâsından bazılarını buğday mübâyaaası ve ekmek, tahın ve tevzîi işlelerinde istihdâm etmişti. Çünkü Kemal Bey İstanbul merkez murahhası olmak dolayısıyla esnâf teşkîlatıyla doğrudan doğruya temâsta bulunuyor idi.

Kemal Bey bu işleri sırf kendi nâmına bir teşebbüs olarak yapmamıştır. Kemal Bey'in bu iştigâli şehremanetinin kontrolü altında vukûa gelmiştir. Kemal Bey'in rûfekâsı bu işi vatanî bir hizmet telâkkî ederek geceleri uyumayarak çalışmışlar ve mukâbilinde hiçbir menfaat kabûl etmemişler-

* Şirketlerin teşkîli, memlekette ihtikârın ilk hatvesi olmuştur. İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmîyesinin bu şirketlerin sermayesini teşkîl etmek üzere birtakım havâic-i zarûriye fiyatlarını tezyid ettirmesi şirketler hâricinde pek çok açık gözlülerin zengin olmak hürsını tahrîk etmiş ve merkez-i umûmî de hükûmet de İttihâd ve Terakkî mensûbünün bu sûretle zengin olmalarını tensib eylemiş ve her şeyin hatta memleketimizde mebzûlen mevcûd olan mevaddın fiyatı müdhîş ve diğer muhârib memleketlerde görülmemiş bir sûrette tezâyüd etmiştir. İttihâd ve Terakkî rûesâsı ne kadar kendilerini müdâfaa etseler, ihtikâr meselesinde azamî mesûliyetten yakalarını kurtaramazlar. (Tevhid-i Efkâr)

** O zaman şehremini İsmet Bey merhûm idi ve mumâileyh Kemâl Bey'in müsaadesi olmadan selâm bile veremeyecek vaziyette bir zât idi. Talat Paşa "kendi mesûliyeti tahtında" ibâresiyle adeta alay ediyor. Zavallı İsmet Bey korkuluk kâbilinden bir şehremini olduğu için bu cümleyi "İttihâd ve Terakkî İstanbul merkezinin tazyiki altında" ibâresi yahud "Kemâl Bey'in emri altında" cümlesi ile tebdîl etmek daha mûnsifâne olur. Talat Paşa'nın bütün müdâfaatı, evvelce de söylediğimiz gibi, bütün yapılan işlerin resmî ve zâhirî kısmına âiddir. İttihâd ve Terakkî ise el altından ve maverâ-yı perdeden iş görürdü. Talat Paşa merhûmun müdâfaatı asıl bu kısma âid olmak lâzım gelirdi. Bu müdâfaalar ile resmen ve zâhiren kendini mesûliyetten kurtarsa, divân-ı harbin ithâmâtına cevâb verse bile vicdan-ı milletteki mahkûmiyet kararı elbette bu gayr-ı samimî müdâfaat ile cerh ve izâle edilemez. (Tevhid-i Efkâr gazetesî'nin notu)

dir. Bu zevât gibi düşünmeyen kimselerin bu dediklerime inanmalarına ahvâl-i rûhiyeleri mâni ise de hakikat-i hâl bundan ibarettir. Ekmek satışında mikdârı hatırımda olmayan küllî bir temettu husûle geliyor idi. Meselâ elliyedi paraya satılması lâzım gelen bir ekmek ellibeş paraya, zararına satılamadığı gibi elliyedi paraya satılmasına da para aksâmı bulunmadığından imkân olmuyor, binâenaleyh zarurî altmış paraya satılıyordu. İşte bu zarûret neticesinde bir kısım mebâliğ terâküm ediyor idi. Bu zevât kimseye âid olmayan bu para ile hem memlekette hayât-ı ticârîyeyi canlandırmak hem de bu vâsita ile halkın diğer ihtiyâcâtını daha ehven fiyatlarla tedârik etmek cihetini düşünerek bu paranın etrafında husûsî sermayeleri de toplayarak şirketler teşkîl etmişler ve binnihâye bu şirketlerin sermayesinden bir kısmını teşkîl eden bu sahipsiz parayı usûl-i şeriyyesi dâhilinde vakfederek teşkîl edilecek bir İslâm Bankasının sermayesini ihzâr eylemişlerdir. Kemal Bey'in rûfekâsı tarafından meydana getirilen bu teşkilât eşhâs-ı madûdenin cem-i servet etmesine değil aksine, yani eşhâs-ı mahdûdenin cem-i servet etmelerine mâni olmağa çalışmış ve bundan dolayı pek çok kimselerin husûmetini celbetmiştir. Bu hasımlar me-yânında her nevi halk var idi. İslâm, Hıristiyan, Musevî tüccâr ve muhtekirleri muhtelif tarzda yalanlar neşrederek efkâr-ı umûmîyeyi tağlîte Divân-ı Harbden ziyâde çalışmışlardır.

İşte bu dedikodular neticesi olarak kongre hâlinde teşekkül eden fırka kendi efrâdından marûf bir simâyâ atfolunan bu dedikoduları tedkike ve Kemâl Bey'den izâhat istemeye karar vermiş ve icrâ edilen tedkikât, verilen izâhat neticesinde Kemâl Bey'in sırf kendi teşebbüs-i şahsîyesiyle vü-

cûda getirdiği bu büyük teşkîlâtı alkışlarla takdîr etmek mecbûriyetinde kalmış* ve rivâyet olunan sû-i istimâllere bedel yirminci asırda emsâline az tesâdüf edilecek fedâkâr-lığa ve paraya karşı büyük istignâlara tesâdüf eylemiştir.**

SÂLİH PAŞA'NIN ŞEHÂDETI

Bilâhare bu izâhat ayrıca risâle şeklinde tafsîlât ve tefer-ruâtıyla neşrolunmuştur. Meselenin heyet-i umûmiyesi arz olunan şekilde cereyân ettiğine İstanbul'un binlerce halkı vâkîf ve şâhiddir.

(Bugün, Bahriye Nezâreti'nde bulunan yan azâsı Salih Paşa da bu dedikoduların te'sîri altında kalarak benden izâhat istemişti.)⁷⁴ Bizzât Kemâl Bey tarafından kendisine bu izâhat verilince müşârûnileyh teşebbüssü takdîr ettiği gibi "bu ka-dar kişinin malûmâtı tahtında cereyân eden bir işte sû-i is-

* İttihâd ve Terakkî rûesâsı ve erkânı arasındaki tesânüd, merbûtiyet ve zihinlerdeki müşâbehet zâten en fenâ işlerde bile fırka ve cemiyet azâsının ekseriyetle arkadaşlarının yaptıkları işleri alkışlamalarını mücib olurdu. Fırka, nihâyet harb kaybedilip de memleket çökünceye kadar İttihâd ve Terakkî rûesâsının bütün icrâatını alkışlamamış idi. Enver Paşa, Sarıkamış, Kanal Seferi ve Irak mağlûbiyetlerinden, Çanakkale mezbahasında yüz-binlerce zâyîât verdikten ve orduyu bir seneden daha az bir müddet zarfında yarı yarıya tenzîl ve tahrib ettikten sonra Meclis-i Mebûsan'dan ve Ayân'da bâlâ-yı kursüden Şevket-meâb efendimizin bana teslim ve emânet ettikleri ordu-yı hümâyunu hüsn-i idâre ettim. dediği zaman da sürekli ve medid alkışlara mazhâr olmamış idi. (Tevhid-i Efkâr)

** Evet, fakat yirminci asırda emsâline az tesâdüf edilecek para ihtirâslarına da tesâdüf edilmiştir. Bu ihtirâslar hep hükûmetin veya merkez-i umûmiyenin el altından muâvenetleri ile milletin nafakasından alınan paralarla teskin edilmiş ve yüz parası olmayan bir takım insanlara yüzbinlerce lira kazandırılmış ve bu paralar Milovitchlerle beraber isrâf ve ifnâ edilmiştir. Talat Paşa merhûm iki satırlık parlak bir cümle ile bütün millete harbin meşûm hırsızlıklarını, sû-i istimâllerini, ihtikârlarını, açlıklarını ve isrâf ve sefâhatlarını unutturamaz. (Tevhid-i Efkâr)

74. Esas metinde burada yer alan satırlar sansür edilmiş ve yerleri boş bırakılmıştır. İtalikle gösterdiğimiz bu kısmı, tam metni "Talat Paşa'nın Hatıraları"nda yer alan 27 Nisan 1335 (1919) tarihli Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtnamesi'nden yararlanarak buraya aldım. (Zabıtnamenin tam metni için bkz. H. Cahit Yalçın, Talat Paşa'nın Hatıraları, Cumhuriyet Gazetesi Kültür Kitapları, Temmuz 1998, s:152)

timâl olamaz." demişti. Teessûf esnâ-yı muhâkemedede merkez-i umûmî a'zâlarının ısrarına rağmen bir defa da Kemâl Bey'den bu işlerin teferruâtı hakkında izâhat istenilmemiştir. Denilebilir ki Divân-ı Harb'de İttihâd ve Terakkî kongresi gibi mezkûr teşkilâtı alkışlarla takdîr etmek mevkiinde kalmaktan korkmuştur. Yukarıda arz ettiğim gibi bu kadar garazkârlığa ve husûmete rağmen mezkûr şirketlerin muhafaza-i mevcûdiyet eylemiş bulunması da yapılan muâamelelerin temiz ve pak olduğuna delâlet eder.

Şimdi bütün bu hakikati Divân-ı Harb'in tahrîf ve tağyîr ettiği şeklinde kabûl edelim. Kemâl Bey sırf kendi nâmına yaptığı bir işten dolayı kabine azâlarının ve bilhassa bu işlerin aslına değil şekline daimâ muâriz bulunan zavallı Câvid Bey'in mahkûm edilmeleri mi lâzım gelir? Zihî insaf!"

MAHÂKİM-İ ŞERİYYENİN NAKLİ MESELESİ

İthâmların beşincisi şu şekilde idi: "Şeyhülislâm-ı esbâk Musa Kâzım Efendi'nin Meclis-i Ayân'da mahâkim-i şerîyenin Adliye Nezâretine nakli müzâkere olunduğu sırada irâd olunan suâle cevâben "Benim reyimi suâl etmeyiniz, bunu fırka böyle istiyor, böyle olacak." demiş olması ve esnâ-yı muhâkemedede bu husûsu tavzîh ve tasdîk eylemesi fırkanın devlet umûruna müdâhalesini gösterdiği bâlâda tadâd olunan mevâdd kısmına ve tevâtüren şâyi olan ve netâyiciyle tahakkûk eyleyen husûsât-ı sâireden ve devletin umûrunda bir kısm-ı mühîmini vûkelâ-yı devletin rey ve ictihâdlarında göre hareket eylemelerine meydan verilmeyerek amâl

ve makasid-ı husûsiyeye göre bil-müdahale sevk edilmiş olmaları tahakkuk eylediğine binaen Hükümet-i Osmânîye'nin şekl-i kânûniyesini vücûda getiren kuvva-yi selâse fevkinde dördüncü bir kuvve-i tehdidiye vücûda getirilmek sûretiyle tağyîr edilmiş olduğu tezâhür eylemekle."

"Bu madde de diğerleri gibi güya beraet-i istihlâl teşkil etmek ve kendilerini kolayca efkâr-ı umûmiye-i medenîye ve siyâsiye muvâcehesinde müdâfaa edebilmek için tertîb edilmiştir deniliyor. Divân-ı Harb azâları asker olmak dolaşısıyla usûl-i meşrûtiyete ve fırâk-ı siyâsiyye teşkilâtına vâkîf olmadıklarından dolayı mazûr görülebirlirler ise de Divân-ı Harb hüküm mazbataları makâm-ı sadâretce arz-ı atebe-i ulyâ kılındığına göre (*sadrîazâmın da bu gülünç meselede iştirâki olduğunu gösterir.*)⁷⁵

Mahâkim-i Şerîyyenin Adliye Nezâreti'ne nakli meselesi hükümetin vezâif-i icrâiyesinden madûd değildir. Devletin teşkilât-ı esâsiyesine taallûk eden bir mesele-i mühîmedir ve İttihâd ve Terakkî Fırkasının programında "Mahâkim-i Şerîyyenin Islâhı" serlevhâsiyle senelerden beri dâhildir. Böyle olmakla beraber mahâkim-i şerîyyenin Adliye Nezâreti'ne nakl-ü rabtı keyfiyeti kapitûlasyonların ilgasından sonra hükümetce düşünülmüş ve Meclis-i Mebûsan'da cereyân edecek müzâkere esnâsında fırkanın müzâhereti temin edilmek üzere program üzerinde tadilât icrâsına hakkı olan kongreye teklif edilmiştir. Kongrede leh ve aleyhinde birçok mütalâat beyân edildikten sonra ekseriyet-i azîme ile programa idhâli ve hükümet tarafından Meclis-i Mebûsân'a teklifi takarrür etmiştir.

75. bkz. H. Cahit Yalçın, age. s: 154

MUSA KÂZIM EFENDİ'NİN MAHKÛMİYETİ HAKSIZDIR

Musa Kâzım Efendi, hissiyâtıma göre o vakit sırf şahsî endişelerle bir aralık tatbîkindeki müşkilâtın bahsetmiş ise de fırkanın ekseriyet-i azîmesi tarafından mazhâr-ı tasvîb olduktan sonra o endişesi de zâil olarak o lâyihayı imzalamıştır. Öyle olmasın da esâsına muhâlif olduğunu farz edelim. Her nâzır bir meselenin leh ve aleyhindeki, ictihâdını söyler ve şiddetle müdâfaa eder. Neticede ekseriyet kendi lehinde ictimâ etmezse, ya ekseriyetin reyini kabûl ederek yerinde kalır veyâhud ictihâd ve kanâatinde ısrar ederek memûriyetinden istifâ eder ve hatta kanâatine fevkalâde itimâdı olduğu takdirde fırkadan istifâ ederek ictihâdını müstakîlen Meclis-i Mebûsân'da ve matbuatta müdâfaa eder. Bu şekil kabûl eylediği takdirde bir mesele hakkında müzâkere etmek müzâkereye bir netice vermek imkânı yoktur.

Bu usûl, heyet-i vükelâda, fırka ve kongre müzâkerelelerinde böyle câri olduğu gibi meşrûtiyetle idâre olunan her memlekette öyledir. Biraz daha izâh edelim: Meselâ kabine reisi tedkîki meclis-i mebûsâna âid bir mesele-i esâsiyede refiklerinin ekserisiyle müttefik kaldıktan ve istinâd ettiği fırkanın ekseriyetini de istihsâl eyledikten sonra rûfekâsından bir meseleye muâriz olan bir veya iki nâzıra terettüb eden vazife ya ekseriyetin fikrine iştirâk veyâhud istifâ etmektir. İşte Musa Kâzım Efendi birinci şekli ihtiyâr etmiş ve istifâ etmemiştir. Zavallı Musa Kâzım Efendi bundan dolayı senelerce nefye ve heyet-i vükelâdaki diğer rûfekâsı da idâma mahkûm ediliyor!

TALAT PAŞA ARKADAŞLARINA KARŞI ZÂİF DEĞİL MİYDİ?

Divân-ı Harbin aylarca yaptığı tahkikat ve tedkikat neticesinde meydana koyabildiği bu beş madde-i cürmiye mâsumiyetim için nasıl bir delil teşkil ediyor ise siyâsiye ve memûreme âid kaffe-i muâmelât ve icrâatın tedkiki de hide-mât-ı vatanîyemin bir gün şahidi olacaktır.

Hayât-ı siyâsiyede hiçbir vakit hissiyâtıma tâbi olmadım, hiçbir vakit şahsımı ve akrabamı düşünmedim. Beni birçok kimseler eski arkadaşlarıma karşı zâfiyetle ithâm ettiler. Bu katîyen doğru değildir.* Bütün fedâkârlıklarım sırf endişe-i vatanîye ve selâmet-i umûmîye neticesidir. Hiçbir ferd benim nazarımda memleketten, vatandan kıymetdâr bir mevki işgâl etmemiştir. Beni yakından tanıyanlar bunu tasdik ederler. Tanımayanlar da bir gün hakikat karşısında bunu tasdik ve itirâf edeceklerdir."

(HARBE İŞTİRÂKİMİZ TALAT PAŞA TARAFINDAN NASIL HİKÂYE EDİLİYOR?)

ALMANYA İLE İTTİFÂK MESELESİ

Tevhid-i Efkâr'ın Harb-i Umûmî'ye sûret-i iştirâkimiz hakkında 28 numrolu bir tefrika münâsebetiyle neşrettiği

* Merhûm Talat Paşa anlaşılan kendi kendini pek iyi tanımıyor. Çünkü gerek kendinin gerek arkadaşlarının hayât-ı siyâsiyesinde akıl ve mantık yerine ekseriyâ hissiyât hâkim olmuştur. Harb-i Umûmî'ye iştirâkimiz bunun en büyük delilidir. Öyle olmasaydı harbe girmez, bi- taraf kalırdık. Talat Paşa eski arkadaşlarına karşı dâimâ zayıf idi. Bunu, yine bu hatıraların bir kısmında Enver, Cemal Paşalarla Câvid Bey'in İttihâd ve Terakkî'ye karşı kabahatler ve hatta cinâyetler işlediklerini söylediği hâlde kendi riyâset-i maddîye ve manevîyesini derûh-de ettiği fırkayı bu zevât ile kat-ı alâka ettirmesi de isbât eder. (Tevhid-i Efkâr)

mütalâalar Talat Paşa'nın mukaddeme-i hâtîrâtında aynı meseleye dâir verdiği tafsîlât ile kısmen tevâfuk eylemektedir. Paşa hâtîrâtında diyor ki: "Almanya sefiri Vangenhaym (Wangenheim) harbden evvel Sâid Halim Paşa'ya bir ittifâk teklif etti. Bu teklifin harb tehlikesi üzerine yapıldığını derhâl keşfettik. Fakat zâif olan Türkiye'yi hiçbir zümre-i düvelîye kabûl etmeyeceği için belki harb-i umûmî olmaz, biz de bu ittifâka girmiş oluruz diye ittifâkı kabûl ettik ve (*ittifâknâme*) Vangenhaym ile Sâid Halim Paşa arasında imzalandı. Bütün heyet-i vükelâyı teşkil eden zevât-ı mühîme haberdâr oldu. Biraz sonra Almanya ile Rusya arasında harb zuhûr etti.* Bizim için derhâl harbe iştirâk mecbûrî idi. Fakat Sâid Halim Paşa iştirâk etmemek fikrinde olduğundan Almanya ve Avusturya sefirlerini oyalyordu. Akdettiğimiz bir encümen-i vükelâda Bulgaristan'ın Romanya'nın vaziyeti anlaşılmaksızın Türkiye'nin harbe girmesi muvafık olmayacağı takarrür etti. Bulgaristan'ın kazanılmasına çalışacak idi.⁷⁶ Geceleri Sâid Halim Paşa'nın yalısında ictimâ ediyorduk.

ENVER PAŞA'NIN EVLÂDİ

Bir akşam yine encümen-i vükelâ halinde toplanmış iken sonradan meclise gelen Enver Paşa gülerek bir evlâdımızın dünyaya geldiğini, yani Goben'in Çanakkale'den içeriye girdiğini haber verdi. Bu meseleden sadr-ı âzam fenâ

76. Bulgaristan'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı devleti yanında Almanya'nın safında savaşa girmesi için milletvekili bulunduğu Bulgar Meclisi'nde 14 Türk milletvekili ile büyük çaba sarf eden, Teşkilât-ı Mahsusa mensûbu Nevrekoplu Celal (Perin) Bey'i anmadan geçemeyeceğim.

hâlde sıkıldı. O dakikaya kadar Goben'in gireceğinden hiç birimizin malûmâtı yoktu.

ROMANYA VE BULGARİSTAN'LA MÜZÂKERELER

Bükreş'te, Romanya ve Bulgaristan ile müzâkere eyledikten sonra harb hakkında katî bir karar verilmesi Sâid Halim Paşa'ya teklîf ettim. Sadr-ı âzam Paşa beni fazla harbci gördüğünü söyledi. Katîyen harbci değildim. Yalnız müttefiklerimize karşı ihânet etmiş bir vaziyette kaldığımız gibi İtilâf devletlerine karşı da bî-tarafîlıktan çıkmış vaziyette bulunduğumuzu düşünüyordu. Onun için şâyed bir müddet daha harbe iştirâk etmemekliğimize müttefiklerimiz muvâfakat ederlerse muahede-i ittifâkiyeye bir madde-i medenîye ilâvesini teklîf ettim.

MUHAREBE NASIL BAŞLADI?

Encümen-i vükelâ buna muvafakat etti ve Adliye Nâzırı Halil Bey'in Berlin'e giderek bu ciheti müzâkere etmesi takarrür etti. Halil Bey Kurban Bayramı'nın üçüncü günü Berlin'e hareket etmek üzere hazırlandı. Bu sırada sabırsızlanan, asabîleşen Baron Vangenhaym da bir gün nasıl olsa müttefiklerimiz sırasında harbe iştirâk edeceğimizi söyleyerek kendisini teskîn ettik. Hâlbuki arefe günü akşamı Karadeniz'de Rus donanmasıyle Amiral Şuson arasında topa tuttuğu haberi duyuldu. Sadr-ı âzam bu vakadan fenâ hâlde müteessir olarak ertesi günü bayram muâyedesine gelemeyeceğini bir tezkere ile bana bildirdi.

YALNIZ ENVER PAŞA HABERDÂR MI DEĞİL Mİ?

Bu vakadan da hiçbirimizin evvelden malûmâtı yok idi, herkes gibi ben de Enver Paşa'nın haberdâr olduğuna kâni idi. Bayram günü Meclis-i Mebûsân Reisi Halil Bey'in evinde ictimâ ettik. Orada Enver Paşa'yı çok sıkıştırdım. Hâlbuki yemin etti ve haberi olmadığını musırran söyledi. Bu vaka harbi emr-i vâki haline koydu. Sadr-ı âzam Paşa teessüründen istifâ etti. Kendisi aylarca müşevveş vaziyeti idâme edemeyeceğine kâni bulunuyordu. Bayramın üçüncü günü Sadr-ı âzam Paşa'nın yalısında ictimâ ettik. Vükelâdan ekserisi derhâl harbe girilmesine tarafdâr görünmüyordu. Hâl-i hazırların devâmına çalışılması takarrür etti.

İTİLÂF SÜFERÂSININ ŞARTI⁷⁷

(Halbuki)⁷⁸ İtilâf süferâsı hâl-i hazırların muhâfazası için İstanbul'da bulunan Alman heyet-i islâhiyesiyle Goben zâbitân ve efrâdının çıkarılmasını şart koymuşlardı. Bu şartı icrâ etmeye hükümet muktedir bulunmuyordu.* Esâsen kabine azâsının bir kısmı müttefiklerimiz ısrar ettiği takdirde bir mûcib-i ittifâk derhâl harbe iştirâk reyinde idi. Binâenaleyh sadr-ı âzam bir karar vermek mecbûriyetinde bulundu ve hâl-i harbi kabûl etmeyi ihtiyâr etti. Diğer nâzırlar da,

77. Esas metinde burada Tevhid-i Efkâr gazetesi'nin bir tashih notu yer almaktadır. Bu bölümün baş tarafı sehven bir önceki bölümün son kısmında, "islahiye" kelimesine kadar yayımlanmıştır. Bu düzeltme uyarınca yanlışlık düzeltilmiştir.

78. Sehven bir önceki bölümün sonunda yayımlandığı tefrikada (Tefrika No:30) yer alan bu kelime bu bölüm başlığı altında tekrar yayınlanışında yer almamaktadır.

* İttihâd ve Terakkî hükûmeti bu şartı kabûl etmemekle azîm bir hatâ işlemiştir. O cebbâr Enver ve Cemal Paşalarla Talat Paşa arzu etselerdi Almanları pekâlâ İstanbul'dan çıkarabilirlerdi. (Tevhid-i Efkâr)

Câvid Bey'de dâhil olduğu hâlde istifâ ettiler. İşte Devlet-i liyyenin harbe sûret-i iştirâki bu sûretle olmuştur."

1920 SENESİ NİHÂYETLERİNE DOĞRU

1920 senesi nihâyetlerine doğru Berlin'de İttihâd ve Terakkî rüesâsının vaziyeti şu idi: Talat Paşa İsviçre'ye ve Romanya'ya kadar yaptığı seyâhatlerle bir dereceye kadar faaliyet göstermeye çalışır, ikamet ettiği hânesine yakın bir mahâlde, Oland Strasse'de 194 numroda tesîs edilen büronun gâyet mahdûd olan faâliyetine nezâret eder, her sabah bermutâd büroya uğrayarak Avrupa gazetelerinden yapılan hü-lâsaları okur ve sonra ya Tîrgarten tesmiye edilen parkta bir saat kadar dolaşmaya veyâhud dostlarını ziyârete çıkardı.

Bahaeddin Şâkir Bey Rusya'da bir müddet kaldıktan ve Bakü kongresine iştirâk ettikten sonra Berlin'e avdet etmiş ve bir iki defa Macaristan'a kadar gittikten sonra ailesiyle Berlin'de yerleşmişti. Doktor Nâzım Bey uzun müddet Münih'te kalmış ve nihâyet o da Berlin'e gelerek büro ittihâz edilen dairenin bir odasında ikamet etmeye başlamış idi.

Talat Paşa Berlin'de iki seneden fazla bir zamandan beri ikamet ettiği hâlde henüz polise ismini kaydettirmemişti. Her ecnebi kırk sekiz saat zarfında bu muâmeleyi yaptırmaya mecbûr olduğundan Talat Paşa ileri de müşkilâta marûz kalmamak için dostlarından birinin tavsiyesiyle zâbitaya mürâcaat ederek kendisinin ve zevcesinin isimlerini "Ali Saî Bey ve refikası" diye kaydettirmişti.

BİR AMERİKA GAZETECİSİ İLE TEMÂSLAR

Bu esnâda paşayı ziyâret eden zevât ve gazeteciler me-yânında Talat Paşa en ziyâde "NivYork Amerikan" (*New York American*) namındaki Amerika gazetesinin merkezi Avrupa muhabiri meşhûr Doktor Vigand'ı severdi. Anadolu'daki hareket-i millîyeye ve Ankara milliyetperverlerinin maksadlarına dâir Mustafa Kemal Paşa tarafından irâd edilip tab olunan muhtelif nutukların bir hülâsası çıkarılarak Doktor Vigand'a verilmiş ve onun delâletiyle Amerika gazetelerinde neşrolunmuştu. Anadolu'ya dâir alınan haberler de yine o muhabir vâsıtasıyla Amerika'ya tebliğ edilirdi. Fakat bu haberler mahdûd olduğu için bu vâsitadan çok istifâde edilemezdi.

SOVYETLERE KARŞI BİR HAREKET

Bir aralık İngiliz Amele Fırkası'nın nâşir-i efkârı olan Londra'da münteşir Dayli Herald (*Daily Herald*) gazetesi Londra diplomasisi mehâfilinden aldığını iddiâ ederek 1920 senesi Teşrin-i Sâni'si (*Kasım*) nihâyetlerine doğru neşreylediği bir haberde Sovyet Rusyasına karşı yeniden bir muharebe açmak meselesi ile ciddi bir sûrette iştigâl eylediğini ve bunun için de Türk milliyetperverlerinin rüesâsıyla temas ederek onların Sovyet Rusya Hükûmeti'ne karşı hareket eylemek üzere itilâf devletleriyle teşrik-i mesâi eyleyip eylemeyeceklerini soracağını bildirmişti. Doktor Vigand bu haber üzerine Talat Paşa'ya müracaatla bu bâbda ne düşündüğünü kendisinden sormuş idi. Talat Paşa, Amerika muhabi-

rine bu hususta cevab vermekten istinkâf ederek Dayli Herald gazetesi tarafından ortaya atılan mezkûr mesele hakkında beyân-ı mütâlâa eylemek nâ-mevsim olduğunu bildirmişti.

İttihâd ve Terakkî rüesâsının Berlin'e geldikten Talat Paşa'nın katline kadar geçen mübâhaselere dâir kaydettiğim hâtırât burada hitâm buluyor. Bundan sonra katl vakasını ve onu takîb eden katil Tayliryan'ın muhâkemesini teferruâtıyla nakledeceğim. Yalnız, katl vakasına başlamadan evvel mezkûr hâdisle ile doğrudan doğruya alâkası olmak itibâriyle Paşa'nın Ermeni vukûatını, Ermeni tehcîrini velhâsıl bütün Ermeni meselesini ne sûretle telâkkî ve kendisini nasıl müdâfaa ettiğini de anlatacağım.

ERMENİ MESELESİ VE TEHCİRİ HAKKINDAKİ MÜDÂFAATI

Talat Paşa mukaddeme-i hâtırâtında da yazdığı vechile Ermeni tehcîrini takîb eden vekayi-i müessifeyi inkâr etmemiştir. Bununla beraber mezkûr hadiselerin müsebbibi olarak yine Ermenileri göstermiş ve onların Türk milletine karşı yaptıkları fenâlıkları yekdiğeriyle mukâyese ettikten sonra Ermenilerin davacı olarak hiçbir mahkeme huzuruna çıkmaya hakları olamayacağı neticesini çıkarmıştır. Talat Paşa diyordu ki:

"Ermeniler gerek Abdülhamid zamanında gerekse Meşrûtiyeti müteâkib marûz kaldıkları katliâmlardan şikayet ederler. Hâlbuki 1878 senesindeki Türkiye-Rusya muharebesine gelinceye kadar Vilâyât-ı Şarkîye'de Ermenilerle

Türkler birbirlerine gâyet sulhperverâne bir sûrette geçinirler idi. Hatta Türkler sadâkatlerinden emîn oldukları Ermenileri istihdâm etmeyi tercîh ederlerdi.

Rusya Devleti, Avrupa-yi Osmanîye'de Bulgarlara oynattığı rolü müstakîl bir Bulgaristan Emâretinin teşkilini müteâkib hitâma erdirdikten sonra aynı rolü Vilâyât-ı Şarkîye'de Ermenilere ifâ ettirmeye başladı. Bundan maksadı, Bulgaristan'ı Rumeli-i Şarkî'yi Türkiye'nin elinden aldıktan sonra Vilâyât-ı Şarkîye'yi de aynı sûretle gasb etmektir. Bu maksadın husûlû Ermeniler nezdinde Türkler aleyhinde Rus propagandası yapıldı. Ermeniler 1878 senesi muharebesini müteâkib Vilâyât-ı Şarkîye'de bir Ermeni muhtâriyeti ümîdine düştüler. Hatta Berlin Kongresi esnâsında aynı maksadla Avrupa heyet-i düveliyesine mürâcaat eylediler.

MEŞRÛTİYETTEN EVVEL

Bulgaristan Prenslîğî'nin teessüsü, Vilâyât-ı Şarkîye'de bir ekalliyet- kalîle teşkil eden Ermenileri ümîde düşürebilirdi. Filhakika Berlin Muahedesi'ni akdinde Vilâyât-ı Şarkîye'de ıslahat icrâsı temîn edildikten sonra Ermeniler nâmına hareket ettiklerini iddiâ eyleyen bâzı kimseler vilâyât-ı şarkîye'de, Kilikya'da, Kafkasya'da, İstanbul'da, Ceneve'de ve Mısır'da teşkilât vücûda getirerek tertib ve tasni ettikleri Türk ve Kürd mezâlimine dâir birtakım yalanlar ve iftirâları bunlar vâsıtasıyla neşr ve ilâna başlamışlardır. Daha Meşrûtiyetten evvel Selânik'te çalışmakta olan İttihâd ve Terakî Cemiyeti Paris'te bulunan hâricî merkezine teşrîk-i mesâi etmelerini teklîf eylemişti. Bunun üzerine Paris'teki mer-

kez-i umûmî Ermenilerin başka maksadlar takîb ettiklerini ve Türkiye'dan ayrılmak için tanzim eyledikleri program dâhilinde çalışmakta olduklarını bildirmişdi. Selânik merkezi meşrûtiyet istihsâl edilecek olursa Ermenilerle anlaşmak imkânı husûle geleceğini ümîd ettiğinden hâricî merkez-i umûmîyi behemehâl Ermenilerle anlaşmaya teşvîk eylemişti.

ERMENİLER VE İÂDE-İ MEŞRÛTİYET

Nihâyet Paris'te yapılan muhtelif mülâkatlardan sonra Ermeniler sırf Türklerin bu yeni mesâisinde parmakları bulunmak maksadıyla İttihâd ve Terakkî ile teşrîk-i mesâi eylemişlerdi. Bu aralık İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Rumeli'nin muhtelif şehirlerinde teşkilâtını tesis ve istibdâd-ı idâre aleyhinde münferid ve umûmî icrâata başlamışdı. Cemiyet merkezinin Selânik'te bulunduğu hakkında nazar-ı dikkati celbetmek, Anadolu'dan Rumeli'ye sevk dilmekte olan redif taburlarının sevkıyâtına mâni olmak ve Abdülhamid üzerinde manevî bir te'sîr icrâ eylemek üzere Ermenilere İttihâd ve Terakkî'nin teşkilâtca zâif bulunduğu İstanbul ve İzmir şehirlerinde İttihâd ve Terakkî merkezleriyle müştereken bâzı icrâ-yi teşebbüsâtta bulunmalarını, hiçbir kimseye zarar vermeksizin gece birer bomba atmalarını teklîf eylemişti. Hâlbuki Ermeniler İstanbul'da ve İzmir'de bu yolda icrâat da bulunmaya iktidârları olmadığını söyleyerek İttihâd ve Terakkî'nin teklîfini reddetmişlerdi.

ERMENİLER VE İTTİHÂD VE TERÂKKÎ

Bilâhare İttihâd ve Terakkî Cemiyeti memleket dâhilinde vücûda getirdiği teşkilât sâyesinde Meşrûtiyet'i istihşâl eyledikten sonra hemen bilcümle Ermeni matbuatı, yapılan inkılâb uğrunda Ermeni Taşnak Komitesi'nin de fevkalâde fedâkârlığı sebkât ettiğini ve Meşrûtiyet için Genç Türkler'e muâvenet eylediğini iddiâ etmişti. Genç Türkler Ermeniler böyle neşriyâtta bulunmalarından kendileri için bir zarar hâsıl olmayacağını bildiklerinden ve bir de onlarla anlaşmayı vatanî bir vazife olarak telâkkî eylediklerinden inkılâbı takîb eden seneler zarfında hakikat-i halin neden ibâret olduğunu söylemek ve Ermenilerin neşriyatını tekzîb eylemek lüzûmunu hissetmemişlerdi. Bilâkis Meşrûtiyet'in istihşâlî uğrunda Ermenilere de bir hassa-i iftihâr ayırmışlardı.

Hatta inkılâb günlerinde İstanbul'a gelen Ermeni komitelerinin reisleri ve menfâdan avdet eden Patrik İzmirliyan Efendi halk ve cemiyet tarafından pek büyük nümâyişlerle karşılamışlardı. Gerek İstanbul'da gerekse vilâyâtta İttihâd ve Terakkî mensûbîni Ermeni kiliselerine girerek devr-i istibdâdda ölen Ermenilerinistirâhât-ı ruhu için yapılan ayinlere iştirâk eylemişlerdi. Bu aralık Türkler ve Ermeniler tarafından irâd olunan hararetli nutuklarda meşrûtiyet-i idâre tes'îd ve yapılan inkılâbın muvaffakiyet-i âtiyesi ahd ü peymânlarla tevsîk ediliyordu. Meşrûtiyet'in ilk günlerinde görülen bu tezâhürât-ı hürriyetin verdiği galeyândan ileri geliyor, maatteessûf bir Türk-Ermeni itilâfına müstenid bulunmuyordu. Her iki taraf karşı karşıya gelerek programlarını henüz tedkîk etmiş değildi.

TAŞNAKSAĞANLARIN PROGRAMI

Hâlbuki Ermeniler teşrîk-i mesâi için çizdikleri programlarını ortaya koydukları zaman onların meşrûtiyetten mukaddem tayîn etmiş oldukları gâyelerinden ayrılmadıkları, bilâkis hedeflerine doğru âzim ve metânetle yürümek istedikleri anlaşılmıştı. İttihâd ve Terakkî'nin ilk temâsı Taşnaksâğanlarla vukûa gelmişti. Taşnaklar Ruslar tarafından teklîf edilen ıslahatın yâni muhtâriyet-i idârenin, hutût-ı dâhilinde bir program çizmişlerdi. Bu program İttihâd ve Terakkî tarafından tasvîb edildikten sonra Meclis-i Meb'ûsâna gönderilecek ve orada müştereken müdâfaa edilerek Kânûn-i Esâsî ona göre tadîl olunacaktı. Genç Türkler (yani *İttihâdcılar*) birçok nokta-i nazarlardan dolayı bu programı muvâfık bulmuyorlar ve âtideki itirâzı serdeyliyorlardı:

"Osmanlı Devleti muhtelif anâsır-ı ecnebiyeden mürekkeb olduğu için bir muhtâriyet-i siyâsiye mânâsını ifâde eden Ermeni programı kabûl edilecek olursa anasır-ı sâire de aynı teşkilât ve idâreyi istemeye başlayacaklardır. Böyle bir hâl ise devletin altı yüz seneden beri istinâd etmekte olduğu esâsını, vahdet-i idâreyi bozmuş ve imparatorluğun inkirâzına sebebiyet vermiş olacaktır."

TEVSÎÎ MEZÛNİYET MESELESİ VE ERMENİLER

Genç Türkler (yani *İttihâdcılar*) Kanun-i Esâsî'de mevcûd olan tevsî-i mezûniyet ve taksim-i vezâifi programlarına kabûl ettiklerinden idare-i husûsiye teşkilâtı vücûda getirilmesi hususunda Ermenileri de bu programa takribe ça-

hışmışlarsa da onlar bu cihete katîyen yanaşmak istememişlerdir. Hatta Taşnaklar komitelerden her birinin teşkilât-ı ihtilâliyesini muhâfaza etmesini teklif ve güya irticâa karşı müsellâh bulunmak elzem olduğunu iddiâ eyliyorlardı. Hiç şüphe yoktu ki Ermeni komiteleri bu fikri ileri sürmekle teşkilât-ı millîye ve ihtilâliyelerini olduğu gibi muhâfaza ve ileride tevsî etmek istiyorlardı. Mamafih tarâfeyn anlaşılmak imkânı olmadığını anlamakla beraber yekdiğerine karşı itmâd göstermekde devâm ediyordu. Çünkü arada mevcûd olan ihtilâfların, tarâfeynden birinin ileride diğeri iknâa muvaffak olmasıyla izâle edileceği ümîd olunuyordu. Yalnız Ermeniler, ihtirâsât-ı şahsiyeden doğan Ahrar Fırkası'nı bir aralık teşcî ederek bu vasıta ile gayelerine vâsıl olmak ümîdine düşmüşlerse de bu mezkûr fırkayı teşkil eden zevât ile temâs ettikten sonra ve firkanın hayâtı olmadığını görerek yine İttihâd ve Terakkî ile hoş geçinmeyi tercih eylemişlerdi.

ARÂZİ MESELESİ

Bu hâl Balkan Muharebesine kadar devâm etti. Ermeniler fiilî ve umûmî bir ihtilâl teşebbüsünde bulunmadılar ve bütûn faâliyetlerini, teşkilâtlarını ikmâle hasrettiler. Hükûmet ve fırka ile olan münâsebetlerine takib ettikleri siyâset ise Abdülhamid zamanında memâlik-i ecnebiyeye giden Ermenilerin avdetini ve bunlara âid arâzinin iadesini temîne çalışmak oldu. Hükûmet bu hususta dahi Ermenilere hüsn-i memnûniyet gösterdi ve arâzi meselesi için bir kânûn lâyihası hazırladı. Bütûn Kürd ve hatta Vilâyât-ı Şarkîyenin Türk mebûsları buna şiddetle itirâz ediyorlardı. Bu itirâzlar

Genç Türkler'e karşı husûmet izhâr edilecek kadar ilerlemekle beraber hükümet kânûnunun takîbine katîyen karar vermiş idi. Böyle olduğu hâlde mezkûr kânûn lâyihası Ermeniler tarafından gayr-ı kâfi görülmüştü. Bundan dolayı lâyihanın tashîhi hakkında cereyân eden müzâkereler uza-yıp gidiyordu. Bu esnâda Ermeniler gerek arâzi meselesinin uzamasından ve gerek arada sırada vukûa getirdikleri mahallî ihtilâllerden şikâyet ile kendilerinin sebebiyet verdiği asâyişsizlikten dolayı Avrupa'nın nazar-ı dikkatini celbde devâm etmekte idiler.

BALKAN MUHAREBESİ'NDEN SONRA

Balkan Muharebesi'nden sonra devlet dâhilen ve hâricen zâif düşmüş idi. İttihâd ve Terakkî Fırkası dâhilî siyâsetinde Arapları ve Ermenileri memnûn edecek bir program takîb etmek lüzûmu hisseyliyordu. Paris'e giden Suriye heyetine verilen temînât üzerine heyetin bir kısmı İstanbul'a gelmiş ve onunla bir itilâf akdolunmuştu. İşte o sırada Ermenilerle de daha müsâid şerâit dâhilinde anlaşmak üzere müzâkereye girişilmişti. Fakat Ermeniler Türkiye'nin Balkan Muharebesi'nden sonraki zaafından başka bir sûretle istifâdeye karar vermişlerdi. Rusya, Türkiye dâhilinde bir Ermeni muhtâriyeti vücûda getirmeye azmettiğinden Ermeniler Rusya'nın İstanbul sefirinden aldıkları tâlimât dâiresinde aralarındaki fırka ihtilâfâtına nihâyet vermişler; Hınçaklar, Taşnaklar, Ramgavarlar, Patrikhane teşkilâtıyla kendi millî teşkilâtlarını tevhi'd eylemişlerdi. Diğer taraftan Eçmiyazin Katogikosu da (*Bogos*) Nubar Paşa heyetini vücûda

getirerek muhtâriyet talebi vazifesiyle Avrupa pâ-yı tahtları dolaşmak üzere mezkûr heyeti Paris'e izâm eylemişti.

ERMENİ FIRKALARI AHALİYİ TESLÎH EDİYOR

İşte Genç Türkler Meşrûtiyetin ilânında Ermeni vatandaşlarına karşı gâyet samimî bir sûrette muâmele ederek âti-de onlarla anlaşabilecekleri ümîdini muhâfaza eyledikleri hâlde Ermeni Taşnaksiyun ve Hınçak Komiteleri 1908, 1909 ve 1910 senelerinde kemâl-i faâliyetle Türkiye dâhilinde teşkilât-ı ihtilâlkârânelerini tevsî'e ve Ermeni ahâliyi teslîhe çalışıyorlardı. 1910 senesinde Ermeni Komiteleri tarafından verilen talimatnâmede Rus eslihâsının fenâ olduğundan, Türk martinileri işe yaramadığından Türk mavzerlerinin elde edilmesine çalışılması tavsiye ediliyor ve bunlar için kurşun tedârikinin kolay olduğu söyleniyordu. Sonra, ahâlîde mavzer tüfekleri bulunması memnû olduğundan ihtiyâdla hareket edilmesi de ilâve olunuyordu. Bir de icâb ettiği takdirde köylerin basılması için ne yolda hareket etmek lâzım geleceği izâh ediliyordu.

AVRUPA'DA ERMENİ PROPAGANDALARI

Talat Paşa'ya nazaran Ermeniler dâhilde bu sûretle tedârikâtta bulunurken Avrupa'daki bir propagandalarını da tevsî ediyorlardı. Taşnaksiyun Komitesi gâyet mahrem olarak tebliğ ettiği bir beyânnâmesinde Ermeni meselesinin ikinci Balkan Muharebesi'nin zuhûrundan dolayı iyi bir vaziyete girdiğini düşünenlerin doğru muhâkeme etmedikle-

rini, komitenin meseleyi diplomasi tarîkiyle bir netice-i haseneye isâl etmek için birçok teşebbüsâtta bulunduğunu söylüyor ve muhtelif yerlerde vârid olan mektûblarda Londra'daki süferâ konferansında Ermeni meselesinin bu defa mevzû-u bahis olmayacağı, sulhün katîyen akdinden sonra İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin bu işi ele almaya karar verdikleri ve bu üç devletin Ermeni vilâyâtında bir idâre-i mahsûsâ teşkîlini istemekte müttehid oldukları bildirildiğini şubelerine haber veriyordu⁷⁹.

VİLAYET-I ŞARKÎYYE'DE ISLAHÂT MESELESİ

Bâb-ı Âli, Avrupa'nın vilâyât-ı şarkîye'de ıslahât talep etmesi vilâyât-ı mezkûrenin Türkiye'nin elinden çıkması demek olacağını bittocrûbe bildiğinden Avrupalı mütehassıslarla o havâlide kendi teşebbüsüyle ıslahât yapmak istedi, fakat İngiltere'den istediği mütehassıslar, Rusya'nın itirâzı üzerine verilmedi⁸⁰. Bunun üzerine bir defa daha Ermenilere mürâcaat edildi. Hükümetin ıslahât icrâsına ciddî ve katî sûrette karar verildiği kendilerine anlatıldı. Ermeni rüesâsına Türklerle Ermeniler arasında yeniden safvet gireceğini izâh ettim ve buna mâni olmak için kendilerinin de iştirâkiyle Avrupa'dan memûr ve mütehassıs getirilmesini teklîf ettim. Hâlbuki Ermeniler milleti ve Patrikhane'yi iknâa mümkün olamayacağından bahisle bu samimî teklîfi reddettiler. Ermenilerin maksadı zâten ıslahât değil Rusların

79. Bildirinin tam metni için bkz. Kabacalı, age. s: 56.57.58

80. Doğu illerinde ıslahat yapılması hususunda Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den talep ettiği kadro ve akabinde Çarlık Rusyasının engelleme ve müdahaleleri ile ilgili ayrıntılı bilgi ve belgeler için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, Ermeni Meselesi (I-II), Cumhuriyet Gazetesi Kültür Kitapları, Haziran 1998, C: I, s:106-110-123 vd.

müdâhalesiyle muhtâriyet ve ileride istiklâl temîn etmek olduğu anlaşıldı.

SEFERBERLİK ESNASINDA ERMENİLERİN YAPTIKLARI

Hükümet-i Osmânîye seferberliği ilân ettiği esnâda Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkîye'de ihtilâl teşkilâtı vücûda getirdiklerine dâir bir takım vesikalar elde etmişti. Bu vesikalar bilâhare neşrolunmuştur. Ermenilerin Türkleri Harb-i Umûmî esnâsında bir düşman olarak telâkkî ettikleri yalnız bu vesikalarla sâbit değildir. Ermeni menâfiini müdâfaaya memûr olan (*Bogos*) Nubar Paşa mütârekeyi müteâkib Ermeni metâlebâtını tervîc ettirmeye çalışırken Ermenilerin harb-i umûmînin zuhûrunda derhâl Itilâf Devletleri'nin tarafını iltizâm ederek Rusya'ya geçtiklerini ve Türkiye'ye karşı gönüllü alayları teşkil eylediklerini alenen söylemiş idi. Çar Nikola dahi neşrettiği irâdesinde Ermenilerin Rusya tarafını iltizâm eylemiş olmasını takdîr ve kendilerini mücâdelelerinde devâmda teşvîk etmişti. Bundan Türkler uzun seneler devâm eden ve memleketlerinde her türlü terakkîye sed çeken ecnebi istibdâdından sonra kendilerine serbestî ve hürriyet verecek olan netice-i harbe büyük bir tehâlûkle titreyen kalbleriyle intizâr eylliyorlardı.

TEHCÎRİN ESBÂBİ

Türkler, daha bidâyet-i harbde en büyük düşmanları olan Rusya'ya karşı gönderdikleri kıtaât-ı askerîyenin cephe

arkasında tertîp edilen vâsi bir Ermeni ihtilâli ile büyük bir tehlikeye marûz bırakıldığını, Vilâyât-ı Şarkîye'de mûkim Türk unsurunun yüzlercesi bir arada camilere tıkları bir diri diri yakıldığını, Van'da vesâir mahâllerde Ermenilerin kıyâm ederek binlerce Türk'ü kesmeye başladıklarını gördükleri zaman hükümet-i Osmânîye harb devâm ettiği müddet zarfında bütün Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkîye'den mahâll-i ahara nakillerini taht-ı karara aldı⁸¹. Merkez-i Umûmî tarafından ihzâr edilip heyet-i vükelâ tarafından kabûl olunan nakil kânûnu mevki-i tatbîke konuldu. Ermenilerin katli katîyen mevzû-u bahis olamamıştı. Ancak zarûrî olan bir kararı vermek kolay; fakat mevki-i icrâyâ koymak müşkîl idi. Bir kere Ermenilerin sevki için vesâit-i nakliye ve yol yoktu. Birçokları yaya girmeye mecbûr idi. Sonra o havali-de mûkim olan Türkler ve bilhassa Kürdler, Ermenilerin ihtilâle başlamalarından ve binlerce Türk'ü kesmelerinden dolayı fevkalâde galeyâna gelmişlerdi. Bütün bu sevâika Vilâyât-ı Şarkîye'de memûrin-i hükümetten bâzılarının da vazifelerini sû-i istimâl etmeleri inzimâm eyledi. Orduya sevk

81. Ermenilerin Anadolu'dan tehcîri tarihte ilk kez Türkler tarafından uygulanmadığı gibi yine Ermenilerin Anadolu'da düşmanla işbirliği yaparak, tâbi olduğu devlete karşı isyân ve ihânetlerinin kökeni de oldukça eskiye dayanır. Bizans İmparatoru II. Basile (976-1025) döneminde Selçuklu tehlikesine karşı Bizans bir politika değişikliğine giderek sınır bölgelerinde yerleşik bulunan Ermenileri kalabalık bir nüfus halinde Orta Anadolu'ya ve Sivas bölgesine sürmüştür. (bkz. Prof. Dr. Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Neşriyat, 8. Basım, Aralık, 2003, s:120) Bu göçün sebebi; Bizans'ın metbûu olan Ermenilerin sık sık çıkardıkları isyanlar ve Türk akıncılarıyla kimi zaman işbirliği yapmaları olmuştur. Yine Ermeniler, Süryani müellif Mihael'in aktardığı üzere Malazgirt Muharebesi'nden Selçuklu ordusuna karşı yer aldıkları Bizans ordusundan Ermenilerin ayrılması da savaşın kaderini Bizans aleyhine değiştirmiştir. (age. syf: 183) Ve Birinci Haçlı seferi ile Anadolu'ya giren Haçlı ordularıyla işbirliği yapan Ermeniler Kilikya bölgesinde Ermeni Prenslîğini kurmuşlardır. (age. syf: 279)

edilen jandarma müfrezeleri yerine ikame olunan ve mec-hûl eşhâsdan mürekkeb jandarmalar da vazifelerini ifâ edemediler. Bu sebeblerden dolayı Ermeniler yolda tecâvüzâta marûz kaldılar. Bilâhare pek mübalağalı bir sûrette işâa edilen bazı elîm vekayi zuhûra geldi.

ERMENİLERİN MESÛLİYETİ

Talat Paşa'nın Ermeni vekâyî hakkında verdiği izâhâtı burada bütün tafsilâtıyla nakletmek mümkün değildir. Yalnız şurasını söyleyelim ki merhûm bundan evvel de bahsölunduğu vechile bütün vekâyiden Ermenileri mesûl tutar ve bilhassa Ermeniler tarafından ikâ edilen mezâlimi şu sûretle naklediyordu:

"Ermeniler tarafından Türklere karşı yapılan mezâlimi, akıtılan kanı, insanların tüylerini ürpertecek bütün fecâyîi birer birer nakletmeye imkân yoktur. Ermeniler tarafından yapılan mezâlimle istilâ ettikleri Türk topraklarında Türk unsurunu mahvetmek için kullandıkları gayr-i insânî ve her türlü kavâid-i harbîye hâricindeki vahşîyâne vesâit o kadar hûn-rîzâne idi ki Rus zâbitleri bile nihâyette Ermenilere karşı şiddetle hareket etmeye mecbûr kalmışlardı. Bu sebepten dolayı Ermeni gönüllüleri ile Rus ordusu arasında büyük bir ihtilâf husûle geldiğini Rus gazeteleri o zaman uzun uzadıya yazmışlardı."

MÜTEKÂBİL MUKÂTELEDEN ZARARLI ÇIKAN TÜRKLERDİR

Görülüyor ki Ermenistan'da Ermenilere karşı yalnız bir taraftan bir katliâm tertib edilerek Ermenilerin mahvına çalışılmamış, bilâkis tarâfeyn arasında sırf Ermenilerin Türkleri mahvetmek Rusya tarafında geçmelerinden ve Türkiye'de ihtilâl çıkararak memleketi zâif düşürmek için yaptıkları tertibâtтан dolayı vukûa gelen mütekâbil bir mukâtele yapılmıştır. Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkîyenin Rus istilâsı altında bulunduğu müddet zarfında Türklere karşı yaptıkları zulümler nazar-ı dikkate alınacak olursa bu mütekâbil mukâteleden herhâlde Türkler zararlı çıkmışlardır. Maatteessüf hiçbir kimse Türklerin marûz kaldığı o felâketlerden bahsetmek istemez. Sonra, yalnız bu fecâyîin setr ü ihfâsı ile iktifâ edilmeyerek bir zamanlar tasavvur edildiği gibi İskenderun körfezine kadar imtidâd eden bir Ermeni devletinin tesîsi bile düşünülür. Şâyed Büyük Ermenistan fikri mevki-i tatbîke vaz edilmiş olsa isi, milliyet esâsına küllîyen mugâyir olarak teşekkül edecek olan o devlet, Anadolu'da yeni bir Balkan şibh-i ceziresi zuhûruna ve muhtelif milliyetlerin nisbetsiz bir sûrette taksîm edilmiş olmasından dolayı sükûn ve rahatı selbedecek yeni ihtilâfların tahaddüsüne sebebiyet verecekti. Ermeniler nüfusları nisbetinde Kafkasya'da küçük bir devlet tesîs eylemek şartıyla hudûdları dâhilinde istikbâlde inkişâf ve terakkîlerini temîn edebilirler...

TALAT PAŞA'NIN ŞEHÂDETİ

1921 senesi Mart'ının 15. günü Talat Paşa -o zaman tasilâtıyla gazetelerde yazıldığı üzere- katledildi⁸². Naaşı iki saat kaldırım üstünde kaldıktan sonra Şarlottenburg (*Charlottenburg*) morguna naklolundu⁸³. Bahaeddin Şâkir ve (*Doktor*) Nâzım Beylerle gidip orada ziyâret ettik. Her ikisi de tabîi fevkalâde müessir idiler. Bir kere bu kadar seneden beri beraber çalıştıkları refiklerini kaybetmişlerdi. Sonra, Talat Paşa'nın kendilerini ebedîyen terk edip gitmesi onların ümîd-i istikbâllerini de beraber alıp götürmüştü. İttihâd ve Terakkî, şâyed henüz mevcûd idiyse, o da Talat Paşa'nın şahsiyeti sayesinde kaim olabilirdi. Talat Paşa olmayınca, zâten dağınık bir hâlde bulunan İttihâd ve Terakkî'nin toplanıp da yeniden bir eser-i hayat göstermesi mümkün müydü?

82. Talat Paşa'nın şehit edildiği 15 Mart 1921 Salı günü Charlottenburg Polisi şu açıklamaya yapar: "Yabancı uyruklu biri, bugün öğleden önce saat 11 30'a doğru Charlottenburg mahallesindeki Hardenberg sokağında 17 nolu evin önünde yaşlı bir adamı arkadan kurşunladı. Suçlu elindeki silahını attıktan sonra kaçmaya çalıştı. Ancak etrafındaki halk tarafından yakalanarak Mommsen Polis karakoluna götürüldü. Fazla Almanca bilmeyen ve kendisine bir tercüman isteyen katilin kimliği burada tespit edildi; katil Solomon Teilirian adında 24 yaşında İran'ın Salmas kentinde doğmuş bir öğrenci. Charlottenburg'da oturuyor ve cinayeti kışkançlık yüzünden işlemiş olmalı. Üzerinde 12.000 Mark nakit para bulunmuştur. Öldürülen kişinin üzerinde bulunan kartvizitlerden ise makûlun Türk kökenli Sali Ali Bey olduğu zannedilmektedir." (bkz. Mustafa Çolak, "Tehcîr Olayının Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: Talat Paşa Davası", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Mart 2004, Cilt XX, sayı: 58, s:9)

83. Şehit edilişinin ertesi günü Talat Paşa'nın eşyalarını teslim almak üzere Hayriye Hanım (eşi) tarafından Mithat Şükrü Bleda'nın oğlu Turgut'u karakola gönderilir. "Amca" diye hitap ettiği Talat Paşa'nın katiliyle yüzleşmek istediğini karakolda polis şefinden ağlayarak rica eder ve ricası "sakin olması" şartıyla kabul edilir. Polislerin nezâretinde karşılaşmanın meydana geldiği anda Turgut elinde Talat Paşa'ya ait bulunan gümüş bastonla ani bir hareketle "Nasil kıydın ona... Canavar!" diğeri haykırarak katilin yüzüne vurur ve katilin burun kemiğini kırar. Tayliryan o gece kan kaybından ateşler içinde sayıklayacaktır. Katil hayatı boyunca bu bastonun izini yüzünde taşımıştır. (bkz. Cemal Kutay, Bir Devir Aydınlanıyor, Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları I-III, Kültür Matbaası, 1983, syf: 131-132)

DOKTOR NÂZİM BEY'İN BİR TEŞEBBÜSÜ

Doktor Nâzım Bey bunları düşünerek morgtan çıkıldığı esnâda refiki Bahaeddin Şâkir Bey'e demişti ki:

"-Baha, bilmem hatırlıyor musun? Paris'te bir heykel vardır. Bir âmânın arkasına binmiş bir topalı tasvir eder. mâ görmez fakat yürür, topal yürüyemez fakat görür. İki yarım insan bir araya gelince bütün bir insan olmuştur. İşte biz de o heykele benziyoruz. Talat Paşa'nın Naaşı karşısında o heykel hatırıma geldi. Belki ikimiz bir araya gelirsek tam bir insan teşkil edebiliriz."

Baha Bey heykeli hatırladığını söyledi; fakat iki yarım insandan bir Talat Paşa hâsıl olup olamayacağı noktasına cevap vermedi. O, başını önüne eğmiş derin tefekkürâta daldığı hâlde etrafından bi-haber yürüyordu.

Cenaze merasimi parlak bir sûrette icrâ edildi⁸⁴. Talat Paşa Berlin'de defnedilmeyerek ileri de vatanına götürölmek üzere tahnit edildi ve tabutu Berlin'de İslam Mezarlığı dâhilindeki binaya vaz olundu. Merâsim hitâm bulduktan sonra, sâbık İmparator Vilhem (*II. Wilhelm*)'den başlayarak sâbık ve lâhik nâzırlara, ümerâ-yı askerîye ve mülkiyeye, Türkiye'de bulunmuş Almanlara varıncaya kadar her taraftan gelen taziyet telgrafnâmelerine ve mektuplarına cevâb verildikten sonra katil Tayliryan aleyhinde cereyân edecek muhâkeme ile iştigâl edilmeye başlandı.

84. Talat Paşa'nın cenazesi eşinin isteği üzerine 19 Mart 1921 Cumartesi günü Hardenberg Sokağı 4 numaralı evine getirilir ve son kez evinin önünde yapılan merâsimin ardından Tampakelhoff Camii'nde namazı kılındıktan sonra Neukölln Türk Mezarlığı'na yerleştirilir.

KATİLİN MUHAKEMESİNDEN EVVEL

Bunun için muhtelif yerlerde teşebbüsâtta bulunuldu. Alman kanunu mûcibince muhâkemedede paşa'nın, dolayısıyla Türkiye'nin cihetini muhafaza edecek yegâne şahsın müdde-i umûmî olduğu ve ayrıca avukat tutulamayacağı tebeyyün etmesi üzerine, Ermeni meselesi esnâ-yı muhâkemedede ortaya atılacak olursa Türkiye'nin nokta-i nazarları hakkında malûmâtı olması için Prusya Adliye Nezâreti'ne şimdiye kadar Türkler tarafından neşrolunun kitaplardan ve risâlelerden verildi.

Adliyeden alınan cevabda meselenin gâyet basit olduğu, mahkemenin yalnız katl hâdisesini tedkîk ve müzâkere ile iştigâl ederek muhakemenin siyâsî bir cereyân almasına ka-tîyen müsâade etmeyeceği bildirildi. Bir de denildi ki, tah-kîkât-ı evveliyenin hitâm bulması da epeyce bir zamana mütevakkıftır. Hâlbuki katil Tayliryan, hastalığı süratle ilerlemekte olan müteverrimdir. Mahkeme huzuruna çıkıncaya kadar ber-hayat kalıp kalmayacağı şübhelidir.

ERMENİ TARAFDÂRİ BİR MÜTEHASSIS

Muhakeme günü geldi⁸⁵. Katilin kaviyyül-bünye, sağlam bir adam olduğu görüldü. İki gün devâm eden muhâkeme esnâsında Ermeni meselesi hemen bütün safâhatıyla ve yalnız Ermenilerin nokta-i nazarından ortaya atıldı. Ermeni

85. Literatüre "Talat Paşa Davası" olarak geçen Ermeni katil Tayliryan'ın duruşması Berlin Üçüncü Eyalet Mahkemesi'nde 2 ve 3 Haziran 1921 tarihinde gerçekleşmiştir.

meselesinde mütehassıs olarak Doktor Lepsiyus'un ifâdâtı dinlendi. Hâlbuki mütehassısın bî-taraf olması lâzımdır. Lepsiyus da ise bu sıfat yoktur. Evvelâ kendisi Protestan rahibi olduğu için dinî bir mâhiyeti hâiz olmayan Türk-Ermeni meselelerine dâimâ dinî bir şekil vermekten ve onun için meseleleri telâkkî husûsunda yanlış yollara sapmaktan hâli kalmamıştır. Sonra, Ermeniliğe hidmet etmek Doktor Lepsiyus için bir mesele-i hayâtîye şekline girmiştir. Lepsiyus'un Meşrûtiyet'ten evvel Vilâyât-ı Şarkîye'de tesis ettiği yetimhaneye "Alman müessesesidir" diye İngiliz ve Rus nüfûzu altında bulunan Ermeniler bir çocuk bile göndermemişlerdi. Bundan nevmîd olmayan Lepsiyus her ne zaman fırsat çıktı ise Ermenilere hoş görünmekten geri durmamış ve nâmını Ermeniler nezdinde tanıtmaya çalışmıştır. Talat Paşa'nın katli hakkında cereyân edecek muhâkemede böyle bir adamın bî-tarafâne ifâdâtta bulunamayacağı aşîkâr idi.

Mahkeme yalnız bir tarafı dinlemekliğe inhisâr edince ve müdde-i umûmî tarafından yapılan müdâfaa mumâileyhin meseleye adem-i vukûftan dolayı pek yavan kalına netice-i muhâkemenin Tayliryan lehinde çıkması için esâsen Lepsiyus'un sözlerine de lüzûm yoktu. Esnâ-yı muhâkemede öyle anlar oluyordu ki alâkadâr bir kimsenin hemen ortaya atılarak söz söylemesi icâb ediyordu.

MUSANNA VESİKALAR

Meselâ katilin müdâfileri Talat Paşa tarafından vilâyâta gönderilen ve güya Ermenilerin katlini emreden bazı telgrafnâmelerin asıllarını mahkemeye ibrâz ediyorlardı, orada

bir kimse yoktu ki çıkıp da hâkime: "Böyle telgrafnâme olmaz, Dâhiliye Nezâreti telgraf çekse bile şifreli olarak gönderir. İstanbul'da Talat Paşa'yı idâma mahkûm eden Divân-ı Harb bile Hükümet-i Osmânîye'nin bütün evrâkını tedkik ettiği hâlde böyle bir vesika bulamamıştır. O telgrafnâmeler musannadır!" desin. Onun için her ne söylendi ise mahkeme ve husûsiyle heyet-i udûl ona inandı. Alman gazetelelerinden mutedil düşünenlerin birinci muhâkemenin ertesi günü feryâdlarına ve "Rüzgâr eken fırtına biçer!" Alman darb-ı meselini hatırlatmalarına rağmen katil Tayliryan mahkûm edilmedi. Ermenilerin sürekli alkışları arasında mahkeme salonundan çıkıp gitti.

Muhakemenin doğru cereyân edip etmediği hakkında haftalarca gazetelerde münâkaşalar yürütüldü. Garîbdir ki, bu hususta sol ve sağ cenah gazeteleri ikiye ayrıldı. Sol cenah gazetelerinden hiçbirisi muhâkeme fenâ yapıldı diye iddiâ etmediği gibi sağ cenah gazetelerinden hiçbirisi de doğru yapıldığını kabûl etmedi. Şâyed Almanya hükümeti arzu etti ise bunu cezasını görmekte gecikmedi. Çünkü mahkeme Tayliryan'ın adem-i mahkûmiyeti için verdiği kararlarla Almanya'ya rüzgâr ekmiş oldu ve az zaman sonra da halâ âsârı görülmekte olan fırtınaları biçmeye başladı.

(İttihâd ve Terakkî Rüesâsının Diyâr-ı Gurbet Mâcerâları burada hitâma eriyor. Bu vekâyîi musavver olarak kitâb şeklinde de neşredeceğim.)

Arif Cemil

SON NOT

Elinizdeki hâtırâlar Talat Paşa'nın şehit edilişiyile burada son buluyor. Talat Paşa çok sevdiği vatanına hasrèt yaşama veda etti. Bu hüzünlü ayrılış 1943 yılı 25 Şubat'ına kadar devâm etti. 25 Şubat tarihinde yapılan devlet töreniyile vatan toprağına, ebediistirâhâtgâhı olacak, Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ndeki şehitliğe gömüldü. Ve Talat Paşa bir hü-zün oldu Türk milleti'nin kalbinde ve Mithat Cemal'in dizelerinde:

TALAT'IN TABUTU ÖNÜNDE⁸⁶

Alınıdaki ter, bir vatanın döktüğü terken,
Nabzındaki kan belki de bir nesle yeterken,

En sonra, şu bir torba kemik sen misin? Anlat.
Biz dipdiri verdik seni bir devlete Talat!

Takriben adamlık sana yetmezdi, tamamdın,
Sen kütle adam, millet adam, bayrak adamdın.

En sevdiğin insan senin, en çıplak olandı,
Şanlar, senin ölçünle, palavraydı, yalandı!

86. Mithat Cemal Kutay, Cumhuriyet Gazetesi, 25 Şubat 1943

İnsanların insanları verdikleri şanlar!
Göğsünde kalır, kalbine girmezdi nişanlar!

Asla derileşmezdi vezir esvabı sende,
Sen zorla büyüktün, ne kadar istemesen de!

En sonra eğildinse de kurşunla eğildin,
Altınlar akarken de züğürd ölmeyi bildin.

Neymiş sana heykel? Ne demekmiş sana türbe?
Arkanda kalan tertemiz ismin yeter be!

AÇIKLAMALAR

AÇIKLAMA NO: 1

BİR CEVÂB

Falih Rıfki Bey, tefrikamızın Enver Paşa'ya ait bir kısmında "Memleketini kurtarmak için aklı yettiği kadar on sene mütemâdiyen çalışan Enver Paşa..." cümlesinin yazılmasını Enver Paşa'yı müdâfaa ediyormuşum gibi telâkkî ederek dünkü Akşam gazetesi'nde iki, sütunluk bir makâle neşretmek lüzûmunu hisseylemiş. Ben o satırları herhâlde müdâfaa için yazmadım. O on senelik icrâatın neticesi bir iki satırlık müdâfaa ile unutturulmayacak kadar meydandadır. Tefrikaya başlamadan da yazdığım vechile yalnız bildiklerimi tekrar ile iktifâ ederek leh ve aleyhte bulunmaktan mümkün olduğu kadar tevakkî etmeye çalışıyorum. Enver Paşa'nın on sene aklı yettiği kadar çalıştığı bir hakikattir. Bu hakikat ile o on senelik sâynın tarz ve şeklini, tenkîd etme keyfiyeti birbirine karıştırılmamalıdır.

Harb-i Umûmî esnâsında herkes Enver Paşa'nın icrâat - 1 feciâsını şiddetle tenkîd ederken bu tenkîdâta iştirâk eylediğimi Falih Rıfki Bey pekâlâ bilir. Kendisi Suriye'de Cemal Paşa karargâhındayken İstanbul'a geldikçe Tanin matbaasını müsâraa-i ziyâretinde Enver Paşa hakkında mübâhaseler yürütürdük. Ancak Falih Rıfki Bey o zamanlarda bir "küçük Cemal Paşa" veyâhud bir "küçük Enver Paşa" gibi hareket ettiğinden belki kendisinden biraz çekinerek çok açılmazdık. Onun için olmalıdır ki vaktiyle Enver Paşa'nın icrâat 1

aleyhinde yapılan tenkidâtı arkadaşımız şimdi unutmuş gibi görünüyor.

Arif Cemil

(Tevhid-i Efkâr, 7 Haziran 1922, Tefrika No: 16)

AÇIKLAMA NO: 2

SİRÇADAN EVDE OTURAN KOMŞUSUNA TAŞ ATMAZ

Falih Rıfkı Bey, Arif Cemil Bey'in gazetemizde intişâr etmekte olan makâlelerini vesîle ittihâz ederek ortaya bir Enver Paşa meselesi çıkardı. Cemil Arif Bey'in bu makâlelerde Enver Paşa'yı müdâfaa gibi bir maksadı takîb edib etmediğini bilmiyoruz. Biz kendisinde Enver Paşa taraftarlığı görmedik. Görseydik, herhâlde o babdaki mütâlâamızı yazardık. Mamafih kârilerimiz gazetemizde münteşir herhangi bir yazı hakkında nokta-i nazarlarını bildirmek hakkını hâizdiler. Yalnız Falih Rıfkı Bey gibilerin, hele Enver Paşa'yı vesîle ittihâz ederek, durup dururken ortaya dedikodu çıkarmaya hakları yoktur. Enver Paşa bu memleket için bir afet oldu. Kendisinin yaptığı fenâlıkları da bilhassa mütârekeden evvel henüz mevki-i iktidârda iken ve akîb-i mütârekede bizim kadar kimse teşhir etmedi. Fakat dört harb senesinde bu memleketin başına belâ kesilenler içinde Enver Paşa de-recesinde bir de Cemal Paşa vardır. Hatta hâyât-ı husûsiyesi ve seyyiât-ı ahlâkiyesi itibarıyla Enver Paşa'dan çok dündür.

Falih Rıfıkı Bey, mademki sâbık İttihâd ve Terakkî rüesâsının ihtimâl medhinden bile bu kadar tevahhuş edip duruyor, o hâlde yalnız Enver Paşa'ya musallat olmamalı, hayât-ı husûsiyesini pek iyi tanıdığı Cemal Paşa'yı da ara sıra teşhir etmeli. Bahusûs bunun için vesîle de yok değil... Biz geçenler de İllüstrasyon Gazetesi'nden naklen Cemal Paşa'nın Afganistan'daki icrâatına dâir bir makâle neşretmiştik. Biz Cemal Paşa'nın Enver Paşa'dan çok ziyâde aleyhinde olmakla ve bu adamın bilhassa hayât-ı husûsiyesinden müte-neffir bulunmakla beraber, o makâleyi, mesûliyetini İllüstrasyona terk ile tercüme etmiştir. Cemal Paşa'nın pek ziyâde lehinde olan o makâle üzerine Falih Rıfıkı Bey'in neden sükût ettiğini öğrenmek isterdik.

Falih Rıfıkı Bey bu bâbda izâhât vermedikçe, veremedikçe biraz ihtiyatkâr davranmalı, lüzûmlu, lüzûmsuz öteye beriye dilini uzâtmamalı, "Sırçadan evde oturan komşusuna taş atmaz." meselesini tahattur etmelidir. Herhâlde bugün İttihâd aleyhdârlığı yapacaklar içinde en son gazete "Akşam" ve en son muharrir de Falih Rıfıkı Bey'dir."

Belirtmek gerekir ki, Falih Rıfıkı Atay, Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde dahiliye nâzırı olarak görev yapan Talat Paşa'nın özel kalem müdürü, yedek subay olarak vatan görevini yaptığı Birinci Dünya Savaşı'nda, Suriye'de bulunan Cemal Paşa'nın husûsî kâtibliğini yapmıştır. Ardından, Cemal Paşa'nın bahriye nâzırı olmasıyla paşanın özel kalem müdür muavinliği görevinde bulunmuştur.

(Tevhid-i Efkâr)

(Tevhid-i Efkâr, 8 Haziran 1922, Tefrika No: 17)

AÇIKLAMA NO: 3

FALİH RIFKI BEY'İN ŞIMARIKLIĞI

Falih Rıfkı Bey'e, epey zamandır, meydanı boş bulduğundan mıdır nedir, büyük bir şirretlik ve şımarıklık geldi. Kendi mazisini, efâlini, bilhassa Cemal Paşa'nın husûsi kâ-tibliği zamânına âid mâcerâlarını düşünmeden lüzûmlu, lüzûmsuz, vakitli, vakitsiz önüne gelene taarruz, zebândırâz etmekten çekinmiyor ve bilhassa mevkiini hatırına getirmeksizin pek müzıc bir nâsıhlık ve vâizlik tavırları takınıyor. Bu kabilden olarak bu defa da Arif Cemil Bey'in tefrikasını vesile ittihâz etti. Ortaya bir Enver Paşa meselesi çıkardı. Kaç gündür yazdıklarına bakılırsa bize âdeta bir nevi Enver Paşa müdâfiliği isnâd etmek istiyor, hatta bu cüretkârâne isnâdını isbât için bizden bir hesâb sormak hadnaşinâslığında bulunuyor. Biz karşının mahûd "Bosfor" ve "Revey" gazetelerini de ara sıra sıkıştırdıkça bu murdar paçavralarda son silâh olmak üzere "Harb-i Umûmî esnâsında bastığın süslü resimler ne idi?" diye hesâb sormaya kalkışırılar ve akıllarında bununla bizi ilzâm edeceklerini zanneylerler. Beyoğlu'nun bin mülevvesâta âlet olan mezhebsiz varakalarına karşı tabii kendimizi tezkiyeye lüzûm görmediğimiz için cevap vermeye tenezzül bile etmiyorduk.

Bu defa Falih Rıfkı Bey'in de suâllerine aynı sûretle cevâb vermeye lüzûm görmezdik. Fakat bu şımarık beyi, so-racağımız suâllere cevâb vermeye mecbûr etmek için olsun kendisine istediği hesâbı İtâyı muvâfık bulduk. Falih Rıfkı Bey, Harb-i Umûmî esnâsında, "Enver Paşa'nın bir yirmi,

otuz bin kadar, çiçekli, çerçevesi, allı, yeşilli resmini derc" ettiğimizi söylüyor ve bununla bizi güya Enver Paşa taraf-dârlığıyla ithâm etmek istiyor.

Bir insan bu kadar yüz­süzce bir isnâda bulunabilmek için hiç olmazsa elinin altında olduğu "Tevhid-i Ef­kâr" koleksiyonuna bir göz gezdirmek zahmetini ihtiyâr etmeli idi. Enver Paşa harb-i umûmî ilân edilinceye kadar memlekete birçok hizmetler etmiş bir kahraman addolunuyordu ve ha­kikaten Meşrûtiyet'in ilânında en büyük âmillerden biri ol­duğu gibi bilâhare Afrika'da bir avuç askerle yaptığı kahra­manlıklar ve Balkanlar harbinde de Edirne'nin istirdâdında gösterdiği hizmetlerle memlekette hakikaten mahbûb-i ku­lûb olmuş idi. Biz de en har tarafdârı idik ve bilhassa Edir­ne'nin istirdâdında kendisini en ziyâde biz medhettik. Fakat harb-i umûmî zuhûr edip de fecî seferberlik ilân edildikten sonra Enver Paşa'nın pek muzır olmaya başladığına kanâat getirdik ve o andan itibâren Enver Paşa'nın lehinde kalemi­mizden bir tek kelime-i takdîr çıkmamıştır.

Falih Rifkî Bey "Harb-i Umûmî senelerinde Enver Pa­şa'nın yirmi otuz bin, allı yeşilli resmini" bastığımızı iddiâ ediyor. Biz de kendisine diyoruz ki "Dört harb senesi zarfın­da Enver Paşa'nın otuz bin değil üçbin, üçbin değil otuz, otuz değil hatta on tane tarîf ettiği şekilde resmini bastığı­mızı isbât edemezse namussuz ve müfterîdir." Biz kendimi­zi müdâfaa için kaçamak yollara gitmeye tenezzül eder in­san olsaydık "Tasvir-i Ef­kâr"ın münhasıran idâremiz altında olmayarak üç kişi tarafından idâre edildiği zamanlar gazete­lerde imzâmızla bir satır yazı çıkmadığından bil-istifâde

"Biz hiçbir şey yazmadık, yazdığımızı ne ile isbât edersiniz?" suâlini sorardık. Hâlbuki buna lüzûm görmüyoruz. Gazetede imzasız olarak çıkan bütün yazılarımızın mesûliyet-i maddîye ve manevîyesini her vakit ki gibi bugün de tamâmen kabûl ediyoruz ve iddiâ ediyoruz ki hiçbir vakit vicdanımızın, kanâatimizin hâricinde bir satır yazı yazmadık.

Tasvir-i Efkâr gibi günde lâakal dört beş resim basan musavver bir gazete dört harb senesinde Enver Paşa'nın yalnız dört defa resmini basmıştır. Yani senede yalnız bir resim... Zamanın başkumandanı, damadı, en muzırr bir müstebidi olan bir adama karşı müdâhene etmek isteyenler böyle mi yaparlardı? Bu dört resmin altında da bir tek kelime-i takdîr, hatta başkumandanımız tâbiri bile yoktur, bilâkis başkumandanlığına lâıyk olmadığına imâen ismi yalnız Harbiye Nâzırı Enver Paşa sûretinde yazılmıştır. "Akşam" İdarehanesinde mademki "Tasvir-i Efkâr" koleksiyonu varmış, Falih Rıfkı Bey'den müddeasını isbât etmesini talep ediyoruz. Aksi takdirde adî bir müfterî olduğu kendi kendine tebeyyün etmiş olacaktır.

Biz Enver Paşa'nın şiddetli sansürü hükümfermâ iken ancak diğer değerli kumandanlarımızı medhederek kendisine bir kelime-i takdîr bile esirgemek sûretiyle hakkındaki fikrimizi isbât ediyorduk. Fakat harbin nihâyetlerine doğru sansür lağvedilince yine Enver Paşa memlekette hükümfermâ iken ilk hücûma biz başladık ve hatta o vakit "hıyânet-i harbiye" töhmetiyle Divân-ı Harbe gittik ki harbde böyle muhâtara geçiren bir ikinci gazeteci daha gösterilemez. İşte Falih Rıfkı Bey'in suâllerine bu kadar cevâb veriyoruz ve

zan ediyoruz ki merâkı mündefî olmuştur. Mamafih bu bâbda daha öğrenmek istedikleri varsa sorsun, kendisiyle istediği kadar konuşuruz. .

Şimdi biz de kendisinden bir iki suâl soracağız: "Falih Rıfkı Bey, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya sırf ihtiyât zâbiti olarak mı intisâb etmiştir ve Cemal Paşa'nın yanında vazifesi ihtiyât zâbitliğine mi inhisâr eylemiştir? Falih Rıfkı Bey, paşa'nın bir nevî ser kâtibliğine kadar irtikâ eylememiş midir ve bu ser kâtibliğinde Cemal Paşa'nın hayât-ı husûsiyesine pek yakından temâs eylememiş midir? Cemal Paşa Suriye'de sekiz on Müslüman asmıştır ve Suriye'nin bizden irtifâkına en ziyâde sebep olan âmillerden birinin de bu cinâyetler olduğu söyleniyordu. Falih Rıfkı Bey bu cinâyetleri mazûr göstermek için kitâb yazmış mıdır? Yazdıysa bunu da acaba ihtiyât zâbiti sıfatıyla ve emir kulu olarak mı yazmıştır? Enver Paşa'nın Sarıkamış Harekâtı bir fâciadır fakat Cemal Paşa'nın Kanal Seferi zâyiâtın kemiyeti itibariyle daha az mecnûnluk mudur? Merak bu ya, biz de bunları öğrenmek istiyoruz ve zannediyoruz ki bunları Falih Rıfkı Bey'den iyi yazacak kimse yoktur. Sonra Cemal Paşa'nın Suriye'de hayât-ı husûsiyesi için gâyet fecî rivâyetler var. Bunları da Falih Rıfkı Bey'in pek iyi bildiği söyleniyor; bu bâbda biraz tafsîlât veremez mi? Falih Rıfkı Bey Cemal Paşa ile Suriye'den avdet edip Bahriye Nezâreti'nde paşasının kalem-i mahsûs müdürlüğünü de ihtiyât zâbiti sıfatıyla ve yine kumandaya riâyet için mi ihtiyâr etti?"

Şimdi Falih Rıfkı Bey'in bu suâllere cevâb vermemek için yine ortaya "vicdânım, ahlâkım mânidir" efsânesini çı-

karmamasını kendisine ihtâr ederiz. Herkese her gün tecavüz eden, bizden Enver Paşa hakkında hesâb istemek salâhiyeti nefsinde gören bir adam, bu suâllere de cevâb vermeye mecbûrdur. Bahusûs ki biz Enver Paşa hakkında istediği izâhâtı kendisine verdik, hatta "Müddeânı isbât edemezsen namussuzluğunu itirâf etmiş olursun." gibi ağır bir sözde söyledik. Şimdi bizim de suâllerimizin cevâbını beklemek hakkımızdır. Cenab Şahabedddin Bey'e "Cemal Paşa'dan ipek alarak ticâret ettin." diye bî-hakkın çatan adamların-biraz da kendileri hesâb vermeye mecbûrdurlar. Akşam gazetesinin damına taş atmak meselesine gelince, biz, nâhif ve zâif bir adam olduğumuz için taş atmak kuvvetini hâiz değiliz. Yalnız kalemimizin bir ucuyla bazı sâhifeleri açabilir ve bâzı hakâyıka temâs ederiz, o zaman "Akşam'ın damı mı sağlamdır, yoksa temeli mi çürüktür." pek kolay meydana çıkar. "Millî"cilik meselesine gelince... Akşam gazetesinin bu bahsi karıştırmamasını da kemâl-i ciddiyetle ihtâr ederiz. Akşam hiçbir vakit Millî cephenin ön safına geçemez, daima arkasına sığınarak işini görmekle meşgûldür, uslu oturup, zebândırâzlık etmezse mâhiyeti sükûtuna bağışlanabilir. Fakat istiklâl-i vatan için Anadolu'da ihrâz-ı gazâ edenlerin nâmı gazete için "reklâm" ittihâz edilirde çok şey söyleyecekler bulunur...

(Tevhid-i Efkar)

(Tevhid-i Efkar, 10 Haziran 1922)

AÇIKLAMA NO: 4**ŞERÎRİN NEŞRİYÂTINA CEVÂB**

Falih Rıfkı şerîrin dün gazetesinde bir bedmestin gaşiyân etmesi kabilinden ikibuçuk sütun neşreylediği hezeyânları okuduk. Bu şerîr çocuğun, şimdiye kadar neşriyatını az çok takib etmiş olduğumuz cihetle bu defa da aynı sûretle şirretlik edeceğinden emîn idik, binâenaleyh bu çok cüretkârâne terbiyesizlikler karşısında hiç de mütehayyir olmadık.

Matbuata musallat olduğundan beri, öteden beriden gördüğü bir iki takdîr ile kendini şaşırان ve şımarان ve şımarlıkça da cidden herkese girân gelecek yolda cüretkârlıklarsa kalkışan bu çok fecî merdlik mefhûmundan bu çok bî-haber çocuk eğer bu neşriyâtıyla erbâb-ı namusu sustururum ve kirletirim zannediyorsa çok yanılıyor.

Dediğimiz gibi hakikî bir gaşiyân mâhiyetinde olan neşriyatına vüsat-ı cereyân vermek isteyen bu adam sık sık Ali Kemâl'den bahsediyor ve âdeta onun cenâhına sığmıyor. Hâlbuki biz kendisine cevâb verirken Ali Kemâl'in ismini zikretmeye tenezzül bile etmemiştik. Suriye'deki mâcerâlar hakkında imâ tarîkiyle irad ettiğimiz suâlleri de katîyen "Peyâm-ı Sabah"tan mülhem olarak yazmamıştır. Buna hacet de yoktu. Bu şerîrin Cemal Paşa ile geçirdiği hayat hakkında dâimâ birçok rivâyetler deverân eder ve rivâyetler de matbuatta bazen pek sarîh olarak, bazen de imâ tarîkiyle zikredilir durur. Fakat Falih Rıfkı mademki bizzât kendisi "Peyâm-ı Sabah"larla filân istişhâd ediyor, o hâlde biz de

kendisine yalnız "Peyâm-ı Sabah"ta değil "Alemdâr"da vaktiyle intişâr etmiş olan gâyetül-gâye ağır istinâdâta karşı sükût ettiğini soralım. Bilhassa "Alemdâr"da bir aralık o kadar müdhiş sözler söylenmiştir ki matbuat âleminde henüz hiç bir gence bu kadar ağır sözler söylendiğini bilmiyoruz. "Alemdâr" da münâkaşa-i kalemîyede bulunmak tabii mümkün olamazdı. Fakat bir gencin en mukaddes olması lâzım gelen şeylerine bu tarzda vukû bulan hücûmlara karşı o gencin yegâne yapacağı şey derhâl mahkemeye mürâcatla müfterileri lâzım gelen cezâyâ çarptırmaktan ibârettir.

Hâlbuki Falih Rıfkı bu pek ağır bulunan ve tekrarlamasına hiçbir gazete tarafından tahammül edemeyecek olan teşnîata sükût etti. "Peyâm-ı Sabah"ta intişâr eden yine bizzât kendisi bahsettiği isnâdâta gelince, böyle isnâdât karşısında bulunanlarda yalnız "Kimler onu yazar?" diye meydana okumakla kalmaz. O isnâdâtı yazan mechûl da olsa neşreden gazete ma'lûmdur. Binâenaleyh derhâl gazetenin sahibleri ikame-i dâvâ olunur ve eğer isnâdât vakı'a isimsiz ise gazete mahkûm ettirilerek ihkâk-ı hakk ettirilmiş olur.

Bu yapılamadığı ve daha doğrusu yapılamadığı takdirde ise sahâif-i matbuatda aleyhinde mütemâdiyen bu yolda isnâdât ve ithâmâtta bulunan adamlar mutlak susmaya, bir köşeye çekilip oturmaya mahkûmdurlar. İşte biz Falih Rıfkı'nın evvelce bütün bu neşriyât karşısında mütemâdiyen gazetecilik şirretliği ile iktifâ ederek işi gürültüye getirdiğini gördüğümüz için idi ki yine şerîrliği ele alacağını pekâlâ biliyorduk. Fakat şirretlikle her vakit, herkese karşı başa çıkılamaz. Kendini müdâfaadan aciz olan bazı bî-çâreler "Edebsizden arzını satın al." kâbilinden sussalar da biz ma-

demki namussuza tecâvüz ediliyor, bu şerire namusa tecavüzün ne demek olduğunu göstereceğiz.

Falih Rıfki, Cemal Paşa'nın mâiyyetinde bulunduğu zamandaki efâli hakkında izâhât veriyor ve bu izâhât ile her şeyin içinden çıktım zannediyor. Hayır efendi, bu izâhât kâfi değildir. Vukû bulan bütün isnâdâtтан, ithâmâtтан temizlemek için Suriye'de geçen o hayat alettafsil yazılmalıdır; yazılmadıkça böyle şerîrâne neşriyât ve tecavüzât ile işin içinden çıkılamaz; kimseye hiçbir hususta zerre kadar kanâat gelmez ve binâenaleyh efkâr-ı umûmiye hükm-i lâzımını verir.

Cibali semtinin mütecâviz mahlûku kendisini tezkiye için üç ay hapse girdiğinden bahsedip duruyor; mütâreke devrinde haklı, haksız kim hapse girmemiştir ki, topu üç aylık bir hapis hayatı geçirmek delil-i namus veyâhud hüccet-i hamiyet olsun. Mamafih biz bu şerîrin o üç aylık hapsi devresinde de kendisini kurtarmak için ne elîm tezellüllerde bulunduğunu da biliyoruz; bugün fırsat düştükçe aleyhinde yazdığı birçok adamlara ilticâ etmiş ve kendisini ancak o sûretle kurtarmıştır. Hâlbuki Falih Rıfki böyle bin vâsıta ile kendisini hapisten kurtarmaya uğraşırken biz Malta'da çilemizi doldurmakla meşgûl bulunuyorduk.

"Akşam"ın millî cephedeki hidemâtına gelince, "Akşam" gazetesi'nin sahifelerinin iç ve dış yüzü karıştırılacak olursa bu gazetenin menfaatine hizmet için neler yaptığının pek çok misâli gösterilebilir. Bize pek cüretkârâne sûrette gazete satışı isnâdâtında bulunan efendilere soruyoruz, gazetelerini dört beş senelik hayât-ı neşriyesinde memleket uğrunda cidâl maksadıyle bir haftacık olsun sed ve tâtil et-

tirmişler midir? Hâlbuki bizim Malta'da bulunduğumuz on dört ay zarfında tamâmen muattal bıraktığımız gazetemizin, bunun hâricinde lâakal yirmi defa sed ve tâtilline sebebiyet verdik ve nihâyet bu uğurda yegâne istinâdgâh-ı maddî ve manevîmiz olan kardeşimizi ecnebi diyârda elim sûrette kaybettik. Buna mukâbil "Akşam"a şimdilik yalnız birkaç suâl soracağız. Birkaç kuruş paraya tamâan sâhifelerinde "Rakıya haramül-habâset diyen nâdân" cümlelerini hâvî müskirât ilânları neşretmiştir ve bunun için aleyhinde müdde-i umûmîlik nezdinde bulunulmuş mudur? Bir taraftan Rumlara boykotaj yapılmasını tavsiye ederken diğer taraftan Müselmanlara para ikrâz eden murabahacı Rumların tasvirleriyle ilânlarını neşretmemişler midir?

Biz "Akşam"ın cüretkâr efendilerine bir söz daha söyleyeceğiz. Bizim şahsımızın da, gazetemizin de namusu yeti-şilemeyecek kadar yüksektir. Biz bütün hesâblarımızı önünden geçen ilk yolcuya göstermeye hazırız. "Akşam"ın da bu cesâreti hâiz olup olmadığını soruyoruz. Fakat bu suâlimizi gazeteci gürültüsü ile bastıracaklarını zannetmesinler. Çünkü biz aldığımız cevâb üzerine derhâl fiiliyâta geçeceğimizi de kendilerine temîn ederiz. "Akşamcılar" şundan emîn olsunlar, bizim "El-minnetlillâh yüzümüz pak ve alnımız açıktır." Herkese her şeyimiz için azamî hesâb vermeye hazırız ve bu sözlerimizin bütün erbâb-ı namus tarafından sened ittihâz edilmesini talep ediyoruz.

Falih Rıfkı'nın, vaktiyle "Yeni Gün" sahibi ile aramızda cereyân etmiş olup da bir incir çekirdeğini doldurmayan dedikodulara istinâden vukû bulan istinâdâtına, bundan dolayı gerek Falih Rıfkı gerek "Akşam" Gazetesi aleyhinde der-

hâl ikame-i dâvâ edilecektir. Bu efendilerle mahkemede uzun uzadıya görüşülecektir ve o vakit hangi tarafın namuslu olduğu anlaşılacaktır.

(Tevhid-i Efkâr)

(Tevhid-i Efkâr, 11 Haziran 1922)

AÇIKLAMA NO: 5

BİR MUGÂLÂTANIN CEVÂBİ

Falih Rıfkı Bey İttihâdcılık propagandası yapıldığı iddiasına devâm ederek "Akşam"ın evvelki akşamki nüshâsında tefrikamızdan Talat Paşa'nın Berlin'de Ruslarla husûle getirdiği temâsı ve Paşanın Anadolu'daki rûfekâsına bilâ kayd ü şart Mustafa Kemâl Paşa etrafında toplanmalarını tavsiye ettiği noktaları ileri sürülüyor. Bunların her ikisi de hakikattir. Falih Rıfkı Bey İstanbul'da otururken Berlin'de geçen ve kayı olmamış gibi göstermeye kalkışırsa bütün sözlerinin hezeyândan ibâret olduğunu kendisi isbât eylemiş olur. O iki noktanın tefrikamızda mevzû-u bahis edilmesi ile her hâlde İttihâdcılık propagandası yapılmış olmaz. Çünkü Talat Paşa'nın Anadolu'daki rûfekâsına Mustafa Kemâl Paşa'ya iltihâk eylemelerini tavsiye etmesi gâyet tabîî bir şeydir. Üç seneden beri cansiperâne çalışan Anadolu müdâfilerine Talat Paşa'nın böyle küçük bir hizmette bulunmuş olması Anadolu'daki hareket-i millîye'nin İttihâdcılar tarafından mı vücûda getirildiği neticesi çıkarır? Bunu olsa olsa ortalı-

ğı karıştırmak ve hiç yoktan bir takım dedikodular ihdâs etmek isteyen Falih Rıfkı Bey yapar. Ben evvelce de yazdığım vechile ancak geçen vekayii yazmakla iktifâ ediyorum. O vekayiiden mutlaka manâ çıkarmak isteyenler değil, onların vücûdunu redd ü inkâr edenler varsa ortaya çıksınlar.

Arif Cemil

(Tevhid-i Efkâr, 12 Haziran 1922, Tefrika No: 21)

AÇIKLAMA NO: 6

ZARÛRÎ BİR CEVÂB DAHA

Falih Rıfkı bir hayli şirretlikten sonra sözde bizi ıskât ve ilzâm edecek olan Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın henüz mâhiyetleri malûm bulunmadığı günlerde, yâni seferberlik bi-dâyetindeki neşriyatımızla bizi ağyara -sanki korkumuz varmış gibi- jurnal ettikten sonra işi mahkemeye bırakıyor. Zâten "Tevhid-i Efkâr" terbiye, ahlâk, namus, din gibi fezâilden çoktan mahrûm olan edânî ile bilhassa millet ve memleketin geçirmekte olduğu şu nazik günlerde söğüşmekten müteneffir olduğu için biz de hâl ve davayı daha evvel bâb-ı adâlete tevdi etmiştik. Son söz olmak üzere İttihâd ve Terakkî yardakçılığı ettiğimiz hakkındaki iddiâlarını bir daha reddetmeyi bir vazife addediyoruz.

Harb-i Umûmîye'nin son senesinde siyâsî ilgası [Haziran 334] tarihinden i'tibâren [yâni mütârekeken 5 ay evvel] İttihâd ve Terakkî aleyhinde herkesten evvel ve şedîd bir

mücâdeleye girdiğimiz sırada "Akşam"ın bugünkü sahipleri, yalnız biri müstesnâ olmak üzere hep birden İttihâd ve Terakkî merkez-i umûmisinde İttihâd ve Terakkî parasıyla "Akşam" matbaasının tesîsi için el etmek öpmekte idiler ve İttihâd ve Terakkî'yi müdâfaaya hazırlanan bu gazeteciler, İttihâdcılar yıkıldıktan sonra ilk evvelâ kendi efendilerini ısırdılar. Bizim İttihâd ve Terakkî Rûesâsının Diyâr-ı Gurbet Mâcerâlarını tefrika etmemizden İttihâd ve Terakkî yordakçılığı yaptığımız mânâsını çıkartmak gülünç bir iddiâdır. Biz, mütârekeden beri Amerika sefiri Morgentau (Morgenthaus), Rus papazı Rasputin'in, Fransız Bompar (Bompard)'ın bazı ümerâ-yı askerîyemizin ve nihâyet Sultan Hamid'in mukarrebîninden Ali Sâid Bey'inde hâtıralarını derc ettik ve icâb ettikçe de kendi fikirlerimizi de söyledik. Şimdi bundan, hâtîrâtını neşrettik diye Fransız sefirine, Sultan Hamid'e tarafdâr olmamız lâzım gelir mi ki İttihâd ve Terakkî'nin de yordakçısı olalım? Kimsenin ne bendesi, ne de efendisiyiz, biz milletin hâdimiyiz. İttihâd ve Terakkî millette hidmet ederken ona tarafdârdık, vatana irâs-ı zarar eylediği zaman aleyhine döndük. Rehber hareketimiz din ve millete fedakârâne, namuskârâne hidmettir ve bu yoldan bizi hiç bir kuvvet döndürmemiştir ve döndüremez. Falih Rıfkı'nın şirretlilerine bundan ziyâde cevâb vermek istemediğimize bakarak bu aşağı adamlar korktuğumuza zâhib oluyorlarsa çok yanılıyorlar. Çünkü biz memleketin bu gavâili sırasında, kuvvetimizi eşirrâ ile mücâdele sûretiyle isrâfi muvâfık gördüğümüzden "Akşam"ın mâhiyetini tamâmiyle teşhîr yolundaki vâzifemizi ihmâl değil ancak şimdilik ihmâl ediyoruz. Meseleyi bu günlük mahkemeye bırakıyoruz.

Fakat "Akşam"cı efendiler emîn olsunlar "Namus-u istikâmetten başka sermaye ve serveti olmayanlar" hiçbir vakit namusa vukû bulan tecâvüzü unutamazlar. Bizim ahlâkımızın safvetini ve azmimizin derecesini "Akşam" sâhibleri içinde pek iyi bilenler vardır. Binâenaleyh bugün ne söylemek istediğimizi "alenen itirâf edemeseler de" pekâlâ anlarlar. Binâenaleyh vakt-i merhûna intizâr etsinler. "Alemdâr" gazetesî'nin neşriyât-ı malûme-i müdhişesi karşısında sükût etmek zilletini ihtiyâr etmiş olan adam hiçbir vakit, hiçbir sûretle yakasını elimizden kurtaramayacaktır. İşte bizim de son cevâbımız budur.

(Tevhid-i Efkâr)

(Tevhid-i Efkâr, 12 Haziran 1922)

EKLER

EŞİ HAYRİYE HANIM TALAT PAŞA'YI ANLATIYOR

O, Dâhiliye Nâzırı idi. Ben "Dame de Sion" Fransız Lisesinde talebe idim. Necmettin Molla bey'in ailesi beni görmüş, beğenmiş. O sırada, Talat Beyi de, evlendirmek istiyorlarmış. Benden bahsetmişler. Henüz onbeş yaşında olduğumu öğrenince: "Aman, ne yapıyorsunuz, olmaz." demiş. Bir sene böyle geçiyor. Bu esnada evlenme lâkırdıları dinmiyor: Nihayet gene bende karar kılıyor. Yalnız "Acaba küçük bir geliri var mı?" diye sormuş. "Çünkü, demiş, ben politika adamıyım, nasıl nerede, ne zaman öleceğim bilinmez! Ona ne sığınacak bir yuva, ne geçinecek bir servet bırakamaya-

çağım, muhakkak... Eğer kendisinin ayda beş on lira getiren bir iradı olursa hiç değilse, yaşarken yüzüne endişesiz, korkusuz bakabilirim!"

Hakkı varmış. Elinden geçen milyarlardan ona hiç bir şey bulaşmadı. Nişanlandığımız zaman Dâhiliye Nazırı idi. Bir yıl sonra evlenirken Fırka reisi bulunuyordu.

"En sevinçli günü, hala gözlerimin önündedir. Çanakkale zaferini haber aldığımız an... Sevinçten kendinden geçer gibi olmuştu. Hiç unutmam. Yatak odasında idik; "Hayriye... Öyle planlarımız var ki... Ah şu harbi kazandığımız gün, bilsen ne olacak... Cihangir büyük bir Türk devleti kurulduğunu göreceğiz ve Türk Milleti hak ettiği tam hürriyetine kavuşacak... İnkılaplar yürüyecek, ta Cumhuriyet'e kadar..." diyordu."

Ben de heyecan ve sevinç içinde idim. O günleri görür gibi olmuşum. "-Ya cumhurreisi kim olacak?" diye sordum. Şöyle yüzüme uzun uzun baktı.

"Ne demek istiyorsun yani?" dedi.

"Öyle ya... Cumhuriyet olunca, bir de reisi olmaz mı? Meselâ..." diyecek oldum. Birden bire silkinerek:

"Ben mi?... Asla!... Böyle bir şeyi hatırıma bile getirmek istemem. Bu millet elbette en liyakatli, en namuslu, en vatansever evladını seçip o makama oturtur." dedi.

En üzüntülü günü?... Balkan harbinde... Edirne'nin düştüğü gün... Ağladı. O gün ilk defa gözyaşı döktüğünü gördüm; "Edirne'yi alamazsak Allah benim canım alsın" di-

ye inliyordu. O sırada Enver Paşa Fransız Hastanesinde yatıyordu. Koştı ona gitti: "Enver, derhal Edirne'yi kurtaracaksın!" diye adeta zorla yataktan kaldırdı. Ve apandistine, 38 derece ateşine rağmen koluna girip, ata bindirdi, gönderdi.

"Evine bağlılığı da büyüktü... Evinde kalabildiği zamanlar en mesut, en neşeli zamanlar idi. Bundan büyük zevki yoktu. Ben on senelik müşterek hayatımızda bir gün bile, aramızda gürültü patırtı şöyle dursun, küçücük bir anlaşmazlık, bir kırgınlık olduğunu görmedim, böyle bir şey hatırlamıyorum."

Eğlenceleri... Avdı... İstanbul'da iken boş zaman bulabilirse Küçükçekmece'deki ava çıkardı. Hele bildircin avını pek severdi. Ata da düşkündü. Üç atı vardı. İmkan buldukça, şehir dışında atla gezerdi. Bilhassa Necit Şeyhi İbni Sud'un kendisine hediye etmiş olduğu Hamuda ismindeki halis kan Arap atına pek düşkündü. Gariptir ki, Paşa İstanbul'dan ayrıldıktan sonra, bu at, bütün ihtimamlara rağmen yaşamamıştır.

Talat Paşa içki içmezdi. Ben Paşa'nın ağzına alkol koyduğunu görmedim. Hatta evimize bile, bir şişe rakı girdiğini bilmiyorum. Aksine dindardı. "Yarın kandil çocuklar..." der ve hep beraber oruç tutardık. Her sabah abdestini alır, namazını kılar, Innâ Fetahnâleke okur, öyle işine giderdi, Cuma namazlarını da hiç kaçırmazdı.

Çok cesurdu. Tehlike nedir bilmezdi. "Etrafında kim bilir, ne maksatla kimler dolaşıyor, dikkat et!" dedikleri zamanlarda bile aldırılmaz, çantasını koluna alınca fırlar, tek başına giderdi. Berlin'de -en sonunda kanına giren katil- daha evvel iki defa karşısına çıkmış, paşa ile göz göze gelmiş.

Fakat Paşa o kadar pervasız, sakın hatta gülümseyerek bakıyormuş ki, adam avuçladığı silahını çıkarmaya cesaret edememiş ve nihayet: "Ben Talat Paşa'ya baka baka silahımı çekemeyeceğim, ancak arkasından vurabilirim."

Berlin'de çok sıkıntılı günler geçirdik. O, otuz altı milyon nüfuzlu bir imparatorluğun başında idi. Milyarlar ve milyarlarla oynadı. Fakat kursağına bir lokma, bir zerre haram girmedi. Belki inanmazsınız, sadrazam iken bile yemeğini sefer taşı ile evden Bab-ı Âli'ye gönderirdim. Bir yere gitmesini, kimseden ikram görmesini istemezdi. Berlin'de beş parasız kalığımız günler oldu. Parmağımdaki yüzükleri sattık. Nihayet son hatıraları, nişanları bile...

Lâkin, hiçbir zaman ümitsizliğe düşmedi. Ümitsizliğe düşseydi zâten yaşayamazdı. Memleketinin kurtulacağına sarsılmaz bir inancı vardı. Bu inancı kaybettiği gün, biliyorum, yaşayamaz, intihar ederdi. Fakat bilhassa Mustafa Kemâl Paşa'nın başa geçtiğini görünce; "Kurtuluş artık yüzde milyon muhakkaktır." diyordu. Ve millî Mücâdelenin zafetine dua ediyordu. Bu arada elinden geleni de yapıyordu. Anadolu'ya silah, cephane vesaire temini için kaç defa İtalya'ya gitti. Bu hizmetleri bizzât Atatürk de takdir etmişti. Berlin'de memleket dönüşünde bir gün Ankara'ya davet edilmiştim. Merhum Vali Tahsin (Özer) Bey'in evinde, ilk defa Atatürk'le karşılaştım. Tabîi yalnız Talat Paşa'dan bahsedildi. Bu arada Atatürk'ün: "Eğer Talat Paşa Meşrutiyet İnkılâbını yapmamış ve ondan sonra ki meşkûr hizmetleri

ile bu yolları açmamış olsaydı, biz bu inkılâbı yapamazdık." deyişini daima hatırlarım.

(Yakın Tarihimiz, 12 Temmuz 1962, Cilt: 2 Sayı: 20)

ÖLÜM YILDÖNÜMÜNDE TALAT PAŞA

Anlatan: Hüseyin Cahid Yalçın

Vezneciler arkasında Doktor Şükrü'nün evi. Mahmut Sadık ile buraya bir gün etrafa ihtiyatlı ihtiyatlı bakarak girdik. Mahmut Sadık fısıldamıştı: Manyasizade Refik ile bir arkadaşı Selânik'ten gelmişler. Bazı şeyler konuşmak istiyorlarmış... Manyasizade Refik bey'in, arkadaşı işte bu müstakbel Talat Paşa idi. Büyük, derin ve meçhullerle dolu siyah gözler. Yüzünde o günkü vaziyetin icabı heyecanlı bir ciddiyet vardı.

Yeni teşkil edilen gizli İttihat ve Terakkiden bahsedildi. Bulgar komitalarının örnek tutulan teşkilâtı izah olundu. Tabanca üzerine bahislerden konuşuldu ve yemininde durmayanların öldürülmesi esası müdafaa edildi. Talat, tenefüs edeceği havayı bulmuş gibi zevk ile bu tafsilatı veriyordu. Fakat bu coşkun, ateşli ve cesur ihtilâlcî akıl ve ihtiyat sesine kulaklarını tıkamış, kör ve atılgan bir gafletten uzaktı. İki gün sonra İstanbul'u haliyle bırakmaya karar vererek dönmüşlerdi. Sonra onu Meclisi Mebusan açılınca gördüm. Reis vekilliğine seçildi. Sonra, zor bir zamanda Dahiliye Nazırı oldu.

Nezaretlerde göğüsleri sırma ve nişan içinde, koca sakallı, atlı, arabalı eski nazırları görmeğe alışmış bir halk "Telgraf Çavuşluğu"ndan yetişmiş denilen "cahil!" ve "görgüsüz!" bir türediyi, Babiâli'nin en haşmetli bir koltuğuna yerleşmiş görünce bunu bütün ananelere, bütün iyi hislere karşı bir küfür telâkkî ediyor ve Talat'ı âmiyane tâbiri ile çiy çiy yiyecek kadar kıskanıyordu.

Halbuki Talat hukuku mektebinin son senesine kadar tahsilini yapmış bir gençti be Telgraf Nezaretinde çavuş değil, katip idi. Görgüsünü saray entrikaları ve jurnalcılık bataklıkları içinde değil, zulüm çeken halkın sinesinde yaşayarak asıl hayattan almıştı.

Talat'ı Meşrutiyetten sonra tanıdım sayılabilir. Kendisini yavaş yavaş tanıdıkça ve anladıkça, hususî hayatına nüfuz ettikçe, hakkındaki hürmetim ve hayranlığım artıyordu. Çok kere fikirlerine muarız kaldığım oldu. Bazen kendisine çok acı, belki de haksız muahazalarda bulundum. Talat'ın kırıldığını hissettiğim zamanlar oldu. Fakat hiçbir zaman Talat'ın fedakarlığında, emellerinin temizliğinde ve yüksekliğinde, zerre kadar menfaat ve hırsıcâh hissine kalbinde yer vermediğine şüphem olmadı. İkbal mevkii ona tevazuunu, halka karşı duyduğu bağlılığı unutturmamıştı.

Sadrazam olmuştu. Onun sadrazam konağını da bilirim. Eski zaman kalem müdürleri bundan çok daha debdebeli yaşarlardı.

Anadolu'da kurulan Milli Hükümet en zor dakikaları içinde bile, yabancı bir Diyâra götürülerek hapsedilen vatandaşlarını unutmamış ve devâmlı teşebbüsler neticesinde bizleri Malta'dan kurtarmağa muvaffak olmuştu. Bu haber 18 Mart 1921 de bize tebliğ edildi. Biraz sonra ikinci bir telgraf haberi duyduğumuz saadeti berbat etti: Ermeniler Berlin sokaklarında Talat'ı vurmuşlardı.

O böyle bir âkibete muntazırdı. Duyduğum acı içinde ufacak bir teselli noktası varsa, Talat'ın vatan hakkında ümitsiz olarak gözlerini kapamamış olduğunu düşünmekti. Bir mülteci sıfatıyla, hüviyetini gizliyerek Avrupa da bile, bütün vaktini ve faaliyetini memlekete hasreden Talat, Anadolu'da doğan Türk hürriyet ve istiklâl güneşini uzaktan görmüş ve içinde bir ümit ve saadet râşesi hissetmiş olacaktır.

Ermeni komiteleri intikamlarını almış sayılabilirlerdi. Fakat Ermeni tehcîrini düşünüp yapanlar, bununla Türkiye'yi kurtarmış oldukları halde, tehcîrden mesul saydıkları kimseleri öldüren Ermeniler, eski hülyalarını diriltemediler. Onların gördükleri iş, adî bir cinayetten ve boşuna bir kan dökmekten ibaret kaldı.

Bir Ermeni tehcîri fikri iptida hangi dimağda doğdu ve Talat'ın onda rolü nedir?

Bir sabah erkenden evime bir misafir geldi. Zohrab'ın (Zohrab Efendi Aydın Ermeni mebuslarındandı) zevcesi. Beni tanımazdı. Fakat düştüğü heyecan ve korku içinde bir

yardım istemeğe koşmuştu. Zohrab'ı almışlar, Diyârbakır'a, Divanı Harbe gönderiyorlardı. Anadolu'da Ermeni tehcîrine ait ilk hikayeler İstanbul'da yeni aksetmeğe başlamıştı.

Kadın, Zohrab'ın Anadolu'ya sevk edilmemesini Talat Paşa'dan rica için, beni aracı etmek istiyordu. Beraber Sadrazamın evine gittik. Uykudan uyandı ve gecelik entarisiyle yanımıza geldi. Zohrab'ın zekâsını takdir eden ve onu çok sempatik bulan Talat paşa, ehemmiyetsiz bir zabıta vakası diler gibi, hadiseyi adeta lâkaydâne telâkkî etti; kadını soğukkanlılıkla teskin ve teselliye çalıştı. Merak etmemesini, ehemmiyetsiz ve ufak bir tahkikat bahis mevzuu olmak lâzım geleceğini anlattı ve bizi savdı. Diyârbakır'a giden Zohrab, bir daha geri dönmedi.

Tehcîr işinin mahiyeti ve tertipçileri bizim için daima bir sır olarak kaldı. Bu mesele hakkındaki sualler daima müphem cevaplarla karşılandı ve meselenin mürettep olmadığı hakkında teminatlar tekrar edildi. Herhalde bu müdhiş fakat memleket için zaruri olduğu kadar sarahatle anlaşılan kararı verebilmek için çelik bir irade bile hafif gelir.

Kısaca; Talat ve arkadaşları bunun gibi Birinci Dünya Harbine girmek işinde de, yalnız memleketin hayrı ve selâmeti mülâhazasına tâbi oldular, şahsiyetlerini hiç düşünmediler ve o uğurda öldüler ve o uğurda öldüler.

(1936)

(Yakın Tarihimiz, 15 Mart 1962, Sayı:3)

TALAT PAŞA'YA DÂİR HATIRALAR

(Anlatan: Mithat Şükrü BLEDA - Toplayan: Salâhaddin GÜNGÖR)

Mithat Şükrü Bleda söze Talat Paşa'nın gurbette geçirdiği günlere âid bir hatıra ile başladı: Bir aralık oğlunun yanına dönmek üzere Berlin'e giden (Mithat Şükrü'nün eşi) Bayan Bleda'ya Talat Paşa bir gülümseme ile: "-Şimdi, düşünüyorum da, demiş, sahne gözümün önüne geliyor. Selânik'te iken ikide bir sürgün cezasına çarpılan Bulgar komitacılar ile karşılaşmıştık. Bunlar vatanlarından ayrılmadan evvel jandarma nezaretinde bulundukları halde merasimle rıhtımın üzerinde toplanır ve içlerinden birinin verdiği işaretle hep beraber eğilip toprağı öperlerdi. Bu onlar için vatana dönüş ümîdinin bir ifadesi idi: "Öptüğümüz toprak bizimdir. Buraya gene geleceğiz!" demek istiyorlardı. Eğer bir gün ben de vatanıma dönecek olursam bilir midin ne yapacağım?"

Bayan Bleda, kendisinin de aynı şeyi yapacağını tahmin ederek sormuş:

"-Siz de onlar gibi toprağı mı öpeceksiniz?"

"-Hayır, yiyeceğim! Çünkü onu öpmekle doyamayacağımı anlıyorum!"

Memleket hasreti, Talat Paşa'da o dereceyi bulmuş ki, Berlin'de iken kendisini görenler, tanımakta güçlük çekiyorlarmış. Mithat Şükrü'nün anlatığına göre "Talat" Berlin'de geçirdiği günler içinde havası tükenen bir balon gibi sönmüvermişti. Ancak tonu değişmiyen sesile teşhis edilebiliyordu. Anasının tabutunu sırtına vuran bedbahtlar gibi

omuzları ansızın çökmüştü. Ağaran saçları ve ferî çekilen gözleriyle yaşayan ölüden farksızdı.

Makedonya'nın en nazik devri içindeyiz. Çetelerin faaliyeti günden güne artıyor. Ecnebler, artık bütün işlere yavaş yavaş el koyuyorlar. Rumeli tam manasile tehlikede. bir şeyler yapmak lazım!

Talat Bey -başkatiplik vazifesile birlikte onun unvanı da değişmişti, artık kendisine bey diyorlardı- bu yapılacak şeyleri tasarlamakla meşguldü. Ve nihayet günün birinde, Paris'te bulunan Ahmed Rıza Bey'le temas etmek çarelerini mahdud birkaç arkadaş ile birlikte baş başa vererek düşündüler İlk temas şöyle oldu: Paris'te yaşayan Doktor Nâzım, Selânik'teki eniştesi Nuri Efendi'ye gönderdiği bir mektubda: "Bana orada, bizimle muhabere edecek birini bul!" diye haber göndermişti.

Nuri Efendi bir gece toplantısında bunu ortaya attı. Doktor Nâzım'dan aldığı mektubu göstererek: "-Bu işi içimizde kim yapabilir?" diye sordu.

Bütün reyler, Talat Bey üzerinde toplanmaktaydı. Kendisi de bu teklifi derhal kabul etti. Ve ilk mektup yazıldı. Altında "Talat"ın imzası vardı. Gene bu sıralarda bir gün, Talat arkadaşlarına:

"-Bu işin sonu geleceği yok." diye ortaya bir lâf attı. Hep birlikte:

"-Ne yapalım?" diye sordular.

Talat fikrini söyledi:

"-Bir cemiyet kurahm."

Teklif, tereddütsüz kabul edildi ve süratle icrâat a geçirilmek üzere ilk hazırlıklara başlandı. Cemiyetin şimdilik bütün azası, on kişiden ibaretti: Bursalı Tahir Bey (sonradan mebus olmuştu), Jandarma Kumandanı Naki Bey, Talat Bey, ben Mithat Şükrü, Rahmi Bey (eski İzmir Valisi) Hakkı Baha Bey (mebus olmuştu), İsmail Mahir Bey (Darülmuallimin müdürü), Ömer Naci Bey (meşhur hatib), Kâzım Nami Bey (mebus) Edib Servet (mebus).

Bu on arkadaş Selanik'te, Alatini değirmeni civarında Ömer Naci namına tutulan bir Rum evinin üst katında ortalık karardıktan bir müddet sonra toplanmıştık. Cemiyetin ilk adı "Osmanlı Hürriyet cemiyeti" idi. Meşrutiyet'in ilanı sırasında "İttihat ve terakki" oldu. Cemiyetin ilk nizamnamesi müsvedde halinde Süleyman Fehmi Bey'de kalmıştır. Mühür kazılması işi Ömer Naci'ye havale edilmişti. Bu mührün kime ve nasıl kazdırıldığı hala bir sırdır.

Meşrutiyet'in hangi şartlar altında ilân edildiğini yakın tarihin bu safhasına yeniden temas etmeye lüzum görmüyorum. Yalnız "Talat"ın bütün olup biten hadiselerdeki rolü daima birinci planda geldiğini söylemeliyim. Fakat o, asla iktidar mevkiinde bulunmaya düşkün bir adam olmamıştır. İş başına geçmek "Talat"ın nazarında bir gaye değil, memlekete hizmet için sadece bir vasıttan ibaretti.

Osmanlı Mebusan Meclisine Edirne mebusu sıfatile giren Talat Bey'i günün birinde, Dahiliye Nazırlığı daha son-

ra da sadaret sandalyesinde görüyoruz. Fakat bu makamlar, onun benliğinde hiçbir şey ilave etmediği gibi Mücadeleci ruhu üzerinde de en ufak bir tesir yapmamıştı. Talat her şeyden evvel karakter itibarile değişmeyen bir adamdı. Başka hususiyeti, laubaliliği idi. Sadrazam olunca da kendisine pek yaraşan bu laubaliliği bırakmadı. Çok defa samimi misafirlerini, evinde gecelik kıyafetile kabul ederdi. Sadaret konağına nakletmek aklından bile geçmedi. Sultanahmet'teki mütevazı evinde kendisini görenleri onu orta halli bir memur sanırlardı. Ve seyyar Posta memurluğundan Osmanlı İmparatorluğu sadrazamlığına ve ölümüne kadar hayatının bütün devrelerinde, dünyanın en temiz adamı olarak kaldı.

Her "zekâ"nın hakkı olan nükteyi o da severdi. Sözlerinin arasını, bazan o kadar güzel fıkralarla bağlar, durup durduğu yerde arasına öyle zarif espriler serperdi ki, dinleyenleri ağzının içine baktırırdı.

(Cumhuriyet Gazetesi, 25-27 Şubat 1943'den kısaltılarak alınmıştır)

* * *

AHMET RIZA BEY'İN ANILARINDA TALAT PAŞA

(İttihat ve Terakki'nin Avrupa ve Paris Grubu Lideri, İlk Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Bey'in Gözüyle Talat Paşa)

Talat Paşa, ben Paris'teyken Selanik'ten bizimle haber-

leşirmiş. Kendisiyle İstanbul'a dönüşte tanıştık ve pek iyi görüştür. Zeki, komite işlerini bilen bir arkadaştı. Komitede bulunan üyelerin tümünün özel durumlarına tanış olduğundan, onların üzerinde büyük etkisi vardı.(...) Dahiliye Nâzırlığını kendisi istedi ve aldı; birkaç mebusla birlikte Avrupa'ya bir gezi yaptı. Çok yararlandı; gördüğünü, işittiğini çabuk kavrardı.

Dört yıla yakın bir zaman, Talat paşa'yla kardeş gibi yaşadık. Bana olağanüstü saygı ve sevgisi vardı. Padişah ve sadrazam katında yaptırmak istediği işleri hep benim aracılığımla yaptırırdı. Ben de her yerde, her toplulukta, alayda, onu ileri sürerdim.(...) Avrupa'ya kaçışından bir gün önce benimle görüşmüş, Cemiyet'in başkanlığına geçmemi önermişti. Bilmem kaç bin lira parası da vardı; "Onu kullanırsınız" demişti. "Ben size cemiyeti temiz ve seçkin bir durumda bırakmıştım; siz bana nasıl berbat bir durumda geri veriyorsunuz; böyle bir cemiyeti ben şimdi ne yapacağım; kabul edemem" dedim.

(...) Merhum olağanüstü bir komiteci, bir çete reisiydi. Dâhiliye Nâzırı ve sadrazam olmamalıydı; yurda daha iyi iş görürdü. Talat Paşa, İttihat ve Terakkî Cemiyetinin ileri gelenlerindendi. Ülkücü, mert ve yurtsever bir kimseydi. Devlet işlerinden bunalan Mehmed Vahdeddin, Talat Paşa'nın işten uzaklaşmasına üzülür görünüyor; İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin son sadrazamı hakkında düşüncelerini şöyle açığa vuruyordu: "Bu ülkeyi yönetenler için, meğer iki adam gerekiyormuş: biri Sultan Hamid, öteki Talat Paşa. Ama ben onlar gibi yönetemem. Talat Paşa, bizim halkımızı iyi anlamıştı. O, gerçekten seçkin bir

kişilikti."

Talat Paşa o çevrede kirlenmemiş olsaydı, biz onunla bu ülkeyi kurtarabilirdik.

(Ahmet Rıza Bey'in Anıları, Cumhuriyet Gazetesi Kültür Serisi Kitapları, Haziran 2001, syf: 84-85-86-87)

KÜÇÜK SÖZLÜK

A

adim'ül imkân	: imkânsız
akîm	: sonuçsuz
azimet	: yola çıkmak, gitmek

B

badehu	: ondan sonra
bera-yi isticvab	: sorgu amacıyla
bera-yi tedavi	: tedavi amacıyla
bervech	: olduğu gibi, olarak
bî-hadd ü payan	: sınırsız ve sonsuz

D

derakab	: hemen arkasından
dûn	: alçak kimse
dun	: aşağı, aşağılık, alçak, soysuz kimse

E

efkâr-ı umûmîye	: kamuoyu
efrad	: fertler
ehibbâ	: dostlar
esna-yı muhavvere	: konuşma sırasında
eşhas	: şahıslar, kişiler
eşhas-ı madude	: sayılı kimseler
etvâr	: tavırlar
evzâ	: vaziyetler, haller

F

fecayi	: felaketler
filhakika	: gerçekten, doğrusu

G

gaşeyân	: kendinden geçme
germî	: sıcaklık, kızgınlık hareket

H

hadnâşinas	: haddini bilmez, saygısız
hakayık (hakaik)	: gerçekler
halef	: ardıl
hâzırân	: bulunanlar (bir yerde)
hırsıcah	: mevki hırsı
hidmet	: hizmet
hitam	son, nihayet, bitme, tükenme
hissi kablel vukû	: önsezi

İ

ibtidar	: bir işe hızlı olarak başlama
icraat-ı müfide	: yararlı işler
ictimâ	: toplantı
ictisar	: cesaret gösterme
ihzâr	: hazırlama
iktifa	: yetinme
imtizac	: uyuşmak
inkişâf	: meydana çıkma
intac	: netice verme, doğurma
intişar	: yayılma, dağılma
intizar	: bekleme
inzimam	: katılım
isnâdât	: bir kimseye nispet edilen şeyler
istîcâr	: kiralama
isticvab	: sorup cevap alma, sorgu
istidâ	: el uzatma, birinin yanına bırakma
istihdaf	: hedef belirleme
istihlâf	: birinin yerine geçme
istinkâf	: kabul etmemek, reddetme
istihdâf	: hedef tutma, amaç edinme
istişhâdât	: şahit göstermeler
iş'ârat	: yazılı olarak bildirme
iz'ac	: rahatsızlık verme
i'zam	: gönderme

K

kesb-i hakikat	: gerçeklik kazanma
kesret-i münderacât	: içerik yoğunluğu

L

lâhik	: yetişen, ulaşan, eklenen
lâyiha	: düşünülen bir şeyin yazı haline getirilmesi
lekedâr	: lekeli
lutf-dîde	: iyilik(ihsan)gören

M

maatteessüf	: üzülererek, ne yazık ki
madûd	: sayılı, sayılmış, belli
magruk	: suya batmış, suda boğulmuş,
mebzûl	: bol
mektul	: gizli, saklı, hükümetten gizli tutulan
memnû	: yasak, men edilmiş
meserret	: sevinç, şenlik
meşagıl-i yevmiye	: günlük uğraşlar
meşûm	: uğursuz
mevadd-ı infilakiye	: patlayıcı maddeler
mevâni	: engeller
mezâyâ	: meziyetler, üstünlük vasıfları
muattal	: bırakılmış, kullanılmaz
muâvenet	: yardım, yardım etme

mugalata	: yalan ve yanlış sözler, boş söz
muğberr	: tozlu, gücenmiş, küskün
mukaddem	: takdim edilen, önde olan üstün
murabaha	: malı kâr ile satma (tefecilik)
murassa	: süslü
musammem	: kati olarak, karar verilmiş
musanna	: çok süslü, uydurulmuş
musirr	: ısrar eden, direnen
muttali	: bir iş veya konu hakkında bilgisi ve haberi olma
muvasalat	: ulaşma
muzırr	: zararlı
müddea	: iddaa olunan şey
mübahese	: tartışarak konuşma
müdavele-i efkâr	: fikir alışverişi
müfarakat	: ayrılık
müferrak	: tefrik edilmiş, ayrılmış
müfîd	: ifade eden, manalı, faydalı
mültezem	: lüzumlu, gerekli görülen
münbais	: ileri gelme
mürevvic	: taraflısı olan
mürûr	: geçme
müsellâhan	: silahlı olarak
müşarünileyh	: adı geçen (erkek)
müteneffir	: nefret eden, iğrenen, tiksinen
müteverrim	: veremli, şiş kabarık

müzayaka : sıkıntı, darlık

N

nafi : menfaatli, faydalı, kârlı

nakıs : noksan, eksik

netâyic : neticeler

nevmîd : ümitsiz

nısfüllel : gece yarısı

P

perverde : beslenmiş, büyütölmüş

R

râkib : binmek

refik : arkadaş, yoldaş

rüesa : reisler, liderler

rüfeka : arkadaşlar

S

sabık : geçmiş

satvet : ezici kuvvet, zorluk

sebkat : geçme, ilerleme

sirkat : hırsızlık, çalma çalınmış

süfera : elçiler

sükût : düşüş

T	
taayyün	: meydana çıkma
tagyir	: başkalaştırma, değiştirme
tahavvül	: değişme, dönme
takarrüb	: yaklaşma, yanaşma
takarrur	: kararlaşma, yerleşme
tarassud	: gözlem
tarîk	: yol
tebeyyün	: belli olma anlaşılma
tecziye	: cezalandırma
teehhür	: geriye kalma, gecikme
tekaüd	: emeklilik
tesid	: tebrik etmek, kutlamak
tevah huş	: yalnızlıktan korkma
tevakki	: sakınma, çekinme
tevlid	: doğma, ortaya çıkma
tevzî	: dağıtma dağıtılma
tezyid	: çoğalma

Ü	
üsera	: esirler

V	
vaka	: olay
vekayi	: olaylar

Y

yevmi

: günlük

Z

zaif

: zayıf, güçsüz

zuhur

: ortaya çıkma

sürgün hayatlar

Arif Cemil Bey'in Hatıraları

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1908–1918 dönemini kapsayan son on yılında, ülkenin kaderinde söz sahibi güç olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması'yla yenilgiyi kabul edip siyasi varlığına son verecek ve liderleri yurdu terk edecektir. Elinizdeki kitap, söz konusu döneme, yurtdışına kaçarak mücadelelerine devam eden İttihatçı liderlerin sürgün yaşamlarına ve faaliyetlerine ışık tutmaktadır.

Arif Cemil Bey ise vatandan ayrıldıktan sonra, Berlin'de kimliğini gizleyip Talat Paşa'nın yakınında yer alan ve gerçek kimliğini bilen sınırlı sayıdaki kişilerden biri olarak, Talat Paşa başta olmak üzere Enver Paşa, Cemal Paşa ve Bahaeddin Şakir gibi önde gelen İttihatçı liderlerin çalışmalarının yakın tanığı olmuştur. 1922 yılında Tevhid-i Efkâr Gazetesi sahibi Velid Ebuzziya Bey'in teklifi üzerine yayınlanan bu hatıralar, o dönemde, "Enver ve İttihatçılık Propagandası" yaptığı yönünde eleştirilere de maruz kalmıştır.

Arif Cemil Bey'in Hatıraları, Talat Paşa'nın ruh halinden vatan hasretine, Milli Mücadele'ye bakışından yurtdışında faaliyet gösteren akımların Talat Paşa'ya yaptığı ilginç tekliflere ve önemli siyasi şahsiyetlerle temaslarına, Enver Paşa'nın maceralı Rusya yolculuğu ve faaliyetlerinden Mustafa Suphi ve Türk Komünistlerine, Arnavut İsyanlarından Ermeni meselesine kadar birçok konuyu da içeren önemli bir kaynaktır.